



Департамент інформаційної діяльності  
та комунікацій з громадськістю  
Чернігівської обласної державної адміністрації

**Людмила Студьонова**

**Чернігівський beau monde,  
*або*  
Записки бібліографа**

Чернігів  
Видавництво «Десна Поліграф»  
2016

УДК 821.161.2  
ББК 83.3(4УКР=УКР)  
С 88

*Книга видана коштом обласного бюджету Чернігівської області в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної та видавничої сфер Чернігівщини на 2016–2020 роки.*

*Не для продажу.*

### **Студьонова Л.В.**

С 88 Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа / Л.В. Студьонова. – Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – 256 с.

ISBN 978-617-7491-18-6

Цю книгу автор присвячує 140-річчю заснування Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка. В ній розповідається про культурно-мистецьке життя Чернігова другої половини 60-х – 90-х рр. ХХ ст., в якому бібліотека також брала активну участь. Книга складається з трьох розділів: «На хвилі пам'яті», «Чернігівські бувальщини» – про деякі історичні епізоди, окремих дивовижних людей, народжених або тих, хто працював на чернігівській землі, «Десь на дні мого серця...» – про щасливе і нещасливе кохання в різний історичний час видатних чернігівців.

Видання розраховане на різні категорії читачів.

УДК 821.161.2-1  
ББК 84(4УКР=УКР)6-5

ISBN 978-617-7491-18-6

© Студьонова Л. В., 2016

## Деякі попередні зауваги

*Моє життя в професії пов'язане з Чернігівською обласною універсальною науковою бібліотекою ім. В.Г.Короленка. Пройшла тут шлях від рядового бібліографа до завідувачки відділу краєзнавства. Так розпорядилася доля. І я їй за це вдячна. Аби зрозуміти чому, наведу слова видатного українського педагога Василя Сухомлинського: «Бібліотека – це той храм, де завжди народжується і зберігається духовність. Пам'ятаймо, що у давнину бібліотеку називали «дім життя», «притулок мудрості», «аптека для душі». Було багато зустрічей, знайомств із цікавими, талановитими людьми. Були літературні відкриття місцевого значення, історичні пошуки, разом із колегами видано десятки бібліографічних видань краєзнавчого характеру. От і виникло бажання розповісти про культурно-мистецьке життя Чернігова другої половини 60-х – 90-х рр. ХХ ст., в якому наша бібліотека брала активну участь.*

*Книга складається з трьох розділів. Перший має назву «На хвили пам'яті» як своєрідний спогад про студентські роки і початок опанування професією, знайомство з талановитими письменниками, акторами, істориками. Другий – «Чернігівські бувальщини». Історію України, а тим паче – Чернігівщини, в московському вузі, де я навчалася, не викладали. А коли я стала співробітницею бібліотеки, якраз розпочалася робота над складанням тому «Історія міст і сіл Чернігівської області». Так що мої знання з української історії поступово поповнювалися. Про деякі історичні епізоди, окремих дивовижних людей, народжених або тих, хто працював на чернігівській землі, розповідається у другій частині цієї книги. Щасливе і нещасливе кохання в різний історичний час переживали видатні чернігівці. Деяким із них присвячую третій розділ за назвою «Десь на дні мого серця...» – рядок із поезії геніального Павла Тичини.*

*Спомини носять особистий характер. Я не намагалася додержуватися строгої хронології, хоча від відповідного часу не відступала. Сподіваюся, що кожний, хто візьме цю книгу для читання, дізнається про щось раніше йому невідоме.*

*Слова подяки висловлюю Ірині Яківні Кагановій – завідуючій відділу краєзнавства ОУНБ ім. В.Г.Короленка і Андрію Леонідовичу Курданову – заступникові голови Чернігівської районної державної адміністрації за слушні зауваження і пропозиції.*

*АВТОР*

## РОЗДІЛ перший. На хвилі пам'яті

### Як усе починалося

Я типова бібліотекарка, сформована у шістдесятих роках двадцятого століття у Московському державному інституті культури. Правда, коли я туди поступила, він називався Московський державний бібліотечний інститут – російською мовою *Московский государственный библиотечный институт* з аббревіатурою МГБИ. Студенти навчалися на двох факультетах – бібліотечному і культурно-освітньої роботи. Перших називали бібіками, других – капеєрашниками. Коли ж на факультеті КОР було відкрито відділення театральне і диригентсько-хорове, почали жартувати, що тепер наш вуз *Московский гитаро-балаечный институт*. Жарти припинилися, коли у березні 1964 року нас перейменували на інститут культури. А у квітні Центральне телебачення показало кілька передач про наш вуз. Виступали оркестр народних інструментів, студентський хор, студенти театрального факультету. Про майбутніх бібліотекарів – ні слова. Проте всі пишалися своїм новим званням – інститут культури. Хоча стипендію так і не підвищили.

У нас була своя багатотиражка «Ленінець», яку редагував викладач зарубіжної літератури XVII-XVIII ст., кандидат філологічних наук, доцент кафедри літератури Анатолій Федорович Головенченко. Після перейменування інституту готувався номер багатотиражки з огляду на це. Анатолій Федорович запропонував помістити в газеті схвальну замітку від імені когось із студентів. Оскільки часу не залишалося, то редактор опублікував за моїм підписом, як члена редколегії, пафосний матеріал буквально в кілька рядків. Я про це не знала, коли прийшла в інститут. Піднімаюся сходишками, а назустріч мені спускається професор Лев Абрамович Левін, який викладав у нас бібліографію суспільно-політичної літератури. Побачивши мене, він голосно, аби почули

всі, назвав зрадницею своєї професії. А потім закричав, що таких, як я, не можна було приймати до вузу. Говорив щось неприємне ще, але я вже його не слухала і пішла на перший поверх, де знаходилася редакція. Там від Діми Курочкина про все і дізналась. А незабаром почалася літня сесія. Іспит Левіну я здавала трічі. І все-таки здала на четвірку. Віталій Миколайович Гицький, він викладав у нас російську літературу ХІХ ст., коли почув цю історію, сказав мені: «А професор Левін правий. Коли я розмовляю з вами, то постійно думаю: навіщо вона пішла на бібліотечний. Вам треба було поступати на філфак університету». Я тоді подумала, що в словах Віталія Миколайовича є сенс. От і пройшла творчий конкурс і вступні іспити до Літературного інституту на відділення літературної критики. Проте не судилося, бо у цьому вузі існувала тоді лише заочна форма освіти. Необхідно було здати оригінали документів, а не копії. Тобто, я хотіла вчитися у двох інститутах. Виявилось, незаконно. Так я стала продовжувати навчатися бібліотечній справі. Жалкувала? Якщо чесно, тоді мені було сумно.

Досі пам'ятаю слова поета Єгора Олександровича Ісаєва: «Навіщо вам Літературний? Ви отримujete прекрасні знання у вашому вузі. Із бібліотечною професією можна стати хорошим літературним критиком. Тим більше, ви це довели». Він мав на увазі мою рецензію в газеті «Вперед» на його філософсько-антифашистську поему «Суд пам'яті», яка висувалася на здобуття Ленінської премії. Але тоді цієї відзнаки Єгор Олександрович не отримав, бо його твір викликав неоднозначну оцінку. В сімдесяті роки із-під його пера вийшла нова поема «Даль пам'яті». Обидва твори – про вибір між життям і смертю, між війною і миром, про відповідальність кожної людини за долю землі. За поеми йому присвоєно звання лауреата Ленінської премії і Героя Соціалістичної Праці. Однак це сталося практично за двадцять років. А нещодавно поета не стало.

Дійсно, інститут дав нам знання не лише з історії КПРС, діалектичного та історичного матеріалізму, політичної економії соціалізму, основ наукового атеїзму, основ марксистсько-ленінської

естетики та етики, основ наукового комунізму, але й історії СРСР, введення в літературознавство, російської літератури, літератур народів СРСР, зарубіжної літератури, радянської дитячої літератури, психології, педагогіки. Були ще й «екзотичні» дисципліни: основи соціалістичного промислового виробництва, основи сучасного природознавства, основи соціалістичного сільськогосподарського виробництва, основи культурно-освітньої роботи. Важливе місце займали профільюючі предмети: загальна бібліографія, галузеві бібліографії (суспільно-політичної літератури, художньої літератури, природознавчої, технічної і сільськогосподарської літератури), краєзнавча бібліографія, бібліографія з мистецтва, загальна зарубіжна бібліографія, бібліографія дитячої літератури, бібліографія науково-популярної літератури для дітей, бібліотекознавство, історія бібліотечної справи, історія книги.

Відчуваю, як читач іронічно посміхається. А я впевнена, що наші викладачі керувалися наступним: життя бібліотекаря – це життя суцільного навчання. Видатний бібліограф, уродженець Новгород-Сіверського, Ісак Михайлович Кауфман писав: *«Бібліографія покликана обслуговувати потреби працівників науки і техніки, діячів культури»*. Пошлюся ще на авторитетів у нашій справі. Це Володимир Ізмайлович Межов – теж видатний бібліограф, його бібліографічні праці нараховують понад сто томів. Ось його слова: *«Бібліографія є азбука будь-якої науки. Без неї немислима жодна наукова праця»*. Олександр Григорович Фомін, відомий бібліограф і літературознавець, вважав, що заняття бібліографією – це справжня поезія. Бібліограф працює як справжній слідопит, інколи досконалий Шерлок Холмс. У правоті його слів я переконалася зовсім скоро.

## Перші кроки у професії

Настав день, коли тримаю в руках диплом, в якому зазначено, що я випускниця Московського державного інституту культури, бібліотекар-бібліограф вищої кваліфікації. Ректор Федір Іванович Коровин підписав цей документ 2 лютого 1966 року. Відшумів випускний



вечір. Настав час прощання з вузом, однокурсниками, і от я вже в Чернігові. Візит до Пилипа Омеляновича Гученка – директора обласної бібліотеки ім. В. Г. Короленка. Додержання всіх формальностей для влаштування на роботу, і мій перший день в бібліотеці. Тоді вона мала два помешкання. Одне – на вулиці Попудренка, 60 (будинок з часом знесли), де був кабінет директора, абонемент, бухгалтерія і сектор міжбібліотечного абонементу. Друге – на вулиці Пролетарській, де знаходився читальний зал на території Єлецького монастиря, а точніше – у храмі святих апостолів Петра і Павла, де за часів Іоанна Максимовича знаходився архірейський дім.

З першої хвилини перебування на монастирській території пережила щось схоже на ступор. На дворі панувала бузкова весна шістдесят шостого року, а Успенський собор Єлецького монастиря, келії і сама трапезна, мурована огорожа мали вигляд споруд, які кілька годин тому пережили наліт німецької авіації. Кинулися в очі руїни будинку з червоної цегли. Пізніше одна старенька, яка інколи щось збирала в чагарниках,



Архієрейський дім в Чернігівському Єлецькому монастирї, гдї жаль св. Іоаннї (Максимович).





розповіла мені, що зруйнована будівля під час німецької окупації була каплицею. Одного разу тут священик провів службу проти Гітлера. Окупанти священика вбили, а каплицю спалили. Цеглу розібрали люди для своїх потреб після визволення Чернігова. Можливо, це легенда. Однак не на пустому місці народжуються легенди. В історичній же літературі знаходимо відомості, що під руїнами опинився будинок ігумена XVIII століття.

Між трапезною та Успенським собором утворилася «миргородська» калюжа, яка виходила з «берегів», коли із чорного захмареного неба виливалися тонни дощу. Мешканці собору, дуже талановиті художники-реставратори, переплигували калюжу як справжні акробати. Та й нам доводилося її обходити крізь чагарники.

Успенський собор до утворення заповідника, по суті, був зачинений. Але від співробітників реставраційної майстерні ми знали, що у соборі розмістилися склади нафтопродуктів, борошна та ще чогось. Куполи собору заіржавіли. Розбиті залізні листи чорно-коричневого брудного кольору стогнали людськими голосами, коли здіймався сильний вітер. Поламані хрести підскакували, з гуркотом опускалися на залізні куполи і здавалося, що вони теж стогнали від болю. Розбиті двері собору, колись світло-коричневого кольору, висіли на одній петлі. Основи Успенського собору підмивали підземні води, які можна було побачити в колодязі навкис від храмової споруди. Вода була кришталево чистою. Там плавали коропи. Їх було добре видно, як і тріщину на стіні собору з лівого боку, якщо дивитися на храм, ідучи доріжкою у Петропавловську церкву.

Зі свого робочого місця в трапезній я бачила усипальницю Чернігівського полковника Якова Кіндратовича Лизогуба. Він розпочав її спорудження незадовго до своєї смерті. Цю роботу завершив його син Юхим. Усипальниця збудована з південного боку Успенського собору. Після освячення, яке відбулося 14 вересня 1701 року, усипальниця одержала назву церкви. Праворуч від входу на стіні збереглася плита з епітафією. В середині нижньої частини дошки – герб Лизогубів і букви Я.К.Л.П.Ч., тобто «Яков Кондратович Лизогуб, полковник Черниговский». Згодом усипальниця використовувалась як бібліотека і ризниця. Складалася з двох приміщень, розділених тамбуром. В одному з них узимку топилася пічка. На столі стояв пречудовий макет собору Різдва Богородиці в Козельці, філігранно виконаний реставратором Ігорем Романовичем Іноземцевим. У нашій трапезній зимовими місяцями було дуже холодно. Ми сиділи у валянцях і шубах, на руках рукавички з обрізаними пальцями, щоб зручніше тримати ручки з металевими перами. У чорнильницях-непроливайках замерзало чорнило. Від холоду нас врятували реставратори, дозволивши писати бібліотечні картки і працювати з картотеками у приміщенні з пічкою.

Кілька слів про іконостас Успенського собору, влаштований на великі кошти Чернігівського полковника Василя Дуніна-Борковського. На жаль, в епоху революційних катаклізмів іконостас знищили. Його можна побачити лише на старих фото, вміще-



них у книзі «Картины церковной жизни Черниговской епархии» (К., 1911). Пригадую, як одного літнього дня, здається, року 1968, ми побачили похилого віку чоловіка у темно-синьому кашкеті, який стояв на колінах навпроти Успенського собору, бив поклони і щось говорив. Здалося, що йому зле. Я і моя колега підійшли до нього і запропонували допомогу. Чоловік, все ще стоячи на колінах, сказав нам, що просить пробачення у Бога за свій вчинок. Нарешті він піднявся на повен зріст і сказав, що до революції служив у монастирі. Був дяком Успенського собору. У 1918 році, коли наступали більшовики, всі монастирські розбіглися, в тому числі втік і наш незнайомец, залишивши на поталу монастир, собор, іконостас. У тому, що сталося із цим святим місцем, колишній дяк винив і себе. Тому на схилі життя вирішив приїхати сюди і попросити прощення у Бога. Не знаю ні імені цієї людини, ні звідки він приїхав, а забути не можу.

Навіть необізнаній людині було видно, що монастирські келії – найдавніша цегляна житлова будівля. Вона мала обшарпаний вигляд, такий самий, як від влучних пострілів артилерійських гармат. Здавалося, цегляні стіни благали врятувати їх. Згодом я дізналась, що Чернігівський полковник Василь Андрійович Дунін-Борковський у 1676 році побудував трапезну і келії Єлецького монастиря. До 1914 року вони знаходилися у непоганому стані. В одну із келій я зайшла, коли нашим сусідом замість Чернігівського районного будинку культури стало спортивне товариство «Динамо». В тій келії на багатоярусних полицях зберігався спортивний одяг. Стіни були замазані сірою фарбою. В іншій жила артистка обласної філармонії. Кожного ранку, десь після десятої години, коли починався у нас робочий день, повз наші вікна, ця статна і красива дама років сорока п'яти, в яскравому китайському халаті, з гордо піднятою головою несла чималеньке помийне відро до вуличного туалету. Ним користувались і ми. Розповідати про нього не буду. Скажу лише, що для нас, бібліотекарок, це було найстрашніше пекло.

Не можна не сказати про надбрамну дзвіницю Єлецького монастиря. Вона вважається найвищою спорудою Чернігова, бо її висота тридцять шість метрів. Дуже хотілося туди потрапити. Однак зайти заборонялося. Під час зйомок фільму «Вій» дзвіницю відкрили і всі побачили величезний бронзовий бюст товариша Сталіна, який стояв свого часу в центрі міста. Його вивезли на вантажівці, але зйомок у дзвіниці мосфільмівці не проводили. Саме кіношники ліквідували «миргородську» калюжу. Припускаю, що вони наполягли на ремонті хрестів, бань і дверей Успенського собору.



Пам'ятаю, як напередодні зйомок «Вія» до нас підійшов огрядний дядечко, представився співробітником Суздальського заповідника, запитав, чи працюємо ми тут, а почувши «так», почав кричати: «Як можна довести цей унікальний пам'ятник до такого критичного стану? Ви ж не люди! В Радянському Союзі подібних храмів практично немає! Бачте, вони тут працюють і поводять себе, як варвари!». Ми намагалися йому дещо пояснити, але куди там. На крик вийшов наш завідувач читальним залом Дмитро Павлович Єдомаха. Він відвів суздальця убік і заспокоїливо заговорив з ним. За кілька хвилин гість пішов геть, не сказавши нам нічого. Ймовірно, направився до обкому партії, як йому порадив Дмитро Павлович. Потім приїхали кіношники, і розпочалися ремонтні роботи.

Відбувалися вони і в нашому читальному залі. Річ у тім, що динамівці вирішили обладнати свою половину Петропавлівської церкви: побудувати спортивний зал для занять волейболом і

боротьбою самбо, душеві, теплий туалет, господарські та інші придатні для них приміщення. Наш директор Пилип Омелянович Гученко виклопотав певну суму грошей в обласному управлінні культури, і будівельники та сантехніки, які працювали в «Динамо», здійснили косметичний ремонт, провели парове опалення в нашому читальному залі. Взимку ми вже почувалися людьми.

Церква стоїть на стародавніх печерах. Хлопчаки прочули, що через них під землею можна дістатися Києво-Печерської лаври. Аби в цьому переконалися, найсміливіші із смолоскипами заїздили в печери. Кілька кроків, і ставало хлопчикам ясно, що далі просуватися неможливо. Повертаючись назад, вони напускали багато диму, який крізь щілини в підлозі проникав у читальний зал. Наші читачі в паніці вискакували на вулицю. Дмитро Павлович або старший бібліотекар Валентина Степанівна Малая викликали пожежну команду. Холод, запах горілого, мокра підлога, з якої ледь вдавалося згорнути килимові доріжки, інші незручності – все це з часом не відлякувало наших читачів. Зал вміщав понад п'ятдесят людей. Деякі з них стали друзями бібліотеки на багато років.

Окрім хлопчачих витівок, нам дошкуляли важкі умови для збереження літератури. На другий поверх, де на тісних, збитих із дощок з провалиною стелажах стояли дореволюційні видання книжок і журналів, треба було пройти темним і промерзлим приміщенням. Тут на полицях попід стінами на дерев'яних стелажах зберігалися літописи книг, журнальних та газетних статей, інші бібліографічні видання, юридична література, зокрема, твори Анатолія Федоровича Коні – видатного юриста, доктора карного права, літератора, напрочуд популярного автора в описаний мною час. Важко повірити, але це правда: стіни плакали крупними сльозами. Видання береш в руки і відчуваєш вологість палітурок, проте на диво долоні сухі і сторінки книжок всередині теж сухі. На другому поверсі було важко дихати від сухого повітря, особливо в сонячні дні. Хоча наша прибиральниця Анна Павлівна Брей кілька разів на день міняла воду у відрі, яке залишалося тут для зволоження

середовища. Ця худенька, маленька на зріст жіночка одна, без помічників, тримала наше помешкання чистим і затишним. Як вона мила величезні монастирські вікна, загадка.

Поруч із дореволюційним фондом на другому поверсі була комірчина, де працював палітурник Федір Устимович Скрипець. Сусідньою комірчиною було «фотоательє» Дмитра Павловича Єдомахи. Так жартома ми називали це приміщення без вікон. Завдяки нашому завідувачеві читальним залом я маю дороги для мене фотокартки, на яких зображені мої колеги. Не пам'ятаю вже, хто мені розповів, що давно-давно у «фотоательє» Дмитра Павловича жив відлюдник і його підгодовували люди.

Із створенням НАІЗ «Чернігів стародавній» під справжню охорону було взято Успенський собор. Ліквідовано склади, які прижились тут, реставратори отримали окреме помешкання, засипано колодязь, води якого підмивали остови собору. Науковий працівник заповідника Раїса Боголюб раз на тиждень відчиняла храм, аби поміряти температуру і вологість повітря. Одного разу я напросилась у середину. Мене охопив жах. На стінах Успенського собору, одному з небагатьох зразків мурованої монументальної архітектури XII століття, в якому збереглися залишки стінопису часів Київської Русі, не було видно жодної фрески. Стіни протягом десятиріч були вкриті пилом і запустінням кінця світу. Раїса долонею намагалася стерти хоч трошки цей наліт, але все було дарма. Під куполом храму жили голуби, можливо, і летючі миші, бо чувся звук, схожий не їхнє шарудіння.

На початку січня 1974 року, коли обком компартії обживав своє нове приміщення, ми переїхали в будинок, який донедавна займала обласна партійна організація. Понад сорок років тут функціонує наша бібліотека. Вона прожила і проживає інше цікаве життя. А Єлецький монастир – це частка мого життя і душі, становлення як фахівця-бібліографа, красзнавця-історика, пам'ять про молодість, людей, яких ніколи не забуду.

## Несподіваний іспит

Заступник директора з наукової частини Олександр Степанович Клименко очолював роботу нашої бібліотеки і бібліотек області над виконанням постанови Ради Міністрів УРСР щодо написання Чернігівського тому серії видань «Історія міст і сіл Української РСР». То були щасливі дні найцікавіших відкриттів, зустрічей з авторами нарисів, працівниками музеїв та архівів. Керована Олександром Степановичем група чернігівських бібліотекарів працювала у різних напрямках. Одні розписували книги і часописи із фондів нашої бібліотеки, інші – Чернігівського історичного музею. Мені випало три рази на тиждень працювати в обласному архіві. Ми розписували дореволюційні і перших років радянської влади періодичні видання, звіти і журнали засідань Чернігівського губернського та повітових земств. Наше завдання полягало в тому, щоб автори нарисів з історії конкретних населених пунктів отримували необхідну інформацію. Історичні факти з посиланням на джерела і сторінками записувались на каталожні картки. За тиждень їх набиралася значна кількість і зосереджувалася у каталожних ящиках. Олександр Степанович ретельно перевіряв анотації, робив зауваження. А потім з накопиченим матеріалом знайомились в обласній редколегії Чернігівського тому, яка знаходилась при ідеологічному відділі обкому компартії. Авторам залишалося лише писати свої нариси.

Головна редколегія 26-томного видання на чолі із академіком Петром Тимофійовичем Троньком працювала у Києві. На одній із перших нарад було відзначено, що деякі з авторів нашого тому некладаються у визначені строки. Нариси не відповідають вимогам до такого видання. Адже передбачалося показати історію населеного пункту, так би мовити, від царя Гороха до наших днів. Авторі поскаржилися, що від бібліотеки імені Короленка вони практично не мають допомоги, бо в її фондах бракує необхідного матеріалу. Нарада ухвалила рішення послати до Чернігова свого ревізора.

Була пора літніх відпусток. Бібліографами нашої бібліотеки працювали Ольга Михайлівна Літошко, яка вже мала двадцятирічний стаж роботи, і я – новоспечений спеціаліст. Вона стала для мене справжнім учителем і наставником. Але в той день, коли подзвонив директор історичного музею Андрій Іванович Левенко, Ольга Михайлівна перебувала у відпустці. Він сказав, що незабаром прийде із представником головної редколегії, який хоче ознайомитися із нашою роботою. Звісно, я захвилювалася.

Київським гостем виявився Олександр Петрович Лола – старший науковий співробітник відділу історії міст і сіл Української РСР Інституту історії АН УРСР, кандидат історичних наук. Не забуду погляд Андрія Івановича. Він дивився на мене співчутливо. Олександр Петрович виявився людиною приязною, з ним легко було розмовляти. Він уважно мене вислухав, подивився зібраний матеріал, похитав головою і сказав: «Ну, автори... Ну, автори... Зараз підемо в обком...». Прощаємося. Андрій Іванович полегшено посміхається. Отже, іспит витримано!

У 1972 році Чернігівський том вийшов друком у Києві.

### Випадок в архіві

Зранку рушила до архіву. В читальному залі сидів один відвідувач, якого я бачила вперше. Вікна розчахнуті навстіж, але це не рятувало від спеки. Сіла за свій стіл, мені принесли журнали «Киевская старина». Дуже цікаве видання. Гортаю сторінки і раптом чую голос незнайомця: *«Меня интересуют годы учебы Подвойского<sup>1</sup> в Нежинском духовном училище и Черниговской семинарии. Окружение...»*. Він звертався до співробітниці читального залу Ельвіри

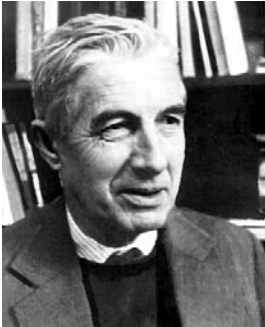




Михайлівни Філашинової. Не встигає вона відповісти, як я втручаюсь в їхню розмову і кажу: *«А вы посмотрите книгу Лейберова «Пламенный солдат революции». Там все это есть. Можно найти необходимые архивные ссылки...»*. У відповідь незнайомец засміявся: *«Лейберов – это я. Для расширенного варианта этой книги нужны еще документы»*.

Так несподівано відбулася зустріч з Ігорем Павловичем Лейберовим – тоді молодим ленінградським істориком, який робив впевнені кроки в історичній науці. Згодом він став лауреатом Державної премії, доктором історичних наук, професором.

### Історик паперу



Одного разу мені сказали, що в читальному залі архіву виступатиме з лекцією історик зі Львова. Його ім'я Орест Мацюк<sup>2</sup>. Якщо маю бажання послухати, то можу залишитись. Тема лекції – папірні на Чернігівщині. Звісно, я залишилась, бо нічого про це не знала. У другій половині дня зібрались архівісти. До читального залу зайшов лектор. Він був середнього зросту, худорлявий, із світлим волоссям.

Представився і розпочалася напрочуд цікава розповідь про його мандри місцями Чернігівщини, де за відомостями літературних джерел у сімнадцятому столітті зароджувалось виробництво мануфактурного типу для виготовлення паперу різних видів. За словами Ореста Ярославовича, на чернігівських землях діяло до дев'ятнадцяти папірень. У сучасних межах області їх налічується близько десяти. Це в Городнянському, Чернігівському, Ріпкинському, Новгород-Сіверському районах. Навіть існують села, що мають назву Папірня.

Лекція Ореста Мацюка була насичена фактами і документами. А головне – як він говорив. То була не мова, а, за поетичними

рядками Павла Тичини, – співучий струмок. Але краще сказав колега і друг дослідника Іван Сварник: *«Мова його була об-разна, соковита, насичена колоритними галицькими слівцями: українськими, німецькими й польськими зворотами, жартами й дотепами, окремі з яких походили ще з позаминутого століття»*. Різкий контраст із суржиком, розповсюдженим у наших краях.

З того разу я ніколи більше не бачила і не чула виступів Ореста Ярославовича Мацюка. Однак за його науковими дослідженнями слідкувала, намагаючись в авторських книгах знайти відомості про папірні на Чернігівщині. І знаходила.

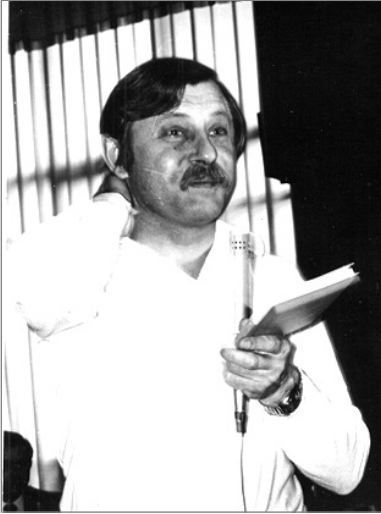
### **По-справжньому талановито**

У літературній студії при редакції газети «Деснянська правда» збиралося людей небагато. Керував нею поет Станіслав Реп'ях, автор першої збірки поезій «Твоім іменем». Часу відтоді сплинуло багато. Отож згадати всіх учасників літературних засідань дуже важко. Запамяталися лише троє, певно тому, що виявилися яскравими особистостями. Це – мадам Сміхова, прозаїк, дуже схожа на чеховську героїню Мурашкіну з оповідання «Драма», і двоє військовослужбовців, що після закінчення Ніжинського педінституту ім. М. Гоголя відбували військову повинність, – Володимир Гоцуленко\* і Леонід Коваленко (Горлач). На засіданнях лунало його поетичне слово настільки вагомо, що спочатку не можна було відчути, як молодий поет торує власний шлях художніх пошуків, сприймає свої вдачі і невдачі, йдучи до поетичних набутоків. Усе у нього було по-справжньому талановито.

У другому числі московського журналу «Молодая гвардия» за 1966 рік я звернула увагу на розділ «Блокнот молодого літератора», в якому була анкета з п'яти питань. Початкуючим письменникам пропонувалося на них відповісти. Майже протягом року надходили до редакції відповіді. Серед них була і моя: мова йшла про нашу літстудію. Огляд відповідей на анкету

---

\* На жаль, 23 березня 2015 року поет пішов за межу.



зробив літературний консультант Юрій Семенович Білаш. Йому я надіслала листа, в якому розповіла про Леоніда Горлача. Критик запропонував мені написати щось на зразок критичного нариса про творчість поета. За роботу я взялася з великим натхненням. На жаль, опублікованих поезій мого візаві було не так уже й багато, і виданої збірки у нього ще теж не було. До того ж, цитувались поетичні рядки мовою оригіналу. Так що існували відповідні обмеження для аналізу творів Леоніда Горлача. І як наслідок,

стаття Білашу не сподобалась. На жаль, Юрій Семенович не повернув мені мій опус. Але ось що приємно здивувало: на поезії Леоніда Горлача редакція журналу звернула увагу і в перекладі російською мовою опублікувала на сторінках «Молодой гвардии» 1970 року в десятому числі. Ні, я звичайно не перебільшую свого значення в популяризації творчості українського поета в Росії. Але мені так хочеться вірити, що моя стаття, яку не опублікував Юрій Білаш, стала своєрідним поштовхом до цього.

З Леонідом Горлачем часто доводилося зустрічатися на літературних вечорах, влаштованих нашою бібліотекою. Можна було перекинутися кількома фразами, дізнатися, що все гаразд. Мені дуже подобаються поезії Горлача, особливо ліричні. Проте Леонід ще й автор ліро-епічних та драматичних поем. Він написав віршовані романи, прозові, художньо-документальні повісті. Поетичні переклади Леоніда Горлача засвідчують про неабиякий талант дарувати українському читачеві незнайомого іншомовного поета. Сьогодні він справжній метр української літератури, лауреат Національної премії імені Тараса Шевченка.

Роки невблаганні. Молодість давно сховалася за небокраєм.

Але забути її неможливо. Не забуває про молоді літа і сам поет. Якось він зізнався: *«Із глибин пам'яті виринають дні нашої чернігівської юності. Я тоді молодший, час од часу наїздив до древнього міста, де працювали в літературі Дмитро Куровський та Кузьма Журба. Чернігів кінця шістдесятих років жив активним літературним життям – адже там ще відчувався молодечий творчий дух Євгена Гуцала, Володимира Дрозда, час від часу з'являлися солідні добірки віршів Петра Пулинця та Василя Щербоноса, багатьох інших пошуковців художнього слова».*

### «Факір» втомився...

На початку сімдесятих років до Чернігова приїхав один із найзагадковіших і таємничих людей ХХ століття Вольф Григорович Мессінг – телепат і гіпнотизер. Він мав звання заслуженого артиста Росії як менталіст\*, що виступав в СРСР з психологічними дослідженнями з читання думок глядачів.

Його концерт відбувся в обласній філармонії. Народу зібралось багато, всі сиділи в очікуванні чуда. На сцену вийшов худорлявий, невеликого зросту чоловік із сивим волоссям і відкритим широким лобом. Тоді йому було ледь за сімдесят, а виглядав він старшим за свій вік. Глядачі задавали питання, виходили до Мессінга за його викликом на сцену, але чудо не відбулося. Відчувалося, що



великий маг утратив деякі свої здібності. Тодішній міністр культури СРСР Катерина Фурцева заборонила йому гастролі по країні. Не любила вона Мессінга. Хто організував його приїзд до Чернігова, не знаю. Вольф Григорович уже тоді хворів. Жив у Москві із сестрою

---

\* Менталізм в перекладі з англійської мови – майстерність психологічних дослідів і демонстрація їх на публіці (телепатія, психокінез тощо).

своєї померлої від онкології дружини і двома песиками. У 1974 році Мессінга не стало.

Пік його слави припав на 1960-ті роки. Про нього писали численні журнали і газети. Наші читачі дивувались, сперечались, припускали і згодом забули про Мессінга. А через тридцять п'ять років після кончини Вольфа Григоровича зняли про нього фільм.

На моїй пам'яті Чернігівська філармонія так само була переповнена за рік до виступу Мессінга. Тоді видатний піаніст Еміль Гіллельс<sup>3</sup> дав один концерт для чернігівців. Він приїхав на музичну фабрику, аби замовити для себе концертний рояль, і погодився на виступ. Люди висіли на вікнах філармонії, стояли у проході між рядами крісел. Головним чином – молодь, студенти музичного училища. Забути їхні щасливі обличчя неможливо. Очі кожного були настільки яскравими, що здались суцільно блакитними. Так само, як не можна забути відчуття власного піднесення від чарівної музики Шопена, Моцарта, Ліста, Баха, яку несли у філармонійний зал чутливі руки всесвітньовідомого Маестро.

## Біла сторінка

На початку сімдесятих років ми почали видавати бібліографічні покажчики (щорічники) за назвою «Література про Чернігівську область за ... рік». Першою ластівкою став посібник 1972 року видання, до якого були вміщені бібліографічні описи літературних джерел про наш край за 1970 рік. Серед них – книга Петра Юхимовича Шелеста «Україна наша Радянська». Її автор у ті часи обіймав посаду першого секретаря ЦК компартії України. Був він також членом Політбюро ЦК КПРС. Петро Юхимович запам'ятався тим, що відстоював перед московським центром інтереси України в кадровій політиці, в забезпеченні населення продуктами харчування, розвитку сільського господарства, в національній культурі. В той же час: з одного боку, придушив першу хвилю українського дисидентського руху, з іншого – захищав права української мови в шкільній освіті, друкуванні газет, журналів

і книжок. Став на захист письменників Олесь Гончара та Івана Дзюби, яких звинувачували в націоналізмі. Петро Юхимович – один із натхненників створення унікальної краєзнавчої енциклопедії – двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР».



Перший комуніст України був суперечливою людиною. Віталій Врублевський, відомий публіцист, доктор економічних наук, а згодом і помічник наступника Шелеста Володимира Щербицького, писав, що Петро Юхимович, безумовно, був неабиякою людиною. Тим, що він мав суперечливий характер, користувався Брежнєв. Коротка цитата із книги Врублевського «Владимир Щербицкий: правда и вымыслы» (К., 1993): *«Это была личность таранного типа, склонная*

*к авторитарным методам. Убежден, что именно это и настроаживало Брежнева, который хотел бы иметь в Украине более лояльного руководителя»* (С.25). Віталій Костянтинович упевнений, що Шелест любив Україну своєю, селянською любов'ю. Любив українську мову, яка була для нього рідною. Можливо, тому в липні 1965 року секретар ЦК компартії України Андрій Скаба дав указівку про суцільний перехід у тримісячний строк на викладання у вузах республіки українською мовою. Викладачам це не сподобалося, бо вони не були готові до таких директив. Насторожилися і в Москві. До цього додалося те, що Шелест виступив на пленумі ЦК КПРС на захист першого секретаря Львівського обкому Василя Куцевола, якого «сірий кардинал» Михайло Суслов вирішив зняти за серйозні недоліки в інтернаціональному та атеїстичному вихованні мас. А книга Шелеста «Україна наша Радянська» додала масла у вогонь.

Вона складалася із розділів, присвячених соціалістичним досягненням кожної області України, в тому числі Чернігівської.

Ось чому цю книгу ми вмістили в наш щорічник «Література про Чернігівську область за 1970 рік». Коли вся тисяча примірників була зверстана та оплачена і чекала своєї доставки із друкарні в бібліотеку, Пилипа Омеляновича Гученка, нашого директора, викликали на «ковёр» і наказали терміново замінити сторінки всього тиражу, на яких є опис книги Шелеста. Заміну ми знайшли, це було не важко. Однак покажчик друкувався на газетному папері. Довелось перебирати сторінки на іншому, більш якісному білому папері. І, звісно, нам за це доплачувати. Ці сторінки і досі не пожовтіли від часу. Нагадують ті роки, коли йшла непримирима боротьба з так званим українським націоналізмом.

Чому я так кажу? А тому, що ЦК компартії України ухвалив постанову «Про книгу П. Ю. Шелеста «Україна наша Радянська», де автор звинувачений у відході від партійних, класових позицій. Закидали Шелесту і те, що в книзі ідеалізується українське козацтво і Запорозька Січ, що автор відійшов від ленінської генеральної лінії, особливо в національному питанні. Таким чином, книга «Україна наша Радянська» служить буржуазній ідеології та українському буржуазному націоналізму. Ця постанова передбачала вилучення книги із продажу та бібліотечних фондів. У журналі «Комуніст України» в 1973 р. (№4) з'явилася на замовлення Москви рецензія на книгу. Петра Юхимовича звинуватили в ідеологічних зміщеннях. Опісля його відкликали до Москви. Відбувся пленум ЦК КПРС, після якого Шелеста призначили заступником Голови Ради Міністрів СРСР. Потім вивели зі складу Політбюро ЦК КПРС «за станом здоров'я» і відправили на пенсію. Йому заборонили оселитися в Україні, тримали під постійним негласним наглядом. Уперше за двадцять років він приїхав до Києва у 1993 році. Лише після смерті Петро Юхимович остаточно повернувся на Батьківщину. Перепоховання за його заповітом відбулося 13 червня 1996 року в Києві на Байковому кладовищі.

Пам'ятаю, що у мене викликала подив фраза із постанови про ідеалізацію Шелестом Запорозької Січі та українського козацтва. Захотілося дізнатися, що писав про Січ Карл Маркс. Благо у фон-

дах нашої бібліотеки було зібрання його творів, зокрема «Архив Маркса и Энгельса». Восьмий том містив наступну точку зору Маркса: ударною силою у визвольній боротьбі українського народу під проводом Наливайка, Богдана Хмельницького виступали козаки Січі Запорозької, яка виникла у XVI ст. за дніпровськими порогами. Сюди стікалися втікачі селяни, інші пригноблені верстви населення. За словами Маркса, вони не хотіли коритися ні монголам, ні литовцям. Оселялися на захищених болотами та очеретом дніпровських островах. До них йшли і російські втікачі. Наявність у Січі виборних органів самоврядування, перетворення її в центр та опорну базу українського народу, який виступав проти кріпосницького і націонал-релігійного гноблення з боку шляхетсько-католицької Польщі, дозволило Марксу назвати Запорозьку Січ «козацькою республікою» (С.154).

Звісно, такими предками можна пишатись, що і зробив Петро Юхимович. Ймовірно, творців постанови і рецензії налякала та вольниця, яка відчувалась із рядків шелестової книги про запорозьке козацтво. Не читали вони Маркса, ось у чому суть. Інакше б...

А книга не загинула. До розпаду Радянського Союзу вона знаходилась у спецховищі з іншими забороненими виданнями. Ключ від нього зберігався у відповідальній особі, нашої колеги. З набуттям Україною незалежності спецховище було ліквідовано, і всі книги зайняли своє місце на книжкових полицях бібліотеки, в тому числі і книга Петра Шелеста «Україна наша Радянська».

### **Про пам'ятники... і не тільки**

Був початок 80-х років, коли в Радянському Союзі розгорнулась робота з підготовки до видання Зводу пам'ятників історії і культури народів СРСР. Передбачалося, що це буде важлива подія в культурному житті країни. Прилучилась до цього і наша бібліотека, яка мала видати бібліографічний покажчик «Пам'ятники історії і культури Чернігівської області» російською мовою. Фахівці Всесоюзної бібліотеки імені Леніна в Москві розробили методичні



рекомендації зі складання таких посібників. Їх мали дотримуватись бібліографи всієї країни. Отримала ці рекомендації і наша бібліотека. Показчик склався як основне джерело інформації для авторів статей і редакційної колегиї Чернігівського тому Зводу про пам'ятники історії і культури на території області з повним описом. Коли посібник у картковому варіанті набув машинописний вигляд, його відправили на рецензію до Центральної наукової бібліотеки АН України ім. В. І. Вернадського. Там з відповіддю не барилися, і незабаром ми отримали розгромну рецензію, здається, на тринадцяти сторінках, за підписом *І. Шовкопляс*.

Читаю і не розумію, що хоче від нас рецензент. Адже ми все зробили за рекомендаціями лєнінки. А тут зовсім інші вимоги. Я засмучена. Директор наш Лєсь Іванович Мазур заспокоює: *«Завтра їду до Києва у справах. Зустрінусь із цим Шовкоплясом. Поговоримо. Впевнений, все буде гаразд. От побачиш»*. Повернувшись із столиці, Лєсь Іванович сказав, що мені обов'язково треба поїхати до Івана Гавриловича Шовкопляса. *«Він твоя людина, – додав Лєсь Іванович, – ви порозумієтесь»*. Невже, подумала я, наш рецензент той самий відомий археолог, доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології АН України,



дослідник і автор монографії про Мезинську стоянку, творець Археологічного музею Академії наук? Відомо, що Іван Гаврилович частину матеріалів з розкопок передав Чернігівському історичному музею, організував експозицію в Мезинському музеї. То ж чому Іван Гаврилович працює в академічній бібліотеці бібліографом? А скринька відкривалася просто. Коли партійним керівником в Україні призначили Володимира Васильовича Щербицького, головним партійним ідеологом став Валентин Юхимович Маланчук, який розгорнув масштабну боротьбу із націоналізмом. У першу чергу він звернув увагу на академічні інститути гуманітарного профілю – Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, Інститут історії та Інститут археології. Багато вчених були звільнені з посад за політичні погляди.

Під пресингом Маланчука опинився Микола Єфремович Сиваченко – директор Інституту імені Рильського, член-кореспондент Академії наук, голова правління республіканського товариства «Знання». За те, що в одній з публікацій Інституту в списку використаних джерел була згадана робота Сергія Єфремова, якого в тридцятих роках розстріляли як націоналіста, Миколу Сиваченка звільнили від обов'язків керівника Інституту і голови товариства «Знання». Доктора історичних наук Олену Станіславівну Компан, яка брала участь у русі шістдесятників і займала не зручну для того часу громадську позицію, звільнено з роботи в Інституті історії за пропаганду буржуазно-націоналістичних ідей і дружні взаємини з репресованими дисидентами. Так сказано в наказі Інституту про її звільнення від 12 вересня 1972 року. Почала діяти заборона на виступи Олени Станіславівни в пресі. А колега Компан, кандидат історичних наук Олена Михайлівна Апанович, після звільнення із академічного Інституту історії у 1972 році, опинилась у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН України як науковий співробітник. У цю ж бібліотеку прийшов працювати бібліографом, старшим науковим співробітником Іван Гаврилович Шовкопляс, теж занесений до списку неблагонадійних.

Наша з ним зустріч відбулась у квітні 1984 року в академічній бібліотеці. Там робився ремонт, а з вулиці прокладали труби. Нам виділили кімнату для розмови. Поки ми знайомились, зайшла начальниця Івана Гавриловича перевірити що та як. Задовольнилася побаченим і пішла у своїх справах. Сказала, що не заважатиме.

Мій співбесідник мав вигляд чоловіка, молодшого за свої шістдесят років. Високий, стрункий, волосся, якого ледь торкнулася сивина, зачесане назад. Сіро-голубі очі дивились доброзичливо. Ми сіли один проти одного. Після короткої паузи Іван Гаврилович сказав: *«Вибачте мене, будь ласка, за таку рецензію. Пізно зрозумів, що то не ваша вина. Адже ви робили покажчик за рекомендаціями ленінки». «Так», – відповіла я. «Ну, а я дивився ваш посібник з огляду на методичні рекомендації нашої історичної бібліотеки. З москвичами – повне розходження». «А у нас немає тих рекомендацій». «Я так і думав. Так що перепрошую». Розмовляли ми російською мовою. Гадаю, зрозуміло чому.*

Мене здивувало (адже він археолог), що Іван Гаврилович добре обізнаний з новими правилами бібліографічного опису і скорочення слів. Я отримала від нього кілька слушних порад. До того ж, професор цікаво розповідав про історію деяких чернігівських пам'яток. Його хотілося слухати і слухати. Здалось, що Іван Гаврилович не помітив мого запитання. Воно стосувалося тих пам'ятників на території населених пунктів, про які не виявлені літературні джерела. Як у такому разі поступити, адже ми складаємо бібліографічний покажчик *літератури*. Іван Гаврилович обірвав себе на півслові: *«От що можна зробити. У вас є контакти з історичним музеєм? Ну, так ось. Коли літературні джерела про пам'ятники відсутні, даєте коротку довідку, складену на основі даних відділу пам'яток вашого історичного музею».*

Нарешті ми обговорили все, що стосувалось покажчика. Тепер я точно знала, як будемо його складати. Прощаючись, я подякувала Івану Гавриловичу і сказала, що написані ним підручники з археології, монографія про Мезинську стоянку, інші його книги і

статті зберігаються у фонді нашої бібліотеки. Ними користуються студенти історичного факультету Чернігівського педінституту. *«Ми вас пам'ятаємо завжди. Дякую за допомогу»*, – сказала я на прощання. Іван Гаврилович дивився на мене, і очі його робилися вологими. Він розчулився. Дістав сигарету. Хотів за нею сховати свою зніяковілість. Посміхнувся і махнув рукою – в приміщенні палити не можна. Ми вийшли на вулицю, де на мене чекало авто. Іван Гаврилович відкрив дверцята, і я опинилась у салоні автівки, за кермом якої сидів майбутній Шевченківський лауреат, кобзар-лірник Василь Нечепа. Ще раз подякувала Івану Гавриловичу, а він сказав, що ми можемо розраховувати на його підтримку. Машина рушила з місця. Я озирнулась назад. Іван Гаврилович запаливав сигарету на ходу.

А вдома Лесь Іванович, дивлячись на мене з-під окулярів, запитав: *«Ну, як? Я правий чи ні?»*. *«Ви праві. Іван Гаврилович мені дуже сподобався. Ми порозумілись»*. Своїм колегам у відділі сказала: *«От би попрацювати під керівництвом Шовкопляса»*.

Наш покажчик вийшов друком у 1984 році одним із перших в Україні. Отримав схвальну оцінку. Безсумнівно, в цьому є велика заслуга Івана Гавриловича. Адже ніхто до нас не вміщував у бібліографічний покажчик замість літературних джерел короткі довідки про пам'ятки, складені на основі документальних даних.

Збігли роки. Іван Гаврилович «робив» бібліотечну кар'єру – від старшого наукового співробітника до виконуючого обов'язки завідувача відділу, провідного і головного наукового співробітника Центральної наукової бібліотеки АН УРСР. До своєї улюбленої археології він не повернувся так само, як і до викладання на історичному факультеті Київського університету. У 1995 році професору Шовкоплясу присвоєно звання заслуженого діяча науки і техніки. А через рік ученого не стало.

Коли я гадаю Івана Гавриловича Шовкопляса, то на пам'ять приходять слова Чехова: *«Сила народу в його інтелігенції, в тій частині, яка чесно мислить, думає і вміє працювати»*.

## Ранок починається зі світанку

Готуємось до читацької конференції. Письмово запрошуємо Юрія Збанацького. А за кілька днів з'ясувалось, що Юрій Олефірович – у Чернігівському музеї Михайла Коцюбинського. Ми поспішили туди. Він стояв біля дивовижних квітів не один. Підійшли, привітались. Збанацький представив свого супутника: Микола Якович Зарудний. Цей письменник був тоді дуже популярним. Його романом про кохання «На білому світі» зачитувались, передавали один одному по черзі. Рукостискання. Мовчки дивлюсь на улюбленого письменника. Бачу його великі чорні очі. Чомусь у них ледь помітний



смуток. Високий, стрункий, красивий, років п'ятдесяти. Пауза затягнулася. Юрій Олефірович сказав Зарудному якісь жартівливі слова, і ми з колегою заговорили про читацьку конференцію. Збанацький пообіцяв обов'язково приїхати. Слова свого дотримав. Коли прощались, рвучкий вітер відкинув відворот його плаща.



Заблищала на скупому сонці золота Зірка Героя Радянського Союзу. Юрій Олефірович, трошки збентежений цим, защебнувся на всі гудзики.

Читацька конференція мала відбутися за документальною повістю Бориса Гусева «За три часа до рассвета». Інтерес до книги виник значний. Адже в ній розповідалося про розвідувально-диверсійну групу Головного розвідувального управління (ГРУ) Червоної Армії на чолі з капітаном Кузьмою Савелійовичем Гнідашем (Кімом), яка діяла в тилу ворога у міжріччі Десни і

Дніпра на терені Остерського району з червня 1942 до осені 1943 року. Документальна повість викликала неабиякий емоційний сплеск серед колишніх підпільників і партизанів. Не менші емоції пережили мої колеги і я. От і виникла думка провести читацьку конференцію. Завідувачка читального залу Віра Іванівна Ступак заручилася підтримкою директора Пилипа Омеляновича Гученка, і підготовча робота закипіла.

Я зустрілася з героями книги – Павлом Тимофійовичем Тимошенком, парторгом центру Кіма та Олександром Дмитровичем Михайленком, керівником підпільної організації Чернігова, а через них – з колишніми підпільниками. Аби викликати найбільший читацький інтерес, підготувала кілька статей, які були опубліковані в газеті «Комсомольський гарт». Найвідповідальніший момент – установити контакти з Борисом Гусевим. До нього відправили лист. Відбулись і телефонні розмови. Борис Сергійович дав згоду взяти участь у читацькій конференції, призначеній на другу половину травня 1973 року.

Наш читальний зал в Єлецькому монастирі не міг вмістити всіх. Тому нам дозволили зібратись у приміщенні товариства «Знання» по вулиці Свердлова, 2 (тепер Гетьмана Полуботка). Борис Сергійович приїхав з Катериною Уварівною Давидюк – мамою радистки Клари Давидюк, яка загинула разом із своїм командиром Кузьмою Гнідашем. Прийшли колишні підпільники, партизани, письменники, журналісти газет і радіо, студенти педінституту. Вже на трибуні письменник Борис Гусев, а Юрія Збанацького все немає. Може, в дорозі щось трапилось?

І раптом двері до зали різко розчахнулись, і на порозі з'явилася висока постать Юрія Олефіровича з великим оберемком бузку. Його супроводжували київські письменники, наші земляки, Леонід Горлач і Віктор Кава. Юрій Олефірович вибачився, сказав, що затримались у



Ріпках, де відбулась зустріч з читачами в районній бібліотеці, і, підійшовши до Катерини Уварівни, поклав перед нею пахучі квіти. У залі – овації. А потім ми почули спогади про Кіма. Складався образ мудрого, далекоглядного, виваженого і відважного розвідника, красеня з блакитними очима і м'яким світлим волоссям. Згадували не як загиблого, а як живого. Було таке відчуття, що зараз відчиняться двері і зайде усміхнений, молодий Кузьма Гнідаш (він не дожив до свого тридцятиліття) і скаже: «А от і я!».

Борис Сергійович пригадав, як натрапив на справу Гнідаша. За дорученням редактора газети «Известия», де працював у складі письменницької групи, він прийшов до одного із військових архівів. Йому дали кілька папок з документами. Це були донесення, радіограми і таке інше, при прочитанні яких не можна було скласти уяву про людину, що займалася розвідувальною діяльністю. Гусєв починав нудитися такою роботою, поки не відкрив останню папку. То була справа Кузьми Гнідаша. Ті ж самі документи. Він їх поверхово подивився. І насамкінець прочитав радіограму Клари Давидюк: вона повідомляла, що поступають відповідно до інструкції. За три години до світанку, аби не потрапити до рук німців, радистка і командир підірвали себе протитанковою гранатою. Борис Сергійович побачив у вчинку Клари романтичну історію – дівчина і Кім кохали одне одного. Їхня смерть настільки вразила письменника, що він сказав собі: книга має бути про них.

Борис Гусєв виїхав на місце минулих подій. У Чернігові письменник зустрівся з Павлом Тимофійовичем Тимошенком і Олександром Дмитровичем Михайленком. З лютого 1943 року і до визволення Чернігова підпільники виконували завдання Гнідаша. Розмова вийшла такою, що Борис Сергійович, переповнений враженнями, сказав собі: треба обмежитись. Інакше не написати йому книгу про Кузьму Гнідаша. І все-таки письменник вмістив у книгу розділи, в яких передав суть своїх бесід з людьми, які знали і працювали під орудою Кіма. А потім письменник здійснив поїздки до Києва, де жили члени групи Гнідаша, до Остра, де зустрівся із зв'язковою Кіма Марією Тимофіївною Хом'як,

познайомився з Катериною Уварівною, написав перші нариси для газети і отримав відгуки з різних кінців країни. Борис Сергійович говорив, що написав книгу лише про Кіма і Клару. Це так наполовину. Адже письменник розкрив деякі практично невідомі сторінки партизанської боротьби на Чернігівщині. Про це якраз говорили читачі.

Читацька конференція завершилася. Борис Сергійович залишився в Чернігові ще на кілька днів. Була з ним і Катерина Уварівна, яка дбала про нього як за сином. Для них провели невелику екскурсію містом. І настав день прощань. Поїхали наші гості до Москви, залишивши про себе приємні спогади. Остання зустріч з Борисом Сергійовичем відбулась у листопаді 1984 року, коли він приїхав на запрошення Чернігівського історичного музею. Завітав до кабінету краєзнавства. Ми показали його книгу у перекладі українською мовою. Борис Сергійович задоволено погладив її долонею і залишив автограф. Востаннє я розмовляла з ним по телефону за рік до смерті. Він тільки-но повернувся з лікарні. Голос у нього був слабкий. Трубку потім взяла його дружина Лариса Миколаївна і сказала, що у Бориса Сергійовича сильний атеросклероз. Пам'ять відмовляє. Вона вибачилася за те, що він так і не згадав, з ким розмовляв. У квітні 2009 р. письменника не стало. Було йому 82 роки. Я зберігаю листи Бориса Сергійовича, в яких він дав мені кілька порад після прочитання рукопису моєї книги про Чернігівське підпілля...

### **«По кому подзвін»**

Твори Ернеста Хемінгуея<sup>4</sup> були дуже популярними серед молоді й людей середнього віку. Фотографії письменника прикрашали стіни багатьох квартир. Його романи «Прощавай, зброя!», «Свято, яке завжди з тобою», «По кому подзвін», «Старий і море», «Острови в океані» були улюбленими творами письменника багатьох наших читачів. Відомо, що у 1943 році режисер Сем Вуд із США екранізував роман Ернеста Хемінгуея «По кому подзвін», в яко-





му розповідається про трагічну історію молодого американця Роберта Джордана, добровольця в лавах республіканців часів Громадянської війни в Іспанії. Блискуча і сумна книга про війну і любов Роберта та іспанської дівчини Марії, мужність і самопожертву, моральний обов'язок перед людським життям. Фільм отримав «Оскара». Відразу ж його зарахували до одного із найзначніших у кінематографі.

Тому нікому не спадало на думку перетворити улюблений роман на новий фільм або поставити його на театральній сцені. На це зважився Естонський російський театр в особі головного режисера Валерія Черменьова. Під час гастролей у Чернігові естонські актори показали виставу «По кому подзвін» на сцені обласного українського музично-драматичного театру імені Шевченка. Враження було дуже сильним. Особливо запам'ятались актори Юрій Орлов (він тоді був популярним артистом кіно), Світлана Орлова і Рейн Арен.

А у цей час у Києві радував глядачів Московський театр імені Маяковського, провідною актрисою якого була Наталія Гундарева. Чернігів поруч, от вона і приїхала подивитись виставу естонських колег. Мені пощастило бачити її зблизька. Я сиділа від Наталії Георгіївни через три крісла в першому ряду. Запам'яталося їй миле обличчя, вкрите золотистим ластовинням, довге світле волосся, зібране у пучок, повна відсутність косметики. Актрису супроводжував молодий брюнет. По ходу вистави він схилився до неї, щось тихо говорив. Актриса дивилась мовчки на сцену. Ймовірно, її супутник намагався дати оцінку побаченого. Згодом я зрозуміла, чим був викликаний інтерес Наталії Гундаревої до роботи її естонських



колег: Валерій Черменьов кілька років служив у театрі імені Маяковського.

Чи сподобалась актрисі театральна умовність видатного роману, напружена батальна сцена і технічно складна сцена руйнації мосту, музичний супровід вистави, а головне – акторська гра, не знаю. Тільки, коли вона виходила із театру, її обличчя було зосередженим. Мені розповіли, що матінка Наталії Гундаревої того літа відпочивала в Острі. А втім, вона робила це кожного року – виїздила на відпочинок подалі від Москви.

### **Загадка Вампілова**

П'єса Олександра Вампілова<sup>5</sup> «Старший сын» починається із злого жарту двох молодих людей – Сільви і Бусигіна. Вночі вони потрапили до якогось передмістя, заблукали і запізнилися на останню електричку. Молоді люди навмання заходять до квартири Андрія Григоровича Сарафанова. Господар не дуже приязно поставився до незваних гостей. І тоді Сільва видає Бусигіна за його старшого сина. Старий кларнетист захвилювався і впустив хлопців до себе. Володимир Бусигін поступово входив у нову роль. Андрій Григорович розповів йому про складні стосунки з молодшим сином Васильком, закоханим у сусідку набагато старшу за нього. А дочка Ніна має вийти заміж за льотчика цивільної авіації. На запитання Володі, де мати молодших дітей, батько відповів, що чотирнадцять років тому дружина, яка вважала його невдахою, бо відомим музикантом він не став, знайшла собі одного серйозного інженера. З тих пір вони живуть утрюх. А потім сказав, що з матір'ю Володі він був щасливий. Позналились у далекому сорок п'ятому році. Чудова жінка. Час був суворий, але хіба можна його забути! Чернігів, Десна, каштани, швейна майстерня на розі вулиць, де працювала його кохана, – все це невід'ємна складова молодих років Сарафанова. Але несподівано військову частину, де він служив, перекинули до Гомеля. А кохана залишилась у Чернігові, одна, на запиленій вулиці. От і виходить, що Сарафанов через роки свого гіркого життя музиканта, який заробляє на хліб грою



на кларнеті під час похорон, проніс пам'ять про чернігівку, котра подарувала йому незабутні хвилини ніжності і любові. Всю цю історію драматург завершує тим, що Бусигін не міг більше брехати чесній людині, яким відчув Сарафанова. До того ж, Володимир закохався в його дочку Ніну і вона відповіла йому взаємністю. Хоча все вже з'ясувалось, Бусигін продовжує відчувати себе сином Андрія Григоровича не по крові, а по духу.

Чому драматург із Іркутська, російсько-бурятського походження, переніс хоча б на короткий термін свого героя кларнетиста Сарафанова до українського Чернігова, залишається загадкою. А виставу за п'єсою Олександра Вампілова «Старший син» пощастило подивитись у постановці Кіровського обласного драматичного театру ім. С. М. Кірова, який гастролював у Чернігові. Вистава вийшла чудовою. Перед закінченням гастролей кілька акторів, серед них виконавець ролі Бусигіна Валерій Олексійович Смирнов, на чолі із головним режисером Віталієм Вікторовичем Ланським, побували в нашій бібліотеці. Розмова відбулась дуже цікавою. Нашим гостям сподобався Чернігів. Вони назвали його яскраво-зеленим і квітковим містом, куди хочеться раз у раз повертатися.

### **Кінопрем'єра і абрикоси**

В Єлецькому монастирі Тимофій Левчук зняв кілька епізодів фільму «Родина Коцюбинських» за сценарієм Олександра Левади. Народний артист СРСР Володимир Белокуров, славу якому принесла роль Валерія Чкалова в одноіменному фільмі про легендарного пілота, грав жандармського офіцера на прізвисько «Морда», що таємно спостерігав за будинком письменника Михайла Коцюбинського. Але робив це в заростях соняхів, що виростили на городі співробітників читального залу під монастирськими схилами.

Володимир В'ячеславовичу було за шістдесят. Кілька спекотних днів літа сімдесятого року актор ховався у бібліотечних соняхах, а його знімали. Опісля Тимофій Васильович почаклував у монтажній, і глядачі не помітили, що жандарм «Морда» робив свою справу далеко від будинку класика української літератури. У ролі Віталія Примакова знявся Олексій Локтев, молодий московський актор, якого полюбили мільйони глядачів за ролі у фільмах «Прощайте, голуби» і «Я шагаю по Москві». Волею режисера Левчука Віталій Примаков тікав від переслідування поліції через Єлецький монастир, точніше, біг по кам'яній монастирській огорожі, яка знаходилась у критичному стані. Було боязно за актора. Але Олексій Локтев гідно справився із усіма дублями. Потім кіношники перекрили вхід до монастиря. Знімалась сцена маршу роти військ часів Першої світової війни. Масовка була в одностроях. Усім солдатам наклеїли однакові вуса і це робило їх близнюками. Тимофій Левчук сидів на шезлонгу і керував процесом.

А влітку 1971 року в Чернігівському кінотеатрі імені Щорса відбулася прем'єра фільму «Родина Коцюбинських». Ми з моєю приятелькою Ольгою купили квитки і зручно примостилися в другому ряду в червоному залі кінотеатру. З собою принесли велику авоську з абрикосами, яку Оля приладнала на спинку крайнього вільного крісла, що було праворуч від нас у першому ряду. Вийшло так, що її могли бачити члени президії, яка складалась із поважних людей – Тимофія Васильовича Левчука, Ірини Михайлівни Коцюбинської, Броніслава Миколайовича Брондукова, керівників Чернігова. Акторів Олександра Гая і Руфіни Нифонтової (у фільмі – подружжя Коцюбинських) не було.

Але ніхто, окрім актора Брондукова, виконавця ролі Миколи ІІ, наші абрикоси не помітив. Йому добре було видно, як я діставала фрукти з авоськи, кілька штук передавала Олі, і процес поглинання плодів починав приносити нам задоволення. Жестами, з лукавою посмішкою, він показує, що дуже хоче приєднатися до нас. Я також жестама запитую, як це зробити. Оля додає, що поруч з артистом сидить Ірина Михайлівна Коцюбинська. Передача

абрикосів може завершитися неприємностями. Броніслав Миколайович піднятою рукою окреслив політ плоду над головою, аби він упав біля його ноги на підлогу. Все це Брондуков робив так кумедно, що ми ледь стримували сміх. Коли ж Броніслав Миколайович відчув, що глядачі в залі звернули увагу на його маніпуляції жестами і вже не слухають виступаючих, він став серйозним, склав руки на столі, як школяр за партою, і став сама уважність. До того ж, Ірина Михайлівна суворо подивилась на актора. Коли ж вона повернула голову в інший бік, Броніслав Миколайович устиг підморгнути нам і показати великий палець. Мовляв, здорово!



### Боніфатович



Одного разу до кабінету краєзнавства, де я працювала, завітав елегантний, стрункий, з благородними рисами красивого обличчя чоловік. Чемно привітався. У нього був приємного тембру баритон. Представився: *«Олександр Боніфатійович Гринько. Актор Львівського театру імені Заньковецької. Ми у вас на гастролях»*. Я запропонувала йому сісти. За кілька хвилин склалося таке враження, що цього інтелігентного, делікатного чоловіка знаю давно. Ми проговорили понад півгодини. Олександр Боніфатійович розповідав про свій театр, про враження від Чернігова, до якого приїхав уперше. Його зацікавила історія нашої бібліотеки, будинку, в якому вона розміщується.

Звісно, мова зайшла і про Марію Заньковецьку. Від Олександра

Боніфатійовича почула, що завжди роком її народження колектив театру вважав 1860-й. Дійсно, так було прийнято і в літературі. Але найстаріший з акторів Борис Васильович Романицький<sup>6</sup>, який близько знав Марію Костянтинівну і грав з нею на одній сцені у Києві, запропонував знайти запис у церковній книзі про рік народження Заньковецької. Як він сказав, вона вирішила «помолодіти» на шість років. Такий запис було знайдено. Справжній рік народження актриси 1854-й<sup>7</sup>. Прощаючись, Олександр Боніфатійович запитав, які ще достопамятності у нашому місті можна відвідати і запросив на вистави.

Проїшли роки. В журналі «Кіно-Театр» я прочитала бесіду ведучої Львівського телебачення Світлани Максименко з актором<sup>8</sup>. Так дізналася, що у 1940 році Олександра Боніфатійовича призвали до Радянської Армії. Він служив у Москві, в Червонопрапорному ансамблі пісні і танцю імені О. В. Александрова, бо мав чудовий голос. Як тільки почалася війна, усіх призовників із Західної України ізолювали. Майбутнього актора арештували 24 червня 1941 року. Привезли до Лефортовської тюрми, а потім разом з іншими у товарних вагонах доставили до Саратова. Дали десять років за те, що вивісив синьо-жовті прапори після возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній УРСР в рідному селі Грибова Тернопільської області, де народився у 1919 році, а також в Ланівцях – окрузі, від якого був обраний депутатом Народних зборів. А в Саратові Гриньку інкримінували той факт, що він знав і приховав від слідства антирадянський вчинок свого вчителя, який мав списки польської контррозвідки. До цього звинувачення додали і те, що він прийшов до Кремля з метою терористичного акту. Оскільки у 1938 році компартію Західної України заборонили як контрреволюційну, то слідчий зробив висновок, що Олександра Гринька підіслала КПЗУ. Так додали ще п'ять років. Із Саратова Олександра Боніфатійовича перевезли в Комі АРСР, у місто Інта, де знаходився ІНТЛАГ. Тут утримувались вчені і воєначальники, лікарі, інженери, музиканти і співаки, артисти, архітектори, літератори. Були серед них українські письменники і діячі театрального мистецтва.



Найближчою людиною для актора став Григорій Порфірович Кочур – поет, перекладач, літературознавець, уродженець села Феськівка Менського району. Його називали «живою енциклопедією». Григорій Порфірович користувався повагою в інтернаціональному гуртку інтелігенції. З допомогою в'язнів вивчав естонську, латвійську, вірменську, грузинську мови, долучав до цього інших. Перекладав, писав вірші після каторжного робочого дня на шахті.

Ще з одним нашим земляком звела доля Олександра Боніфатійовича. Це поет Іван Савич<sup>9</sup>, якого Григорій Порфірович залучив до перекладів іншомовних поетів. Згодом актор згадає про нього так: *«А Іван Савич Лук'яненко, вірші якого випромінювали добрі почуття і носили в собі запал оптимізму, що передавався всім нам, його друзям по табору! Адже ж він, радянський офіцер, був тяжко поранений на війні, потрапив до полону, а потім одержав за це двадцять п'ять років, але не втратив віри у життя і неминучу справедливість. Ми зараз листуємось. Поет Іван Савич – член Спілки письменників, живе на Ворошиловградщині, видав кілька книжок. І лишився таким же життєлюбом...»*<sup>10</sup>.

Коли Олександр Боніфатійовичу в 1990 році було присвоєно звання народно-го артиста України, Іван Савич присвятив йому наступні рядки: *«Мій добрий друже, ти вже став народний. /З цією вістю я не зовсім згодний. /Для мене ти народний відтоді, /Коли в далекі роки молоді /В лихих краю снігів, дротів, безправ'я /Тебе, Сашко, по-справжньому пізнав я...»*.



Так, Олександр Боніфатійович Гринько був душевною людиною. Його любили і ніжно називали Боніфатовичем.

## Творець «Чернігівського вальсу»

Слава його була феноменальною. Він по праву вважався найпопулярнішим композитором шістдесятих-сімдесятих років минулого століття. Візитною карткою маестро стала пісня «Оренбургський пуховий платок», яку з великим натхненням співала Людмила Зікіна. Твір композитора «А где мне взять такую песню» у виконанні Ольги Воронець – безперечний шлягер протягом багатьох років.

Мова йде про Григорія Федоровича Пономаренка, народженого 2 лютого 1921 року в с. Моревськ Козелецького району. Він пройшов значний життєвий шлях, перш ніж стати широко відомим композитором, народним артистом СРСР. Не буду на цьому зупинятися, тому що про Григорія Пономаренка музикознавці-дослідники написали і книги, і статті. Розповім про такого Григорія Федоровича, яким він запам'ятовувався чернігівцям в 1977 році – емоційним, стрімким та артистичним. На сцену композитор піднімався урочистою ходою і з рівною спиною. За мить у залі линули пісні, в яких Григорій Пономаренко реалізувався як справжній народний композитор. Маестро не лише виступив з концертами на сцені обласної філармонії, в яких співала його дружина Вероніка Журавльова, а й написав дві пісні «Чернігівський вальс» і «Мій Чернігів», які презентував землякам.

У 1990 році Григорій Федорович відзначав 50-річчя творчої діяльності. Жив він тоді у Краснодарі (мав звання почесного громадянина цього міста), куди запросив групу співробітників Чернігівського історичного музею. Урочистості відбувались напередодні ще однієї знаменної для композитора дати – 70-річчя





від дня народження. Як згадує учасниця тієї поїздки Світлана Миколаївна Сергєєва, на вигляд він мав щонайбільше п'ятдесят років. Невисокий на зріст, з круглим, без зморшок обличчям, проникливими карими очима. Тепло і привітно зустрічав з дружиною гостей з Чернігова в будинку, де вже було повно артистів кіно і театру з Москви, місцевих телевізійників, кореспондентів.

Наступного дня на запрошення Григорія Федоровича чернігівці вирушили в поїздку по кубанських станицях з його концертною бригадою. Глядачам всюди він говорив, що у залі знаходяться його земляки з Чернігова, які завітали з метою зібрати матеріали для обласного музею. Переходив на українську мову і згадував про рідне село, красуню Десну, що завжди надихали його на творчу працю <sup>11</sup>.

Прощаючись із земляками, Григорій Федорович передав музеєві колекцію рукописів, особистих речей, записів пісень, концертних афіш. Серед рукописів виявилися пісні «Мій Чернігів» та «Україна моя». Композитор пообіцяв відвідати Чернігів найближчим часом, бо дуже скучив за батьківщиною, за рідними місцями...

Різдвяним ранком 1996 року Григорій Федорович один у своїй «Таврії» повертався з аеропорту. Пізніше його дружині розповіла чергова в депутатському залі, що композитор довго не від'їжджав, нахиливши голову на руль. Напевно, йому було зле, адже страждав на гіпертонію. І вже за кілька хвилин, як зрушив з місця, розбився. Григорій Федорович виїхав на зустрічну смугу і лоб у лоб зіткнувся з іншим автомобілем. Пономаренко помер миттєво. У зустрічній машині, яка мчала із шаленою швидкістю, один з пасажирів теж загинув. Судова тяганина тривала два роки. У всьому звинуватили композитора. І лише Генеральна прокуратура Росії виправдала небіжчика. А священник сказав його дружині: «На Пасху і в Різдво уходять святі люди».

## Народжений на берегах Снові



Колега Ольга Михайлівна Денисенко показала мені книгу Івана Євсеєнка «Начинається осень», видану в Воронежі. Сказала, що автор її двоюрідний брат і це його перша книжка. Додала, що вона мене зацікавить. А народився Іван в селі Займище Щорського району. Інколи приїжджає в Чернігів побачитися.

Складалася вона із повісті, що дала назву книги, і кількох оповідань. Прочитала з бажанням мати її у фондї нашої бібліотеки. Маючи адресу, написала письменнику. Він відгукнувся не лише листом, а й вислав свою книгу «Начинається осень» з автографом. З тих пір інтерес до творчості Івана Євсеєнка ніколи не зникав. Бібліотека придбала його твори – збірники оповідань, автобіографічну повість «Крик коростеля», присвячену матусі письменника Галині Олександрівні, повісті «Радоница» про післявоєнне Займище, і «Начинається осень», дія якої відбувається у лісгоспі на півдорозі від Єліного до Великого Щимеля та в Чернігові, і «Дети войны» – світлий, правдивий і щирий автобіографічний твір про долю покоління, народженого під час війни, в якому жодного зміненого прізвища або імені.

Улітку 1984 року письменник зустрівся з чернігівцями на засіданні клубу «Краєзнавець» нашої бібліотеки. Запамятував з розкішною, золотистою бородою, яка робила його схожим на людину з тайги. Іван Іванович вразив своєю небагатослівністю і невеликим бажанням говорити про свою творчість. Але, коли мова заходила про його рідне село Займище, обличчя письменника світлішало. І так закортіло написати про його творчість. Ксерокопію статті в газеті «Комсомольський гарт» я надіслала прозаїку. І досі зберігаю його лист-відповідь, який дечому мене навчив. На конверті дата відправлення з Воронежа 15 листопада 1985 року.

Цитую його повністю: *«Людмила Валентиновна, здоровуйте! Большое Вам спасибо за письмо и статью. Этим летом был я полторы недели в Займице, собирался заехать в Чернигов, но ничего не получилось. На нашу семью навалилась такая беда. 3 августа в Остре в армии, прослужив всего месяц, умер сын моей сестры. Отпуск я прервал и ездил на похороны в Днепропетровск, где живет сестра. Состояние души, сами понимаете, после этого довольно тяжелое.*

*Людмила Валентиновна, у меня к Вам одна небольшая просьба, связанная со статьей. Все в ней хорошо и по существу, хотя и многовато слов в превосходной степени. А вот с написанием моей фамилии на украинском языке надо нам как-то договориться. Первоначально, по-украински, моя фамилия звучит и пишется так Євсієнко, от Євсїй, наверное. По всем существующим правилам она и по-русски должна бы звучать точно так. Но она звучит и у меня, и у всех моих однофамильцев Евсеенко, то есть украинское Євсїй перевели на русское Евсей. Теперь уже и по-украински ее пишут как Євсеєнко. Ну и пусть будет так. А вот в Вашей статье почему-то написано Євсеєнко, что соответствует русскому Евсєєнко. Как-то оно вроде бы не по-русски. Поэтому надо все привести к одному знаменателю и писать и по-русски, и по-украински Евсеенко. А то мои земляки подумают, что речь идет еще о ком-то. В следующем году у меня в издательстве «Современник» и в Воронеже должны бы выйти книги. Если все будет нормально – вышлю Вам. Еще раз большое спасибо. Иван Евсеенко».*

Так заговорив у ньому професійний філолог. Адже Іван Іванович вчився на філологічному факультеті Курського педагогічного інституту. А перед цим, після десятирічки, за його плечима були два роки роботи лаборантом та вчителем праці в сільських школах Щорського району. Після служби в армії, де почав писати вірші і прозу, вступив до Літературного інституту. До слова, разом з Іваном Івановичем навчався чернігівський поет Петро Пиниця. У Москві Євсеєнко не зміг влаштуватися на роботу. Випадково

опинився у Воронежі, завітав до журналу «Подъём» і затримався тут назавжди, працюючи практично чверть століття завідувачем відділу прози, а згодом майже десять років був головним редактором цього часопису.

Іван Євсєєнко відомий як автор творів на воєнну, сільську, релігійно-філософську, лірико-сатиричну тематику. Його творчість відзначена багатьма престижними преміями Росії – ім. І. Тургєнєва, ім. І. Шмельова, ім. А. Платонова, ім. В. Шукшина. Гадаю, причина творчого успіху Івана Івановича криється в тому, що герої його книг у більшості своїй прийшли до читачів із Займища або Нових Борович, із лісів Щорсівщини. Роботящі, веселі, добрі, сердечні, часом дуже наївні – вони стали близькими і зрозумілими багатьом людям різних поколінь. Зустріч з творчістю письменника завжди була бенкетом душі. Однак нових творів письменника нам більше не читати. Він помер 12 грудня 2014 року у Воронежі після тяжкої хвороби, від якої людство ніяк не знайде ліків.

## Богдан Ступка і Наталя Ужвій

Літо Олімпійських ігор 1980 року в Москві запам'яталося тим, що до Чернігова завітав Київський академічний український драматичний театр ім. І. Франка. Колектив мав поїхати на гастролі до столиці. Однак ця неординарна подія розпорядилась інакше: одна частина трупи виїхала до Москви з виставою «Ярослав Мудрий» (в головній ролі талановитий народний артист СРСР Аркадій Гашинський), а друга приїхала до нас. На афішах можна було прочитати гастрольний репертуар. Мене зацікавили дві вистави – «Украдене щастя» і «Пора жовтого листа». У першому спектаклі мав грати Богдан Ступка, у другому – Наталя Ужвій. Мої улюблені актори.



Богдан Ступка<sup>12</sup> вразив багатьох своєю роботою у прославленому фільмі Юрія Ільєнка «Білий птах із чорною міткою». У кінострічці розповідалось про звільнення румунської частини України в 1939 році Червоною Армією. Актор зіграв бандерівця, одного з братів Дзвонарів Ореста, що родом з Буковини. Як виявилось, такого привабливого, як писав один із мистецтвознавців, що всі наче збожеволіли. Його трактування образу виявилось дуже вдалим і вважається одним з найкращих у списку ролей Богдана Ступки. Таким гучним був дебют актора Львівського театру імені Заньковецької в кіно. А в 1978 році в його житті сталася доленосна подія. Художнього керівника заньківчан Сергія Володимировича Данченка призначили художнім керівником Київського театру імені Франка. Режисер погодився і наполіг на переїзді кількох львівських акторів. Перший – Богдан Ступка. З ними поїхав лише один Віталій Розстальний<sup>13</sup>.

Дозволю собі невелику цитату із книги Михайла Загребельного «Богдан Ступка», бо вона найкраще передає мій душевний стан після вистави в Чернігові: *«В травні 1979 року відбувається прем'єра київського театру «Украденого щастя». Усі дуже хвилювалися. У залі багато свідків постановок «Щастя...» на цій сцені Гната Юри в 1940-му та 1956 роках. Тоді грали корифеї: Амвросій Бучма, Наталя Ужвій, Віктор Добровольський, Дмитро Мілютенко, Ольга Кусенко, Микола Задніпровський. Данченко і його команда не розчаровують примхливу публіку. Підходить Наталя Ужвій. Богдан Сильвестрович не розуміє, чи іронію, чи похвалу з її уст чує: «Ну що ви граєте, ви граєте князя Мишикіна, Ісуса Христа». Падає на коліна, цілує поділ її сукні»<sup>14</sup>.*

Наталя Михайлівна вгадала – актор створив вразливий християнський образ. У своєму щоденнику Богдан Ступка писав: *«Коли грав Миколу Задорожного в «Украденому щасті», на сцені, лягаючи в ліжку, клав на подушку хрест, а потім на себе. За радянських часів це викликало сміх. Тепер сміху немає»<sup>15</sup>.*

І от зал Чернігівського театру імені Шевченка теж завмирає. Неможливо словами передати гру Богдана Ступки, його партне-

рів Марини Герасименко і Степана Олексенка. На сцені митець, який є сучасним велетом українського театру. Останній поклон актора. З другого ряду партеру нам добре видно втомлене бліде обличчя Богдана Ступки. Його довго оплесками не відпускають зі сцени. Опісля дуже кортіло подзвонити актору в готель «Україна» і подякувати за його надзвичайний талант. Не наважилась, про що жалкую.



А за два дні на чернігівській сцені франківці давали виставу «Пора жовтого листя» за п'єсою Миколи Зарудного. Образ головної героїні Устини Федорівни талановито втілила народна артистка СРСР Наталя Михайлівна Ужвій<sup>16</sup>. В її виконанні ця проста жінка, депутат райради, стала носієм справжньої духовності. Устина Федорівна вже не молода, самотня

жінка. Все життя розмальовує посуд, дарує людям радість. І от в пору жовтого листя цій самотній жінці доля подарувала кохання. За віком Наталя Михайлівна була старша за свою героїню. Вісімдесят два роки – поважний вік. Але, як і в молодості, вона була красунею. Вільно рухалась по сцені. Жодного разу не збилась з тексту. Закоханого в Устину Федорівну чоловіка грав Микола Олексійович Шутько<sup>17</sup>. Їхній дует став своєрідною ілюстрацією до відомих рядків поезії Дмитра Луценка: *«Літа на зиму повернули./ Пливають в осінній хмурості./ А я люблю, а я люблю, люблю, як в юності»*.

Заключна сцена вистави викликала непідроблене захоплення глядачів. Наталя Михайлівна в білому елегантному костюмі з букетом червоних троянд швидкою ходою вийшла із центральних лаштунків. Вона була прекрасна. Зал в єдиному пориві піднявся і влаштував актрисі гучні овації. Незабутня мить.

З тих пір пройшло понад три десятиріччя. Але той сценічний образ, втілений видатною актрисою Наталею Михайлівною Ужвій, закарбувався в пам'яті на все життя. І раз у раз згадуються зізна-

ння знаменитого актора Михайла Івановича Жарова, її партнера по фільму «Виборзька сторона»: у Наталії Михайлівни були такі блакитні бездонні очі чистих озер, дивлячись в які він потопає.

## Бажаний гість із Казані

Значної популярності в сімдесяті роки набули повісті Юрія Бондарева. Сам письменник, учасник боїв за визволення України, пояснював це тим, що в них була сувора й героїчна солдатська правда. За повістю «Батальоны просят огня» знято телевізійний фільм. Основою сюжету став важливий етап війни – форсування радянськими військами Дніпра в ході літньої та осінньої кампанії 1943 року на Букринському плацдармі. Зйомки відбувались у Фастівському районі Київської області та в Острі.



Режисерові Володимирі Чеботарьову необхідна була пісня, яка б стала лейтмотивом фільму. І от одного разу до читального залу нашої бібліотеки завітав представник знімальної групи і попросив допомогти відшукати виразний текст для майбутньої пісні. Перебрали багато віршованих збірок, але все не те. Бібліотекар читального залу Алла Іванівна Старовойт запропонувала томик поезій Михайла Матусовського – поета-фронтовика. Так його лірично-сумний вірш «Минуты тишины» був покладений на музику композитором Андрієм Петровим. Пісня стала лейтмотивом фільму.

Гучний розголос набув роман Юрія Бондарева «Берег». У центрі твору письменник Вадим Нікітін, який прибуває до Гамбурга, де нещодавно видано його роман. В пам'яті воскресає Німеччина останніх відчайдушних боїв за перемогу в 1945 році. Бійці отримали короткий відпочинок в німецькому містечку. Оселилися в

будинку, в якому жила молода німкеня Емма, в яку Нікітін закохався. Вона відповіла йому взаємністю. Звісно, тоді доля їх розвела. Лише через двадцять шість років вони зустрічаються в Гамбурзі, куди він приїхав до хазяйки видавництва фрау Герберт. А нею виявилася та сама Емма, яку він не впізнав.

Важко було уявити, що роман можна інсценувати. І тому, коли я на гастрольних афішах Казанського драматичного театру ім. В. І. Качалова побачила, що в репертуарі трупі «Берег», закортіло подивитись спектакль. Його давали у перший день відкриття гастролей.

Глядачів вітав директор театру Георгій Юхимович Єгоров<sup>18</sup>. Він сказав, що тридцять сім років тому був у Чернігові як солдат, що брав участь у його визволенні від німецько-фашистських загарбників. Місто лежало у жахливих руїнах. Неможливо було уявити Чернігів довоєнним. А сьогодні



він такий молодий і красивий. Які ж чернігівці молодці, що так відбудували і прикрасили стародавнє місто. Затим Георгій Юхимович коротко розповів про театр, і вистава розпочалася. Глядачі затамували подих, адже більшість з них прочитали роман. Воєнні сцени вирішені лаконічно і яскраво, образи героїв у цих сценах стали великою удачею вистави. Виконавиця ролі Емми досягла істинного драматизму, коли її героїня зрозуміла, що Нікітін забув її і тому не впізнав.

Мені захотілося зустрітися з директором Єгоровим, аби розпитати про той перший його день сорок третього року в Чернігові. Георгій Юхимович у телефонній розмові погодився на таку бесіду. Ми зустрілися у скверику навпроти театру. І от про що він розповів. Народився у Барнаулі. Закінчив офіцерське училище. Бойове хрещення прийняв на Курській дузі. Там отримав легке поранення. Опісля у складі військ Центрального фронту визволяв Бахмач і Чернігів. Коли точилися вуличні бої, біля Єлецького монастиря



в Єгорова влучили німецькі кулі в обидві руки і ногу. Опісля госпіталь, запасний полк і він – старшина, який готував солдатські кадри. Останнє місце служби – Одеська область. Пройшли роки, а Георгій Юхимович не міг забути замордованого і зруйнованого Чернігова. Гадки не мав, що колись сюди приїде. Тому з радістю прийняв гастрольну поїздку до нашого міста. Говорили і про театральні справи. Так вже сталося, що Єгоров, народжений в акторській родині і сам доволі відомий актор, став директором театру. Георгій Юхимович сказав, що на цій посаді може бути той, хто добре знає театр, хто має творчий контакт як з головним режисером, так і завідувачем літературною частиною. Лише так можна впливати на репертуар театру. В руках директора є влада, а влада також потребує таланту. Така, здавалось би, проста істина, про яку чомусь забуто. Ту розмову я занотувала в записничку, який дивним чином зберігся...

### **Пішов, щоб залишитись**

Колишній фронтовик Анатолій Наумович Рибаків прийшов у дитячу літературу як автор повісті «Кортик». Видана 1948 року, вона відразу стала улюбленою для багатьох поколінь школярів. Вистава за цим твором часто транслювалася по Все-союзному радіо. А в 1954 році відомі кінорежисери Володимир Венгеров та Михайло Швейцер зняли художній фільм «Кортик». Зйомки відбувались у Чернігові. Сценічними майданчиками стали будинок-музей Михайла Коцюбинського, прилеглі до нього



вулиці, голуб'ятня одного з лісковицьких мешканців, залізничний вокзал. Дія «Кортика» пов'язана з містом Ревськ. Так Анатолій Рибаків назвав місто свого дитинства Сновськ, перейменований 1935 року в місто Щорс. Події також відбуваються і на станції Бахмач. Кінофільм, як і повість «Кортик», твір про захоплюючий і складний світ підлітків під час громадянської війни і непу.

У 1978 році в журналі «Октябрь» було опубліковано сенсаційний роман Рибаківа «Тяжелый песок», дія якого відбувається в Щорсі в роки німецько-фашистської окупації. Роман письменника сприймався як документальний у тій частині, де йшлося про гетто в Щорсі і жорстоке знищення його мешканців.

Вирішили ми запросити письменника на засідання клубу «Краєзнавець». Склали програму засідання. У друкарні її зробили кольоровою. Знайшли телефон і домашню адресу Анатолія Наумовича. Написали короткого листа, разом із ним уклали у конверт програму, і полетів він у Москву на вулицю Палеха. Однак письменник у цей час жив і працював на дачі в Переделкіно. Нам дали його номер телефону: 593-03-54. Він і досі в моєму записничку. Ми домовились про дату приїзду. Прибути він мав московським поїздом о п'ятій ранку. Звісно, його зустрічатимуть. За два дні до виїзду Анатолій Наумович подзвонив і сказав, що їде власною «Волгою», аби не створювати для нас незручності. Адже тоді доведеться дуже рано вставати, а міський транспорт ще не ходить. Тільки так і буде. Довелося погодитись.

Я і Ганна Петрівна Арендар, головний хранитель історичного музею, зустрічали гостей на знаменитому трикутнику під будинком бібліотеки. Рівно о дев'ятнадцятій годині 19 травня 1985 року, як було обіцяно, підрулила чорна «Волга». З неї вийшли водій Коля, Анатолій Наумович і Тетяна Марківна Рибаківи. За п'ять хвилин здалося, що з нашими гостями ми знайомі все життя. А Миколу прийняли за сина Рибаківих. Потім поїхали до готелю «Градецький». Туди мав прийти і Петро Васильович Грищенко – тоді заступник директора бібліотеки. Коли почали оформляти документи на проживання в готелі, виявилось, що Коля забув удома паспорт. Одна з адміністраторок натягнула на обличчя

непрístupний вираз і сказала, щоб він у міліції встановив свою особистість і з довідкою повернувся до готелю. Після цих слів сталася відома гоголівська сцена. І тут мене осінило. Я запитала дівчат: читали вони повість «Кортик»? Відповідь була позитивна. «Так от, – продовжила я, – перед вами автор Анатолій Наумович Рибаків, його дружина Тетяна Марківна, а Коля – їхній водій». На обличчях гарненьких адміністраторок з'явилися посмішки, і непорозуміння було вирішено. Поки Микола заповнював папери, необхідні для прописки у готелі, Анатолій Наумович підійшов до своєї машини і з багажника дістав кілька свіженьких примірників «Кортика» видавництва «Детская литература» в Москві. Це був подарунок для адміністраторок. І тут якраз підійшов Петро Васильович. А тепер уривок із спогадів Тетяни Марківни Рибаківної:

*«Сериял «Неизвестный солдат» по повести Рыбакова начали показывать по телевидению 6 мая 1985 года. У Толи лицо именинника. Сел за свой письменный стол, я – напротив, зажег настольную лампу, положил перед собой лист бумаги. Телефон разрывается, записывает, кто звонит. Пришла поздравительная телеграмма из Чернигова. В конце приписка: «Дорогой Анатолий Наумович, вы столько раз обещали к нам приехать, мы ждем вас, не можем дождаться! Вы же наши земляк! С большим уважением, работники музея: Людмила Студенова и Петр Васильевич». (Фамилия Петра Васильевича почему-то не была указана)\*. Толя – мне:*

*– А что, если нам действительно рвануть в Чернигов, хоть посмотрим город, где я родился. Надо только узнать, сможет ли Коля взять отпуск на четыре-пять дней.*

*Коля рад – он не был на Украине, и я тоже мало знаю тот край – лишь Киев и Львов, так что проехаться неплохо. Толя звонит своему переводчику на украинский язык Павлу Гурьевичу Воробьеву, сообщает о наших планах.*

---

\* Такої телеграми ми не надсилали. Тетяна Марківна переплутала з нашим листом-запрошенням на засідання клубу «Красзнавец» за підписами П. В. Грищенко і моїм.

– *И я туда к вам приеду, – говорит Павел Гурьевич, – на автобусе.*

– *А мы едем на машине, – сообщает ему Толя. – В 6.30 нас будут ждать возле библиотеки работники музея\*, если же запоздаем, поедем сразу в гостиницу. Номера нам забронированы. Забронируйте и вы себе номер по телефону, – советует он Павлу Гурьевичу.*

*В шесть утра сложили все необходимое в машину: кофе в термосе, крутые яйца, огурцы, зубные щетки, пасту, мыло, воду в бутылке – мыть по дороге руки – и двинули. В пути выясняется, что я забыла курицу, которую зажарила ночью – главную нашу еду, а Коля забыл паспорт, без которого не принимают в гостинице. «Анатолий Наумович, вы не волнуйтесь. Я буду спать в машине, в машине очень даже удобно», – уговаривает он Толю. «Ладно, там придумаем что-нибудь», – говорит Толя, но настроение у него портится. «Дай карту», – просит меня, хочет посмотреть наш путь. А главное, сменить тему разговора.*

*<...>Подъезжаем к библиотеке без пяти семь. Ждут. Две фигуры с букетами цветов. Мужчина и женщина. Знакомимся: Людмила Студенова и Петр Васильевич\*\*. Сажаем их в машину, они показывают, как проехать в гостиницу. С трудом, но все-таки улаживаем дела с нашим забывчивым Колей, его прописывают на Толин паспорт и дают номер. Этим же вечером приехал из Киева Павел Гурьевич Воробьев. Вальяжный, уверенный в себе, имеющий знакомства в «верхах», сидел рядом с Толей на выступлениях и был явно озадачен тем, что на Толин приезд никак не отозвались партийные власти. То, что полно*

*\* Неточність. В листі зазначалося, що Чернігівський історичний музей, працівники якого є членами нашого клубу, чекають на зустріч з А. Н. Рибаківим і звертаються до нього з проханням привести матеріали про його життя і діяльність, які він безболісно може передати до музейних фондів. Це прохання письменник задовольнив.*

*\*\* Читач уже знає, що поруч зі мною з букетом квітів стояла музейний хранитель Г. П. Арендар, а П. В. Грищенко прийшов у готель «Градецький», коли ми були вже там.*

народу собиралось, то, что Толю заваливали цветами, это было приятно, но без начальственной ласки для Павла Гурьевича и праздник был не праздником. Мы бы и не заметили этого, а он чувствовал себя неуютно: «Как же так, Анатолий Наумович, в чем же дело?» Толя посмеялся: «Я им не нужен, и они мне не нужны».

В Чернигове мы пробыли два дня, вечером пригласили всех на прощальный ужин, по сему поводу Павел Гурьевич взял билет на ночной автобус. Наши черниговцы наконец расслабились, они были очень гостеприимны, очень радушны, но чувствовалась их скованность, возможно, робели перед Рыбаковым, а тут повеселели. Мы выпили за них, за Толиных «земляков», хотя прожил он в Чернигове всего четыре дня, пока его мать лежала с ним в родильном доме. Но зачем считать? Земляк – есть земляк.

Я сказала, что мне жалко уезжать в Москву, не побывав в Щорсе, я хотела увидеть кладбище и этот камень на братской могиле, и дом дедушки и бабушки. Павел Гурьевич сказал, что и он поедет с нами. Побежал менять билет, а когда вернулся к столу, мы выпили за него. Пришла пора выпить и за Колю. «У нас с Таней, – сказал Толя, – нет общих детей, но зато у нас есть Коля, которого мы любим, как родного сына». Поскольку в этих словах заключалась истинная правда, мы эксплуатировали этот тост в дальнейшем много раз.

В Щорсе мы начали с дедушкиного дома [приміщення Щорської райради на той час. – Л.С.] Одноэтажный, вытянутый в длину, в комнатах стандартная учрежденческая мебель, на стене портрет Ленина, на другой – портрет Горбачева, прошло уже несколько месяцев, как он вступил «на престол». Пишущие машинки, телефоны. Представить себе сейчас этот дом живым и теплым уже невозможно, все выветрился казенный дух, но мне все равно было интересно посмотреть на него – родной дом как-никак Рыбаковых.

Кладбище просторное, тихое, солнечные блики на траве, сосны уходят ввысь, редкие ограды. Толя повел нас к братской

могиле. Камень был выкрашен серебряной краской, на нем надпись на еврейском, которая в переводе на русский читалась так: «Все прощается, пролившим невинную кровь не простится никогда». Этой фразой и закончил Рыбаков роман «Тяжелый песок».

Постояли там, помолчали, пошли назад к машине. Налево от кладбищенских ворот, через дорогу начинаются знаменитые сосновые леса. Я люблю сосновые леса больше, чем смешанные, люблю ходить босиком по желтым иголкам, искать грибы. Пожить бы здесь неделку в июле, когда появляются первые белые. Толя меня поддерживает: «Можем приехать, мои родственники снимут нам дом». <...> Нам пора было возвращаться в Чернигов. Коля нервничал, поглядывал на часы, а потом знал машину так, что мы сомневались – доедем ли до Москвы живыми. На десять вечера у него назначено свидание с дамой, которая была замужем, и пропустить эту встречу было выше его сил»<sup>19</sup>.

Павло Гурійович Воробйов жив у Києві. Війну пройшов військовим кореспондентом. До Анатолія Рибакіова ставився з особливим пієтетом. Називав його надзвичайною людиною, яких мало на землі. Переклав і видав кілька творів Рибакіова українською мовою. Саме Павло Гурійович розповів нам під час прощальної вечері, що Анатолій Наумович двадцять років тому написав роман «Дети Арбата». Ніхто з видавців не ризикнув видати його, бо в цьому творі через долі молодого покоління тридцятих років письменник намагається розкрити механізм тоталітарної влади, зрозуміти феномен Сталіна і сталінізму. За словами Воробйова, роман «Дети Арбата» стане страшною бомбою, якщо нарешті буде виданий.

Тому, виступаючи перед чернігівцями в актовому залі педінституту (зустріч провів президент клубу «Краєзнавець», тодішній декан історичного факультету Олександр Борисович Коваленко), Анатолій Наумович не міг говорити про свою роботу над цим твором. Письменник упродовж двох годин відповідав на численні запитання своїх шанувальників, які не лише сиділи в залі, а ви-

сіли на вікнах, стояли у проходах між рядами. Від напруження в кінці зустрічі у письменника пішла кров з носа. Звісно, Рибаків хвилювався. Адже він не був публічною людиною. Що вже говорити, якщо Анатолій Наумович ніколи не приходив на будь-які наради чи зустрічі у Спілці письменників. Друзі називали його відлюдником.

Наступного дня ми їздили по місту. Наші гості були у захваті від архітектурних пам'яток Чернігова. Тетяна Марківна сказала, що все це не йде у порівняння з Європою. Пожалкувала, що вони з Толею приїхали в місто його народження так пізно. Потім відвідали музей Михайла Коцюбинського, музей народно-прикладного мистецтва в Катерининській церкві. Анатолій Наумович розглядав експонати, розпитував співробітників про їхню історію і співчував жінкам, які працюють при температурі північного полюсу. Того ж дня Рибаків виступив перед школярами двадцять дев'ятої школи. Це був чудовий виступ, який пам'ятають і досі уже дорослі колишні школярі. Проте Тетяна Марківна зробила кілька зауважень. Для нього – вона головний критик.

Настав час прощання. Наші гості вирушили до міста Щорса. А я незабаром написала Анатолію Наумовичу листа. Він відповів: *«Дорогая Людмила Валентиновна! Получил Ваше милое письмо. Спасибо за память. Мы с женой часто вспоминаем Вас, Петра Васильевича, очаровательный родной Чернигов, читателей, которые так тепло и сердечно нас встречали. Эта поездка никогда не забудется. Спасибо за присланный список. Я постараюсь его пополнить. Так как Вы – библиотека, то я пришлю книги, которые интересны не столько литературоведам, сколько читателям. В частности пришлю свое 4-х томное собрание сочинений и несколько последних изданий наиболее читаемых моих книг.*

*Я и Татьяна Марковна еще раз сердечно благодарю Вас за прекрасный прием, за гостеприимство, заботы и желаем Вам и всем нашим друзьям всего самого доброго и хорошего. 18. VII. 1985 г. Анатолий Рыбаков. P. S. Сообщите, пожалуйста, почтовый индекс, иначе на почте не принимают. А. Р.»*

Так розпочалося наше коротке листування. Коли я надіслала на прохання письменника наші поштові координати, він сповістив про наступне:

*«Дорогая Людмила Валентиновна! Получил Ваше милое письмо. Спасибо, что не забываете. Поздравьте от моего и Таниного имени Петра Васильевича с новым назначением\*. Вчера отослал Вам книги, в т.ч. Собрание сочинений с дарственной надписью на первом томе. Подтвердите получение. Так же вчера отослал книги в музей Коцюбинского. Пусть Ольга Ивановна\*\* также подтвердит получение и пришлет полную опись того, что у них есть мое – остальное дошло. Вам буду досылать по мере выхода новые издания на русском языке. «Дети Арбата» пока не вышли и когда выйдут, неизвестно. (И выйдут ли?!). Рад, что работники музея народного творчества утепились и теперь не простудятся. Татьяна Марковна Вас нежно обнимает, я также. Привет Петру Васильевичу. 29.VIII. 1985. Переделкино. Анатолий Рыбаков».*

Книги письменника в дар бібліотеці надійшли. Про це я написала письменнику. Минув рік, і в журналі «Дружба народів» нарешті з'явився роман «Дети Арбата». Як відзначали літературні критики, твір звинувачував систему, що тяжіла до гітлерівських порядків. Завдяки головному герою Сашкові Панкратову роман набув глибини трагедії. У тяжкі хвилини життя на засланні він згадував Чернігівщину, де прожив найкращі дитячі роки, а соратниця Панкратова по нещастю мала близьких родичів поблизу Чернігова.

А тим часом Павло Гурійович Воробйов переклав роман українською мовою. Перші можливості опублікувати його надав журнал «Дніпро». Дістати часопис в бібліотеці було не просто. Тому серед читачів мої колеги встановили чергу. А в 1988 році видавництво «Дніпро» подарувало численній читацькій аудиторії «Дітей Арбату» українською мовою.

---

\* П. В. Грищенко став директором ОУНБ ім. В. Г. Короленка.

\*\* О. І. Єрмоленко тоді обіймала посаду заступника директора музею М. М. Коцюбинського.



У березні того ж року Анатолій Наумович прислав мені з теплим дарчим написом свій роман, виданий «Советским писателем» 1987 року. У 1989 році вийшло продовження «Дітей Арбату» – роман «Тридцать пятый и другие годы». Цю книгу Анатолій Наумович устиг мені подарувати. У 1990 році – роман «Страх», а в 1994 році – «Прах и пепел». Так письменник завершив тетралогію, де використав елементи власної біографії, приписані Сашкові Панкратову\*.

Письменник поспішав, адже його серце втомилося працювати. Анатолій Наумович потрапив до клініки в Нью-Йорку, куди з Тетяною Марківною приїхав у видавничих справах. У червні 1998 року переніс операцію шунтування за методикою відомого хірурга Субраманіана, індуса за походженням. Сама операція і післяопераційний період пройшли чудово. Попереду – шість років життя. Такий термін пообіцяли лікарі.

Виявилось, доля відвела йому всього півроку. Анатолій Наумович помер 23 грудня 1998 року уві сні. Йому було 87 років. Відбулася кремація тіла письменника. Урну з прахом свого чоловіка Тетяна Марківна привезла в Москву. Поховали Анатолія Наумовича Рибакова на Новокунцевському кладовищі, філіалі Новодівочого. Тетяна Марківна Рибакова пережила свого коханого чоловіка на десять років. Вона померла в серпні 2008 року від невиліковної хвороби. Про таких людей, як Рибакوفي, кажуть: вони пішли, але залишились.

### **У Довжику знімалося кіно**

Повість українського прозаїка Леоніда Первомайського «Дикий мед» привернула увагу кінорежисера Володимира Чеботарьова<sup>20</sup>. Він заходився екранізувати твір, присвячений долі жінки, журналістки на війні. Кіноекспедиція з «Мосфільму» прибула влітку 1966 року в село Довжик Чернігівського райо-

\* Письменник, як і його герой, був арештований у 1933 р. і Особливою нарадою колегії ОГПУ засуджений на три роки за статтею 58-10 (контрреволюційна агітація і пропаганда).

ну. Розпочалися зйомки «Дикого меду». Дія фільму розгортається в 1943 році. В одну із частин прибуває військовий фотокореспондент Варвара Княжич, аби сфотографувати підбитий німецький танк, зустрітися з тим бійцем, який це зробив. Її роль виконала зірка радянського кіно Алла Ларіонова<sup>21</sup>.



І так сталося, що її героїня пережила складну долю і нелегке кохання саме у цьому підрозділі. А село Довжик актриса, ймовірно, запам'ятала тому, що їй довелося викупатися у місцевому болоті, бо того вимагали обставини кінозйомок.

Місцеві жителі й досі не забули, як біля лісу проходили зйомки. Там були вириті окопи і землянки, що і зараз можна розгледіти. По вулиці села їхали танки, а малі діти за ними бігли. По дорозі між селами Кошівка і Рудка прямували мотоцикли з «німцями». Поле біля дороги горіло, а саму дорогу «утюжили» танки. Всім хотілося поспілкуватися з артистами, але до них близько не підпускали. Зйомки також відбувались у березняку між Довжигом та Унучками. Дехто з мешканців цього села знімався у масовці – чоловіки їздили на конях. Солдатів у Довжику було багато. Вони охороняли знімальний майданчик. Не забуваються «романтичні» стосунки, що виникали між жінками села та охоронцями. Після зйомок у лісі залишилися бліндажі, окопи, хлопчаки знаходили не бойові патрони\*.

---

\* За спогадами мешканців села Довжик Чернігівського району Н. М. Грищенко, Л. М. Мельниченко, А. В. Кравченка, Ю. Л. Самарцева, Л. Л. Івашук, М. М. Карконосенка. Інформацію збрала завідуюча Довжицької сільської бібліотеки А. С. Музиченко.

## Командир полку Єрмаков

У травні 1973 року відомий актор і режисер Леонід Биков<sup>22</sup> розпочав кінопроби на кіностудії ім. О. Довженка до фільму «В бій ідуть лише «старі» за сценарієм Євгена Онопрієнка та Олександра Сацького. Написаний на документальній основі про ескадрилью співучих льотчиків-винишувачів часів Великої Вітчизняної війни. Головну роль капітана Титаренка, праобразом якого став двічі Герой Радянського Союзу Віталій Попков, виконав сам Леонід Федорович. А Герой Радянського Союзу Микола Якович Кальонов, мешканець Чернігова, нештатний консультант фільму, дав Леоніду Бикову свою Золоту Зірку, якої був удостоєний його герой капітан Титаренко, щоб усе на екрані виглядало правдиво.



Протягом трьох місяців, з червня 1973 року, натурні зйомки відбувалися в селі Шестовиця Чернігівського району. Тут місцеві жителі побачили імпровізовані бліндажі та аеродром часів війни. Сюди доставили із музею авіації аеропорту Домодедово в Москві справжній літак У-2. Але на цій машині ніхто не піднімався у повітря. «Позував» ветеран на землі. Справжні польоти знімали загальним планом на аеродромі «Чайка». За штурвалом сиділи діючі льотчики. Вони ж управляли літаками для зйомок під Черніговом.

Особливість моменту полягала в тому, що на роль командира полку був запрошений Віктор Мірошниченко – тоді популярний актор Чернігівського драмтеатру ім. Т.Г.Шевченка<sup>23</sup>. Ніколи не відмовлявся від запрошення нашої бібліотеки



брати участь у літературних вечорах. Віктор Миколайович був чудовим декламатором, любив поезію Лесі Українки. Нещодавно прочитала, як Мірошниченку дісталася роль командира полку. Актор визначив для себе авіаційного механіка, якого зіграв за наполяганням режисера комедійний актор Олексій Смирнов. Але Леонід Биков сказав, що бере Віктора Миколайовича на роль комполка Єрмакова, а той засоромився. А режисер гнув своє: мовляв, зайве хвилюватися, треба розслабитись і показати свій театральний чернігівський дар. Мірошниченко зіграв несуетного, господарського комполку так, що сьогоднішній глядач не може собі уявити іншого Єрмакова.

Минули десятиліття, але мешканці села Шестовиця досі пам'ятають, як то було. Колишній голова місцевого колгоспу Михайло Іванович Крутик розповідає із задоволенням, як у травні 1973 року до нього прийшли представники знімальної групи домовлятися щодо зйомок. То були Леонід Биков і заступник директора кіностудії імені Довженка. Цей заступник директора відрізнявся поважністю і строгістю. А Леонід Федорович, навпаки, жвавістю і простотою. З ним легко було розмовляти, наче зі старим знайомим. Михайло Іванович не заперечував проти зйомок у Шестовиці. Адже жодних незручностей вони не обіцяли. Однак голову колгоспу зацікавило, чому шановні гості вирішили знімати свій фільм саме в наших краях. А тому, сказав Леонід Биков, що природа тут гарна – луки, ліси, ріка Десна. На знімальному майданчику Михайло Іванович побачив сцену, як наші солдати витягали капітана Титаренка-Бикова з німецького літака, а він кричав: «Хлопці, я свій!». Судилося також побачити, як знімали знамениту сцену концерту в землянці.

Не можна забути умиротворене і водночас скорбне, вкрите зморшками обличчя старої жінки у чорному одязі, її покалічених важкою працею рук, складених на худих колінах. Вона мовчки спостерігає за військовими і слухає в їхньому виконанні «Смуглянку». Це не актриса, а хазяйка однієї із шестовицьких хат, де знімався епізод зустрічі льотно-співочої команди з пілотами жіночої еска-

дрильї. Її образ закарбував на кіноплівці оператор-постановник Володимир Войтенко, мабуть, не підозрюючи, що вона уособлює усіх жінок Шестовиці, які винесли на собі немилосердне випробування двадцятого століття з його революціями і війнами.

Кіношники часто зверталися до колгоспного голови за допомогою. Їм давали коней, підсобляли продуктами, бо харчувалися вони погано. На запашному лузі знімальна група розгорнула наметове містечко, в якому всі жили, і польову кухню, де господарювала Галина Степанівна Рибалко. Епізод з куховаркою, що впала і розбила посуд, коли на неї летів літак, увійшов до фільму. У картині є сцена з хлопчиками, що їли печену картоплю. Один з них – Володя Бабак, якому тоді було одинадцять років. Він запам'ятав на все життя смачний присмак тієї бульби, яку діти з'їдали миттєво. Оператори не встигали знімати, тому кілька разів повторювався один і той же дубль. А перед цим – репетиції. Так що наїлися хлопчаки печеної картоплі досхочу. Одяг на них був свій, найгірший, щоб бути схожими на дітей війни. Восьмирічний син Галини Степанівни Вітя теж був у тому хлопчачому гурті. Він подружився із сином Леоніда Федоровича Олексієм і дочкою Мар'яною. Зі своїми дітьми режисер часто бував у домі Галини Степанівни. За її спогадами, він добрий був, простий і веселий. Уся знімальна група полюбляла смажену і варену картоплю, оладки, вареники з картоплею, які для них готувала Галина Рибалко. А найбільше кіношникам подобалися малосольні огірки її власного виробництва.

По закінченні зйомок актори попросили Михайла Івановича зібрати мешканців Шестовиці у сільському клубі, аби подякувати всім і зробити для них подарунок. Наступного дня у клубному залі зійшло багато місцевого люду. На всіх не вистачило місць. Приїхали артисти, привезли кіноустановку, щоб показати свій фільм, та не вдалося – плівка не підійшла. Щоб не засмучувались їхні нові друзі, для них артисти влаштували грандіозний концерт з піснями і танцями. Це було справжнє свято. На знак подяки після концерту повезли гостей додому до завідувачки клубу, де на всіх чекала прощальна вечерея.

Р. С. Леонід Биков мріяв зняти кольорову широкоформатну стрічку. Не дозволили. Не відразу ж і готовий фільм випустили на кіноекран. Тодішній міністр культури України вбачав у ньому хиби ідеологічні. Неправдою виявилась для нього історія ескадрильї, командир якої надавав великого значення вмінню своїх підлеглих співати. Лише втручання Віталія Попкова, на той час впливового представника Міністерства оборони СРСР, урятувало справу. Кінофільм вийшов на екрани країни. Він і сьогодні хвилює. А слова капітана Титаренка-Бикова «Будемо жити!» стали крилатою фразою і по-особливому сприймаються зараз, коли йде війна на Сході України.

### Гарна натура для кінозйомок

Леонід Биков вважав Чернігів, навколишні села і природу Чернігівського краю гарною природою для майбутніх фільмів. Тому порадив початківцю в кінорежисурі Володимирі Горпенку<sup>24</sup>, який отримав пропозицію кіностудії ім. О.Довженка, знімати свій фільм «Дождь в чужом городе» у Чернігові. Сценарій для кінокартини написаний за повістю відомого на той час прозаїка Данила Граніна. Твір викликав великий інтерес



своїм мелодраматичним сюжетом. Історія кохання між відрядженим інженером і місцевою жителькою у провінційному місті. Обом уже не двадцять. У неї доросла дочка, чоловік трагічно загинув. У нього в Ленінграді проживає сім'я. От і починаються хитання між сімейними стосунками і почуттями, ревності з боку героя, які призводять до образи коханої жінки, і болючий для обох розрив. Ось таке ускладнене кохання на прикладі немолодих уже радянських громадян другої половини минулого століття.

За сценарієм драматичне кохання зароджується і руйнується в одному з російських міст. А у фільмі ми бачимо знайомі чернігівські достопамятності – Червоний міст, Борисоглібський собор, храм Чернігівських чудотворців князя Михайла Всеволодовича і боярина Федора, будинок колишньої повітової земської управи по вулиці Горького, 1 (нині тут Чернігівська обласна колегія адвокатів), зимові й літні деснянські краєвиди, навіть ресторан «Дитинець». Усі ці місця пов'язані з перебуванням або прогулянками містом головних героїв кіноповісті.

За достовірність не ручаюся, але мені розповідали, що на знімальному майданчику бачили Леоніда Федоровича Бикова. Ймовірно, він приїхав підтримати свого молодого колегу. Розповідали також, що, повертаючись із Чернігова до Києва, під Топчіївкою Майстер потрапив у автокатастрофу і загинув. Офіційно повідомили, що трагедія сталася 11 квітня 1979 року на якомусь відрізьку шосе Мінськ-Київ, коли Леонід Федорович повертався на свою дачу. На злеті загинув чудовий митець.

### «Підпільний обком слухає»

Сонячного лютого дня 1977 року, коли дерева Чернігова стояли у морозяному інеї, до кабінету краєзнавства зайшли троє людей. Серед них виділявся сивий високий чоловік з блакитними очима. Представився: режисер-постановник Анатолій Сергійович Буковський. Його супутники – режисер Юрій Хоменко і асистент режисера Зінаїда Михайленко. Вони з кіностудії Довженка. Приїхали задля обрання зимової натури для чотирисерійного телефільму



«Підпільний обком діє» за мемуарами партизанського керманіча Олексія Федорова. Вже побували у Пакулі, Пльохові та Ведильцях, що неподалік Чернігова. Там чудові ліси. Анатолій Сергійович сказав, що мають намір улітку провести зйомки в нашій бібліотеці.



Запитав, чи є у нас книги колишніх чернігівських партизанських ватажків. Річ у тім, що у сценарії є епізод не з актором, а із справжнім Федоровим, який розповідає, що до війни у цьому приміщенні розміщався обком партії, нині ж – бібліотека. Він стоїть біля стелажів, знімає з полиці книги і (його голос за кадром) називає імена їхніх авторів – колишніх партизанських ватажків. Звісно, такі мемуари у нас є. Опісля в читальному залі обрали прохід між книжковими стелажами, між якими мав неспішно ходити Олексій Федорович.

Друга наша зустріч із знімальною групою відбулась у липні 1977 року. Приїхав Анатолій Сергійович Буковський і необхідна для зйомок група з апаратурою. Виглядав він утомленим і дещо роздратованим. Мені здалося, що режисер-постановник навіть схуд. Усі в очікуванні прибуття Федорова, а він запізнювався. Утворилося своєрідне вікно для знімальної групи. Це дало змогу поговорити з другим режисером Юрієм Хоменком. Він розповів, що натурні зйомки відбуваються в Подусівці, де розбито партизанський табір з командирськими землянками, місцями для господарської частини, партизанського госпіталю, для утримання коней. Сцени бою партизанів з окупантами знімають у Пакульському лісництві. У самому Пакулі обрали колодязь, водою з якого мвмватиметься Олексій Федоров.

Поки ми розмовляли, приїхав Олексій Федорович. Важко піднімався сходишками на другий поверх. На ньому був елегантний світлий костюм. Сиве волосся гладко зачесане. Федоров завжди носив пишні чорні вуса. Тепер вони були не такими, а білими від сивини. Він по-дружньому привітався з усіма і спитав, куди йти.





По завершенні зйомки Олексій Федорович показав, де був його кабінет. Тепер у ньому читальний зал відділу технічної літератури. А у колишній приймальній та кімнаті відпочинку – книжковий фонд цього відділу. Потім Федоров зайшов до великого читального залу. Оглянув

його і сказав, що тут проходили наради, пленуми, засідання. На початку липня 1941 року в цьому залі перед партійним активом виступав Семен Михайлович Будьонний<sup>25</sup>. Він дав настанови щодо евакуації промислового обладнання і населення області. Олексій Федорович порадив повісити на дверях читального залу меморіальну табличку. Прощаючись, він сказав, що задоволений станом будинку.

Коли Федоров виходив на вулицю, де на нього чекала «Волга», Анатолій Сергійович видихнув з легенів повітря, обм'як і сів на стілець. До нього підійшов Юрій Хоменко: «Олексій Федорович просить нас поїхати з ним в село Єліне і зняти зустріч колишніх партизанів». Буковський від цих слів застогнав: «Ні, і ще раз ні! Так ми ніколи не знімемо картину!». І додав слівце із перцем. Це прохання Федорова було не першим.

Під час роботи над «Підпільним обкомом» Олексій Федорович вимагав від Буковського відходити від затвердженого худрадою сценарію, вносячи свої корективи. У сценарії Євгена Митька під впливом Федорова виявилось багато перекручень, які викликали незадоволення колишніх партизанів та родичів загиблих народних месників. Листи-скарги сипалися до ЦК КПУ. Режисер міняв коней на переправі. Як наслідок – фільм не мав успіху.

Після «Підпільного обкому» Анатолій Буковський не передбачав, що повернеться до теми війни. Проте у 1984 році на екрани країни вийшов фільм «Володькина жизнь», знятий за власним



романом (у співавторстві з Володимиром Федоровим) «Вся Володькина жизнь». По суті, це автобіографічний твір. Володька Пльосов, як і Буковський, добровільно у шістнадцять років пішов на фронт, став бойовим офіцером-артилеристом. Був поранений, тому День Перемоги зустрів у госпіталі, де йому вручили бойовий орден.

З тих пір у Анатолія Сергійовича все життя боліли ноги.

Для натурних зйомок режисер знову обрав Пакуль і Пакульське лісництво. У головних ролях Володьки та його мами Катерини знялись син Сергій і дружина Ніна Антонова, відома по фільму «За двома зайцями» як служанка з пансіону та виконавиця головної ролі у фільмі «Варчина земля». Одного з героїв кінострічки зіграв Богдан Ступка.

Повага до Пакуля передалась і Сергію Анатолійовичу Буковському – одному з кращих українських режисерів-документалістів, народному артисту України, лауреатові Шевченківської премії. Це високе звання він отримав за дев'ятисерійну документальну стрічку «Війна. Український рахунок». Кожна з них має проблемно-тематичну визначеність. Дві з них присвячені партизанам та оstarбайтерам, людям, вивезеним на примусові роботи до Німеччини.



Сергій Буковський знайшов у Пакулі двох жінок – колишню партизанку Галину Прищепу і Ганну Деркач, що вкусила «райське» життя на чужині. Їхні розповіді супроводжуються воєнною хронікою, яку ми досі не бачили. За кадром звучить голос Сергія Анатолійовича, якому вдалося розговорити свідків, наших сучасників, для яких війна є головною частиною їхньої

долі. Камера режисера зафіксувала жителів Пакуля, що пережили трагедію війни, розповівши про все чесно і відкрито.

## Казка на чернігівських доріжках

Не пам'ятаю, хто з моїх колег сказав, що до відділу мистецтв зайшов Леонід Харитонов<sup>26</sup>. Я не повірила. Звідки йому тут взятися? Улюблений кіноактор у нашій бібліотеці? Містика якась. Заходжу, дивлюся. Дійсно, це він. Сидить за столом і гортає журнал «Искусство кино». Підійшла, привіталася. Леонід Володимирович посміхнувся своєю знаменитою посмішкою. Від його стрункої статури нічого не залишилося. Розповнів, посивів, йому можна було дати більше його п'ятдесяти років. Але головне – не страждав на зіркову хворобу. Доступний і привітний. На моє запитання, якими шляхами він завітав до нас, актор відповів, що кінематографічними. Приїхав у складі делегації діячів кіно. Ввечері відбудеться зустріч із чернігівськими глядачами у кінотеатрі «Дружба». Запросив прийти. Буде цікаво. Мені важливо було взяти у Леоніда Володимировича автограф. Він погодився його дати. Але на чому? У кабінеті краєзнавства взяла буклет про Чернігівський архітектурно-історичний заповідник. Актор написав: *«До новых встреч на экране. 26.08.1981 г.»* і підпис.



Як виявилось, то було пророчче побажання. В 1982 році режисер Михайло Юзовський розпочав у Чернігові зйомки деяких епізодів фільму-казки «Там, на незвіданих доріжках» за книгою Едуарда Успенського «Вниз магічною річкою». Того самого письменника, який вигадав крокодила Гену, Чебурашку, kota Матроскіна і дядю Федора. А тут інша історія. Школяр Митя приїхав на канікули в село до бабусі Варвари, а вона виявилась доброю Бабою-Ягою. Разом з героями улюблених книжок хлопчик вступає в боротьбу з Кощеєм Безсмертним, Солов'єм-Розбійником і навіть Лихом

Однооким. У цій чаклунській країні правив цар Макар, якого з гумором зіграв Леонід Харитонов. Хатинка на курячих ніжках, де мешкала Баба-Яга, виникла серед дерев навпроти Колегіуму. Сюди якраз приїхав на велосипеді школяр Митя, роль якого виконав юний Роман Монастирський. А поруч із Спаським собором побудували царські хорони у вигляді терему. У фільмі відтворено багато епізодів, які відбуваються в середині цієї спорудити. Однак у кіношників свої таємниці. І, можливо, сцени за участі царя Макара та його слуги Гаврила знімалися у павільйонах Ялтинської кіностудії. Тому важко сказати, чи ходив Леонід Харитонов чаклунськими чернігівськими доріжками.



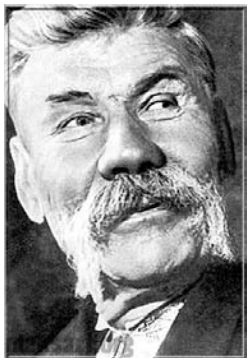
А от виконавця ролі Гаврила, слуги царя Макара, теж відомого актора Юрія Медведєва<sup>27</sup>, я бачила власними очима. Він ішов від готелю «Україна» у супроводі молодої жінки. Вона тримала його під руку і про щось тихенько йому розповідала. Так несподівано побачила живим актора, якого добре знала по його ролях.

## Пристрасті по Гоголю

На початку червня 1966 року на території Єлецького монастиря почалися підготовчі роботи для зйомок фільму «Вій» за повістю Миколи Гоголя. Було ліквідовано калюжу між Успенським собором і церквою Петра і Павла, поставлено тин із глечиками, відремонтовано і пофарбовано у коричневий колір двері собору, на клумбі скошили квіти і почали зводити дерев'яну споруду, схожу на церкву, в якій мала літати панночка. На місці калюжі з'явився віз із голоблями, але без коня. На возі лежало сіно, різні рядна. Коли все було готове, привезли апаратуру. То була кінокамера, яку встановили на відкритому центральному вікні нашого читального залу якраз навпроти Успенського собору, а на іншому – освітлювальні прилади.

І от нарешті прибули актори, костюмери, гримери, асистенти режисерів і самі режисери. Стало гамірно і цікаво. Читачів не було, то ми могли час від часу спостерігати дійства кіногрупи і навіть поспілкуватися з акторами у хвилини перепочинку. Знімалася одна сцена: на возі вмощуються троє дідів, ролі яких виконували українські актори Степан Шкурат, Микола Яковченко і Микола Панасьєв.

### Степан Йосипович Шкурат <sup>28</sup>



Йому був 81 рік. Високий, худорлявий, волосся біле, наче сніг, вуса козацькі, висячі. Запам'ятався в ролі денщика Потапова з кінофільму братів Васильєвих «Чапаєв»: *«Брат Митька помирає, ухи просит»*. Слова убитої горем людини, звернуті до білого генерала, наштовхуються на роздратованість. Потапов у розпачі. Його брата били шомполами ні за що за наказом командира. А той проявив таку байдужість. Герой Степана Йосиповича викликав співчуття. Його басовитий голос важко було забути. Та і кремензу постать ні з ким не переплутаєш. А слова про брата Митьку пішли в народ.

Тепер же був буркотливий старий. Він грав роль Явтуха. Його герой їде на возі. Під колесами здіймається курява. Отже, свитка старого має бути засипана пилюкою. Гримерка знімає чисту свитку з плечей Степана Йосиповича, кидає її в пісок, якого на монастирській території було вдосталь, і починає топтатися по цій одежині. Актор підвищеним тоном каже, що це неподобство. Так знущатися над старою людиною. Свитку він ні за що не одягатиме. Поскаржиться керівництву кіностудії. Зараз піде на пошту і зателефонує. Гримерка, наче не чує актора, мовчки робить свою справу. А потім злегка обтрушує свитку і накидає її на плечі Степана Йосиповича. Він уже взяв себе у руки і здається спокійним.

Шкурат був дуже вразливою людиною. Відомий факт, що Олександр Довженко запросив Степана Йосиповича на роль Опанаса Трубенка у фільмі «Земля». Розповідають, що актор так входив в образ, що плакав на зйомках похорону сина Опанаса Василя, як на справжньому похороні. Режисер умовляв його, казав, що це лише акторська гра, але дарма. Олександр Петрович вважав актора уособленням українського селянина і тому в наступні роки знімав Шкурата у фільмах «Іван», «Аероград», «Щорс». Потім Степан Йосипович грав у кіно лише епізоди. Роль Явтуха у фільмі «Вій» стала останньою і помітною в його житті.

### Уславлені творці комедійних персонажів

Микола Федорович Яковченко<sup>29</sup> особливо запам'ятався в ролях Прокопа Сірка, батька Проні, у фільмі «За двома зайцями», та Філімона Філімоновича Довгоносика, колгоспного постачальника, із фільму-спектаклю «В степах України». Довгоносик був звичайнісіньким шахраєм і крадієм. Він говорив, що потрібні речі лежать на поверхні, тільки хапай, хапай. При цих словах актор робив виразний жест. А його «хапай, хапай» прижилося як поговорка.

Коли оголосили перерву, Яковченко підсів до мене на лавку. Він заговорив просто, як із старою знайомою. Запитав, чи я працюю в читальному залі. Кілька питань було щодо Єлецького монастиря. А я у свою чергу – про театр. Микола Федорович відповів, що зараз більше знімається в кіно, ніж бере участь у театральних виставах. Але, як казав один з відомих театральних персонажів, у курсі дела. Зараз трупа на гастролях, а він тут, у Чернігові. Я сказала, що мій дідусь, який дуже любить Миколу Федоровича, не повірить, що я з ним так близько розмовляла. Актор сумно подивився на мене. Коли вранці, відповів Яковченко, я дивлюсь у



дзеркало, щоб поголитися, то бачу таку пику, що плюнуть хочеться. Я намагаюсь заперечити, і тут Микола Федорович посміхається своєю сонячною посмішкою, від вуха до вуха, і говорить: а все-таки вона моя годувальниця. Стає так весело. Наважуюсь спитати: Юна Яковченко, ведуча радіопередачі «Від суботи до суботи», йому хто. Дочка, відповів актор. Молодша, уточнив він. Старша Ірина. Вони були маленькими, коли померла дружина. Залишився вдвох із ними. Важко було рстити дівчаток, але заміну матері не знайшов. Не міг її забути. Та й зараз... Микола Федорович не договорив, бо його покликала костюмер. Прощаючись, він просив передати привіт дідусяві. Від мене йшов уже не актор Микола Яковченко, а персонаж Спирид з майбутнього фільму «Вій». Дивовижне перевтілення.

Микола Лаврентійович Панасьєв<sup>30</sup> тримався уособлено, не брав участі в розмові з нами, зіваками. Як багато комедійних акторів, виглядав похмурим і не усміхненим. Був правий американський актор-комік і співак Денні Кей, коли сказав: *«Комік – це людина, яка нічого не сприймає всерйоз, окрім себе самого»*. Серйозним був Микола Лаврентійович лише у ролі партизана з фільму «Підпільний обком діє».



Актор – багаторічний партнер Миколи Яковченка на театральній сцені. А у цьому кінотворі Панасьєв грав Утішителя. Так що знову вони були разом. Тріо Шкурат, Яковченко, Панасьєв виявилось яскравим серед акторського гуртка з кінострічки «Вій».

## **В очікуванні головних виконавців**

Підходжу до читального залу і бачу, що вхід до нього перекритий вантажівкою, яка стоїть передніми колесами на двох сходинках. На бампері спить мужчина в рясі. Намагаюся пройти так, аби



не зачепити його ноги. Проте це мені не вдається. Він піднімає голову, і я бачу відомого актора Афанасія Кочеткова<sup>31</sup>. Він вибачився. Сказав, що має грати Хому Брута. Тому на ньому ряса. Спитав, чи я працюю тут. Я сказала, що так. Він посміхнувся і попросив допомогти йому. Річ утім, що Кочеткову запропонували іншу роль, але не уточнив яку саме. Ще вчора він мав вилетіти в Крим, але запізнився. Квиток у нього є. На ньому треба чорнилами виправити число. От він і просить мене це зробити. Адже у нас є фіолетове чорнило? Звісно, є. Ми тоді писали металевими перами. А чорнило наливалось у чорнильниці-непроливайки. Актор дивився на мене благаючими очима. І я не змогла йому відмовити. Зайшли до читального залу. Він дав мені квиток, сказав, на яке число виправити. Це було легко зробити, тому що то була, здається, цифра «три». Кочетков подякував, повісив край ряс на руку і побіг.

Незабаром і вантажівка від'їхала. Посоходилися кіношники. Оператор примостився біля своєї кінокамери у відкритому вікні. Були чути їхні розмови. Так я дізналася, що риштування на клумбі сьогодні знесуть. Роль панночки виконуватиме не популярна актриса Олександра Зав'ялова, яка відмовилася з невідомих причин, а нікому невідома Наталя Варлей. Та й Хома Брут буде інший.



На знімальному майданчику з'явився Леонід Куравльов<sup>32</sup>. На той час він був досить відомим актором. Його Пашка Колокольников із фільму Василя Шукшина «Живе такий хлопець» полюбився глядачам. Побачити Куравльова зблизька не вдалося. Всім зівакам наказали сховатися. У вікно було видно, як актор в образі Хоми Брута входив до Успенського собору і виходив з нього. Начебто це духовна семінарія. Знімали



кілька дублів. Потім Леонід Куравльов відпочивав на нашій лавці. Поруч з ним сиділа молода жінка, обличчя якої не було видно. Асистент оператора сказав, що вона дружина актора, здається, вчителька. У другій половині дня вони поїхали. Більше Куравльов на знімальному майданчику в монастирі не з'являвся.

Зате масовка майже все літо дошкуляла нам і нашим читачам. То були бурсаки, які відправлялися на літні вакації (канікули) по домівках. Їх зображали взвод солдатів залізничного полку і чернігівська молодь. Як у Гоголя написано, всі були одягнуті в якусь «довгу подобу сюртуків, довжиною за сіє врем'я», тобто до п'ят, на взірєць дяківської одежини. Підстрижені коротко, передні ряди – під «горщок». Масовка стояла спинами до Успенського собору, обличчями до вікон нашого читального залу. Лунала команда: «Приготовились! Начали! Мотор!», і масовка робить перший крок уперед. Один із «бурсаків», такий собі пухленький, невеликий на зріст парубок, наступає на сюртук і падає на землю. Його намагаються обійти інші, і тут починається суцільне падіння. Помічник режисера чортихається, і все починається спочатку. Так тривало кілька разів. Поки «колобка» з першого ряду не перевели углиб масовки.

Зйомки на території Єлецького монастиря було закінчено в середині серпня. Ходили чутки, що сцену нічної зустрічі Хоми Брута з відьмою, в ході якої він її вбив, знімали на монастирській території, в дощатій напівзруйнованій будівлі, що колись належала аптечному складу. Фінальні сцени – у Седнівській Георгіївській церкві.

## **Зустріч через десятиріччя**

Усі перипетії з кінофільмом «Вій» зацікавили науковців НАІЗ «Чернігів стародавній». Тим більше, що у 2012 році відзначалося 45-річчя з часу його виходу на екрани кінотеатрів країни. Суперечливі публікації в пресі не давали повного розуміння того, як і де, окрім Єлецького монастиря, відбувалися кінозйомки на Чернігівщині. Тому генеральний директор заповідника Андрій



Леонідович Курданов вирішив направити до державних архівів Москви, Петербурга і на «Мосфільм» своїх співробітників. Були винайдені необхідні кошти, і науковці Олександр Литовченко та Сергій Сергєєв виїхали на завдання.

У грудні 2012 року обидва повернулися додому, переповнені враженнями. Із собою вони привезли копію щоденника зйомок Леоніда Журавльова – одного із учасників знімального процесу. В документі зазначені всі місця, дати зйомок та імена акторів. Щоденник допоміг детально вивчити, в яких селах і які саме сцени там знімали. Виявилось, що багато кадрів, знятих у Чернігові, через свій національний колорит не увійшли до кінокартини. Деякі епізоди були перезняті. На «Мосфільмі» чернігівцям також надали кілька фотокадрів робочих моментів зйомок і тих, що увійшли до фільму.

Але найважливішим було відшукати можливість зустрітися з виконавцем ролі Хоми Брута Леонідом Куравльовим. Він погодився на телефонну розмову. Про її зміст розповів Олександр Литовченко: *«...гордий з того, що саме його запросили на ці зйомки. Згадує, що була особлива атмосфера – божественної радості в душі. А самі спогади про зйомки у «Вії» – це інтимна пам'ять. Чернігів запам'ятався Леоніду В'ячеславовичу як прекрасне місто з чарівною річкою Десною...»*<sup>33</sup>.

А потім відбулася безпосередня зустріч з актором в одному з московських кафе. Леонід В'ячеславович був приємним



співрозмовником, людиною, яка не страждала на «зіркову» хворобу. Він передав до фонду заповідника двадцять дві фотографії зі зйомок фільму «Вій» і диск із цим фільмом. Як згадував Олександр Литовченко, актор сказав: *«Майже всього «Вія» віддаю вам»*. Прощаючись, науковці запросили його відвідати Чернігів та Седнів. Леонід В'ячеславович відповів, що йому, звичайно, хотілося б побувати. Але в його голосі не було впевненості. Він ще не міг оговтатись після смерті своєї дружини Ніни Василівни, з якою прожив у шлюбі п'ятдесят три роки.

Вивчення привезених матеріалів дозволило науковцям НАІЗ «Чернігів стародавній» установити, що проводи бурсаків на канікули знімалися не лише в Єлецькому монастирі, а й біля Катерининської церкви. Це виглядало так: студенти стоять з південної сторони Успенського собору, а ректор з напутнім словом виходить із дверей церкви св. Катерини. Монтаж кадрів зроблений так, начебто все відбувається в одному місці. Сцена протиборства Хоми Брута і панночки спочатку знімалася у Георгіївській церкві Седнева. Але, дослідивши архітектурні особливості цього храму, науковці зробили висновок, що жодний кадр, відзнятий тут, до фільму не увійшов. Для сцени із панночкою була збудована бутафорська церква в одному з павільйонів «Мосфільму». У кінострічці ми бачимо фасад церкви св. Богородиці села Горохолин Ліс Івано-Франківської області, а внутрішні сцени відзняті у бутафорській церкві. Однак деякі епізоди, що знімалися у Седневі, увійшли до фільму: це відомі селищні краєвиди та бурсаки, що на горі розвели вогнище. Є і фрагмент з вітряком у селі Киїнка Чернігівського району. На його фоні стоять Леонід Куравльов і Степан Шкурат.

Андрій Курданов мав ідею зібрати достовірні дані про зйомки фільму «Вій» задля популяризації найдавніших пам'яток Чернігова і Седнева. Разом із науковцями заповідника ця ідея була втілена в життя. Завдяки опрацюванню щоденника знімальної групи, стало зрозумілим, що в Седневі проходили зйомки епізодів, які увійшли до фільму. Це відпочинок на лузі, пересування дідів критим возом

по полю. У щоденнику записано, що Георгіївська церква в Седневі готувалася до зйомок. Кілька днів художники розписували стіни. На жаль, в документі чітко не вказано про знімальні дні у храмі. Якщо робився розпис, значить все-таки зйомки відбувались, але ці кадри до фільму не потрапили, як і багато інших. У документі є і про те, що вулиця в Брусилові Чернігівського району увійшла до фільму як вулиця Києва. Можна також по записах установити час перебування знімальної групи в Чернігові.

### Людина із ГУЛАГу

Того жовтневого дня 1979 року відчинилися двері до кабінету краєзнавства, і енергійною ходою зайшов похилого віку усміхнений чоловік. Сказав, що він композитор із Москви Михайло Якович Черняк<sup>34</sup>. Але уродженець Чернігова. В рідному місті не був багато років. Захотілося побачити знайомі місця, зустрітися в нашій бібліотеці з чернігівцями. Ми домовилися, що на засіданні



клубу «Краєзнавець» Михайло Якович обов'язково здійснить свою мрію.

За кілька днів така зустріч відбулася. Наш гість розповів, що народився на вулиці Сіверянській. До музики прилучився з раннього дитинства. У двадцятих роках навчався у Євгена Васильовича Богословського в Чернігівській музичній профшколі по класу фортепіано і з теорії композиції. Опісля набував музичну освіту в Московській консерваторії. Однак не втрачав зв'язку зі своїм першим педагогом. Вони листувались, а на канікулах Михайло Черняк відпочивав у батьків, зустрічався з Євгеном Васильовичем. Богословський був доброзичливою, скромною людиною, високо ґрудованим музикантом. Михайло Якович згадував музичне життя Чернігова двадцятих років.

Друга наша зустріч відбулась у 1988 році. Михайло Якович поклав переді мною на стіл невелику за форматом, сірого кольору книжечку. Назву книги я не запам'ятала, але чітко закарбувалося в пам'яті, що це був збірник публікацій про людей, яких перевиховав Біломорканал. Відкривався він статтею про Михайла Яковича. Композитор показав рядок з іменем редактора. То була Ладя Могилянська<sup>35</sup>. На мій здивований погляд Михайло Якович відповів, що Ладя Могилянська – та сама Ладя, дочка Михайла Михайловича Могилянського. З нею композитор відбував покарання на будівництві Біломорканалу. А знайомі вони були з



дитинства, бо жили поруч. Ладя, старша за Черняка на сім років, опікала його, вчила не лише грамоті, а й читати ноти, грати на фортепіано. Подорослішали, їхні шляхи розійшлися. Коли Могилянську заарештували, Михайло Якович навчався у Московській консерваторії. Але підібрали і його, як людину, що спілкувалася з Ладею. Михайло Якович просив мене нікому не розповідати про книгу і про його перебування в таборі. Я дала слово мовчати. Відчула, що в ньому все

ще жив страх. Він боявся повторення пройденого. У композитора було ще одне прохання – зробити копію статті про Ладю та її брата Дмитра, яка нещодавно, так йому казали, опублікована в журналі «Україна». Це була правда. По суті, вперше відомий український письменник Валерій Шевчук розповів про творчість і трагічну долю талановитих і приречених на тривале забуття чернігівців<sup>36</sup>. Михайло Якович одержав копію статті. Сказав, що уважно прочитає її в готелі, де на нього чекає дружина. Ми тепло попрощалися. То була наша остання зустріч. За чотири роки його не стало.

Надзвичайно важливими є спогади про Ладю Могілянську академіка Дмитра Сергійовича Лихачова: *«Русско-украинская поэтесса Лидия Михайловна Могиланская, писавшая по-украински и по-русски (по-украински под именем Лада Могиланска), появилась на Соловках примерно в 1930 г. Была она из Чернигова, из окружения Коцюбинского. В доме последнего собирался кружок молодежи, который, конечно, властям надо было изобразить контрреволюционным заговором. Получила она десять лет, хотя, уверен, интересовалась она только поэзией. Высокая, стройная блондинка, носившая модную тогда прическу «фокстрот» и короткие юбки. Ее содельцы получили меньший срок и остались в основном на материке (в эти годы на Соловки привозили заключенных только с полными сроками – больше десятилетнего был только расстрел). Из молодых украинцев на Соловках были художники Петраш<sup>37</sup> и Вовк. Работала Л. М. Могиланская машинисткой в здании Управления СЛОН, т. е. там же, где помещался Кримкаб. Само Управление СЛОН переехало уже в Кемь, но здание еще оставалось за ним. Оживленная, быстрая, остроумная, увлекавши-*



ся песнями уголовных, она сразу произвела большое впечатление на нашу молодежь. Распространилась «болезнь», которую мы называли «ладоманией». Кое-что из ее русских стихов, кажется, было напечатано в «Соловецких островах». Я запомнил одну из записанных ею песен «Стоит фраер на фасоне» (вероятно, «нафасонен») на мотив «Позабыт, позаброшен». Песню эту я любил напевать, и кто-то из молодежи поместил заметку в «Соловецком листке»: «Сотрудник Кримнологического кабинета пишет повесть «Стоит фраер на фасоне» – из быта воров». Заметка была шуткой. Расстреляна она была в Дмитровлаге после смерти Горького (сохранились ее стихи на смерть Горького, напечатанные в лагерной газете). Совсем недавно я узнал от человека, занимающегося судьбой различных примечательных лагерников в архивах КГБ, что в том же Дмитровлаге в один из массовых расстрелов погибла Лада Могилянская. Он показал мне и ее последнюю фотографию из того же архива: огрубевшее лицо, неряшливая короткая стрижка. Ничто уже не напоминало ту подтянутую Ладку, создававшую на острове вокруг себя атмосферу «ладоманиш...»<sup>38</sup>.

Розстріляли Лідію Михайлівну в липні 1937 року. Але довго жила легенда про те, що начальник якогось табору закохався в потесу і одружився з нею. І значить вона залишилась жити. Однак ці чутки спростовує Дмитро Лихачов: один із табірних начальників дійсно одружився, але з подругою Ладі, колишньою ув'язненою.

Згодом виникла можливість більше дізнатись і про каналармійця (це слово винайшов начальник МВС Лазар Коган) Михайла Черняка. Він був членом центральної агітбригади Дмитровлагу, яка на злетах ударників показала його оперету «Від Волги до Москви», оперу «Казка про мертву царівну» на лібрето Ладі, виконала пісні на вірші Могилянської, які увійшли до збірок «Музика двох каналів» і «Музика траси». Газета «Перековка» у рубриці «Музична бібліотека» публікувала пісні Михайла Черняка, присвячені начальнику загону Галині Тасарській<sup>39</sup>. Цей твір отримав третю премію на конкурсі Спілки радянських композиторів, присвяче-

ному X з'їзду комсомолу. А ще Михайло Якович став автором сюїти, яка помпезно славила канал<sup>40</sup>.

Усе, що написав Михайло Черняк, перебуваючи на засланні, стало приводом для одного із сучасних молодих авторів звинуватити композитора у плодовитості й співробітництві з відділом культури Дмитровлагу та зневажливо назвати його «неким М. Черняком». Так, він писав музичні твори про радість праці, про щастя перевиховання і шкоре визволення, після якого каналармійці стануть повноцінними членами радянського суспільства. Можливо, така поведінка врятувала людині життя, бо, по завершенні будівництва каналу, розпочалися масові страти каналармійців. Чи маємо ми право засуджувати композитора? Як писала Ладя Могилянська: «О, Пречистая Діво, змилуйся, пом'яни у своїх молитвах».

### Така її доля...

Невисока на зріст, з вузьким безкровним обличчям жінка, одягнута в темну сукню, із збитою зачіскою, представилася: «Галина Владимировна Антонова-Овсеєнко. Приїхала в Чернігов, чтобы здесь увековечить память моего отца». Неждана відвідувачка на диво була схожа на відомого революціонера Володимира Олександровича Антонова-Овсієнка<sup>41</sup>. На Алеї Героїв стояв бронзовий бюст її батька. Тепер його там немає, бо пам'ятник знесений 9 лютого 2015 року і переданий до Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського.

З народження Володимир Олександрович мешкав у Чернігові з родиною на вулиці Успенській (з 1927 р. – Південна). Батько Олександр Онисимович Овсієнко, український дворянин із військовим званням капітана, був учасником російсько-турецької кампанії, мав тяжкі поранення і бойові нагороди. Володимир теж став військовим, закінчивши Санкт-Петербурзьке піхотне училище. Проходив службу в 40-му Коливанському полку, що дислокувався у Варшаві. Тут Овсієнко знайомиться з Феліксом Дзержинським. Стає професійним революціонером. Інколи ховається від поліції



за кордоном. Російські емігранти знають його як Антонова. Звідси подвійне прізвище.



Галина Володимирівна розмовляла зі мною, постійно смикаючи руками носову хусточку. Так моя відвідувачка намагалася пригасити своє нервування. Говорила, що її батько був справжнім більшовиком, але його розстріляли як ворога партії і народу, а за двадцять років реабілітували. Переїхала до Чернігова, щоб тут жити і добитися відкриття музею і назвати його іменем вулицю, де він народився. А зараз хоче ознайомити-

ся з публікаціями в центральних українських і місцевих газетах про Антонова-Овсієнка.

Наступного разу Галина Володимирівна була стриманішою і розповіла свою історію. У них була дружна родина: батько, мати Ружена Борисівна, сестра Віра і брат Антон. Усе пропало, коли арештували Володимира Олександровича як



прибічника Троцького. Йому не зарахували ні заслуг перед революцією, ні титанічної дипломатичної діяльності в Барселоні, коли там відбувалася Громадянська війна. На іспанській землі Володимир Олександрович викликав захоплення бійців, які виступили зі зброєю в руках проти фашистського режиму Франко. Його любили. Вона знає про це із спогадів Долорес Ібарурі<sup>42</sup>. Це правда, що кілька років Антонов-Овсієнко примикав до троцькістської опозиції, але згодом порвав з нею. Однак Галина Володимирівна, ймовірно, тоді не знала, що в Іспанії батько намагався захистити опозиційних сталінській лінії членів робітничої партії марксистського об'єднання, яка контролювала антифашистський

рух у Каталонії. У Москві іспанських марксистів стали вважати зараженими троцькізмом. Ось чому Володимира Олександровича відкликали до Москви, а потім арештували.

Під час наступної нашої зустрічі Галина Володимирівна перестала бути схожою на їжачка. Розповіла, що дізналася про арешт батька у Воронезькій області, де гостювала у родичів. Шістнадцятирічна дівчина характер мала войовничий. Приїхала до Москви, і відразу – на Луб'янку. Вимагала, аби її пропустили до самого Єжова<sup>43</sup>. Галина хотіла довести, що Антонов-Овсієнко працював з Леніним, що він справжній більшовик. Його арешт – страшна помилка. Але до Єжова дівчину, звісно, не допустили. Пообіцяли відпустити, якщо вона підпише відмову від батька. Поміняє прізвище. Тоді її влаштують до Дніпропетровського дитбудинку, де перебувають такі, як вона. Нарешті стане справжньою радянською дівчиною. Галина категорично відмовилася від такої перспективи і опинилася за ґратами. Дівчину привезли до Бутирки. Відібрали шнурки з черевиків, резинку з трусів і насильно відтягли до карцеру, бо вона всіма силами чинила опір. Карцер виявився вузьким і дуже холодним. Тут можна було лише стояти. Галина довго плакала. Ноги затікали. Намагалася сидіти навпочіпки. А коли сил уже не залишилося, почала кричати і стукати кулаками у двері. Нарешті вони відчинилися, і на неї впало щось дуже холодне та слизьке. Це наглядяч вилив на дівчину відро води зі шматками льоду. Галина від несподіванки ледь не задихнулася. Так і простояла в калюжі та у власних екскрементах до ранку. Наглядяч привів дівчину до слідчого. Він вимагав, аби вона відмовилася від свого батька. Галина стояла на своєму: ніколи цього не зробить.

А потім був перший табір у Чувашії. Тяжко працювала – тягала цеглу. Наступні місця табірної утримання – новосибірська тайга, лісопояс, немилосердна праця на морозі, Печора, сумно відоме 501-е будівництво – зеки прокладали залізницю від Салехарда до Ігарки. Там зустріла чоловіка, який врятував дівчину від голоду і став батьком її сина. У двадцять чотири роки Галина народила і раділа з цього. Але малюк застудився і помер. Більше дітей у неї

не було. Відморозила жіночі органи. Перенесла кілька операцій і стала інвалідом. Тепер у неї єдине бажання – увічнити пам'ять батька в його рідному місті.

Я запитала про брата і сестру. Галина Володимирівна недовіливо із-під лоба подивилася на мене, наче хотіла зрозуміти, що стоїть за цим питанням. Довелось уточнити: чому вона не з ними. І почула про наступне. Навесні 1953 року, після смерті Сталіна, Галину Володимирівну випустили за амністією. Їй заборонялося жити в Москві. Довелося завербуватися на два роки на одне з далекосхідних будівництв. Звідти написала листи Анастасу Микояну та Климу Ворошилову. Лише їхнє втручання сприяло тому, що в 1956 році Військова колегія Верховного Суду СРСР припинила справу Галини Володимирівни за відсутністю складу злочину. Отримала дозвіл на переїзд до Москви. Їй виділили скромну квартиру. У віці тридцяти п'яти років вона повертається до технікуму зв'язку, в якому навчалася до арешту, та успішно закінчує його. Начебто, все складається непогано. Кепським було те, що з братом Антоном Галина Володимирівна посварилася в перші ж години зустрічі. Вона не змогла простити йому того, що він відмовився від батька. Тому не відчув на собі табірної життя. А тепер пише про нього книги як Антон Ракітін. Із сестрою Вірою теж нічого не вийшло. Вона встигла вийти заміж і тому не була арештована. Галину, її прагнення щодо батька, вона так і не зрозуміла. Все це стало причиною того, що Галина Володимирівна вирішила оселитися в Чернігові.

Не лише в нашій бібліотеці вона бувала. Перед нею відчинялися двері владних чиновників, музеїв, навчальних закладів. Усюди Галина Володимирівна розповідала свою правду про батька. Однак до кінця зрозуміти її біль багатьом з нас було важко. Вона здавалася дивною людиною, з порушеною психікою. До того ж з вибуховим характером. Як Антонов-Овсієнко, за свідченням Троцького, була імпульсивною оптимісткою, здатною більше на імпровізації, аніж на розрахунок. І тим не менше, Галині Володимирівні вдалося відкрити музей батька в школі №4 і вулицю

Південну перейменувати на вулицю імені Антонова-Овсієнка. За діяльністю музею вона ретельно слідкувала. Коли ж у 1982 році його розформували, Галина Володимирівна залишила Чернігів. Переїхала до робітничого селища Ленінського Тульської області. Якийсь час ми листувались. Я отримувала від неї вітальні листівки із святами. Навіть деякі начерки про батька, але ніякої нової інформації вони не давали. А потім Галина Володимирівна не відповіла на мого листа.

Шукаючи в Інтернеті матеріал про репресованих чернігівців, я натрапила на статтю Сергія Норильського «Власть идеи и узы крови»<sup>44</sup>. Справжнє ім'я автора Сергій Львович Щеглов. Він відомий тульський журналіст і письменник, з родини репресованих і розстріляних. Сам відбував покарання у Норильському таборі. Звідси і псевдонім. Статтю присвятив Галині Володимирівні Антоновій-Овсієнко. Автор був особисто з нею знайомий по товариству «Меморіал». Сергій Львович заходив до її тісної квартири на другому поверсі цегляного будинку. Тут усе було завалено книгами, газетами і рукописами. На це Галина Володимирівна витрачала всю пенсію. Коли ці скромні гроші не виплачували по кілька місяців, стара жінка відправлялася до Москви, просила милостиню, сподіваючись не зустріти знайомих. Одягалась у затрапезне світло-коричневе пальто, капюшон натягувала на лоба. На ногах великі сірі валянці з високими калошами. На грудях картонка з написом: *«Подайте на лечение»*.

«Меморіал» звертався до місцевої влади з проханням допомогти Галині Володимирівні матеріально. Пропонував їй свої послуги в упорядкуванні накопичених паперів і створенні архіву. Відправили листа, але відповіді не дочекались. Оскільки телефону в квартирі не було, Сергій Львович Щеглов прийняв таке рішення: *«25 июля 2005 г. ей исполнилось 84 года. Мы решили навестить ее. 10 августа вместе с членом правления Павлом Владимировичем Панариным отправились в поселок Ленинского горно-химического завода, где жила Галина Владимировна. Вот и трехэтажный кирпичный дом № 8 по улице Гагарина. На ска-*

мэйке у последнего подъезда сидит несколько старушек. «Галина Владимировна? Она умерла еще год назад. Задохнулась в пожаре в своей квартире». Соседка из квартиры 39 на втором этаже, Галина Захаровна Яковлева, рассказала, как все получилось. Ночью на 19 июня 2004 года она проснулась от резкого запаха дыма. Открыв дверь, увидела, что дым валит из-под двери соседней квартиры № 40, где жила Антонова-Овсеевко. На звонок ответа не последовало. Соседи взломали дверь и обнаружили, что в комнате полыхает пламя, а хозяйка лежит мертвая у двери: видимо, пыталась открыть, но не хватило сил. <...> Мы отправились на кладбище, что возле поселка Барсуки. Заведующая кладбищем Нина Федоровна провела нас к могиле Галины Владимировны. В железной черной оградке возле холмика – стальной обелиск с портретом покойной».

Сусідки розповіли, що в квартирі Галини Володимирівни тепер живе Наталя Борзова із чоловіком Часовим. Антонова-Овсієнко прописала молоду жінку за умови, щоб вона доглядала її. А завідувачка цвинтаря додала, що разом із подружжям Часових вони поставили обеліск та огорожу. Кладовище допомагають підтримувати троє безхатченків, які тут у будці і живуть. Насамкінець Сергій Львович Щеглов констатує: «Так завершился жизненный путь одной из дочерей пламенного революционера Антонова-Овсеевко. Как и он сам, как и другие его родственники, Галина Владимировна испила до дна горькую чашу, уготованную судьбой».



Серед її інших родичів – перш за все мати Ружена Борисівна, арештована ще в 1929 році як «ворог народу». Саме тоді Лев Троцький був висланий за межі країни. А Ружена Борисівна розділяла його погляди, і від цього стосунки із чоловіком набули негативу. Може, тому

Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко, будучи міністром юстиції РРФСР, нічого не зробив, аби її врятувати. Вона утримувалась у Ханті-Мансійську, де в 1936 році повісилась у тюремній камері. Сина Антона вперше арештували в 1940 році, потім у 1941 і в 1943 роках. Загалом же він провів по тюрмах і таборах близько тринадцяти років. Його становище ускладнювалося тим, що Антон Володимирович страждав на короткозорість і дуже погано бачив. Чому Галина Володимирівна сказала мені про свого брата неправду? Чому не розповіла про матір і про те, що після її арешту дівчинку відправили до дитячого будинку, звідки вона втікала? Чому не розповіла про другу сім'ю батька і про його дружину Софію Іванівну Тиханову, яку розстріляли в Комунарці <sup>45</sup> у лютому 1938 року? Відповіді не знаходжу.

### «Єретик»

У нашій бібліотеці палітурником працював Петро Олександрович Примаков. Мила, інтелігентна людина, до виходу на пенсію – інженер одного із чернігівських заводів. Палітурна справа, якою Петро Олександрович захоплювався багато років, стала, зрештою, додатковим заробітком до його невеликої пенсії. Зустрічаючись у коридорах,



ми віталися, обмінювалися думками щодо прочитаного в товстих журналах. Якось Петро Олександрович запропонував мені, видану самвидавком, книгу дочки Сталіна Світлани Аллілуєвої «Двадцять писем к другу». Це було захоплююче читання. В її листах відчувалася не лише трагедія дочки самого Сталіна, а й драматична історія країни, яку він створив. Творили цю історію й українські червоні козаки на чолі із Віталієм Примаковим. Мені завжди хотілося запитати Петра Олександровича, чи не родич йому Віталій Маркович Примаков <sup>46</sup>. Не було підходящого моменту. А тепер

цей момент настав. Повертаючи Петру Олександровичу книгу, я задала своє питання. Він відповів, що є двоюрідним племінником Віталія Марковича. Оце так-так! Звісно, я почала запитувати, чи пам'ятає він свого дядечка. Малим був тоді Петро Олександрович, спогади, як у далекому сні. Зате зараз він спілкується із сином Віталія Примакова Юрієм. Я дивуюсь, бо з літератури знаю, що дружина командира Червоного козацтва Оксана Коцюбинська, дочка письменника, померла під час пологів. Дитину теж не вдалося врятувати<sup>47</sup>. Петро Олександрович не заперечує цього, але, каже він, опісля Примаков одружився вдруге. Його обраницею стала Марія Довжик, із якою Оксана дружила і навчалася в одній гімназії. Марія теж була активною учасницею революційного руху в Чернігові. У них і народився син, якого на честь брата Оксани назвали Юрієм. Він зараз мешкає в Москві. До речі, має приїхати в гості. Так що може нас познайомити.

А потім дізнаюся, що легендарний Віталій Примаков залишив маленького сина і дружину задля Лілі Брик, тієї самої жінки, яка зіграла драматичну роль у долі поета Володимира Маяковського. Петро Олександрович підтвердив це, але будь-яких розмов на цю тему уникнув. Скажу відверто, що про Лілю Юріївну Брик я багато читала і симпатії вона у мене не викликала. Сучасники називали її жінкою-вамп. Про стосунки Брик і Примакова хотілося дізнатися більше.

Несподівано відбулась зустріч із Юрієм Віталійовичем Примаковим. Дане мені слово Петро Олександрович не порушив. Гість виявився високим, симпатичним брונетом, небагатослівним. За фахом інженер. Мені не вистачило «пороху» розпитувати про батька і Лілю Брик, про пережите ним і мамою, коли Віталій Маркович пішов із сім'ї. Розмова вийшла якась безпредметна. Юрій Віталійович дав мені мамину адресу. Можна їй написати, адже вона багато чого знає. І про події в Чернігові під час громадянської війни. Ми обмінялися люб'язністю, і Примакови вийшли із кабінету краєзнавства. Гадаю, по-іншому і не могло бути. Часи були застійні. Люди, що пережили репресії або репресії своїх рідних,

уникали розмов на цю тему. Мабуть, побоювались.

Достеменно невідомо, коли вони познайомилися. Скоріш за все знайомство відбулося влітку 1930 року, коли Віталій Примаков повернувся до Москви з Японії, де був військовим аташе. У вересні 1930 року Примаков оселився в квартирі Лілі та її чоловіка Осипа Брика у Гендриковому провулку. Як згадує колишній червоний козак і письменник Ілля Володимирович Дубинський у книзі про Віталія Марковича, він прийшов до нього саме сюди. Розмова відбувалась у кабінеті Маяковського, біля столу, за яким працював поет. Сиділи на дивані, де нещодавно покоїлося його мертве тіло.



Примаков був молодший за Лілю на шість років, але це її не засмучувало. На думку сучасників, вона знайшла в ньому справжнього чоловіка з багатою романтичною біографією, талановитого автора віршів, новел, трьох книг нарисів про його зарубіжні авантюри. І до того ж – красеня. Їй лестило, що разом з Примаковим першу половину 1933 року вона провела в Берліні, який дуже любила. Віталій Маркович з групою інших радянських вищих військових начальників навчався тут в академії німецького генерального штабу.

Як могла Ліля відправитись до Німеччини, не будучи юридичною дружиною Примакова і залишаючись офіційною дружиною Осипа Брика? Існує припущення, що всесильний і впливовий чекіст Яків Агранов, близький друг Лілі, записав її дружиною Примакова, а в наркоматі закордонних справ і в Кремлі закрили на це очі. Деякі дослідники вважають, що Агранов видав Лілі та Осипу Брикам посвідчення НКВС, можливо, як інформаторам.

Несподівано у другій половині 1934 року Примакова арештували. Але за тиждень випустили. Сталін призначив його за-



ступником інспектора вищих навчальних закладів Червоної Армії, а потім – заступником Михайла Тухачевського, командуючого Ленінградським військовим округом. 14 серпня 1936 року Віталій Маркович був арештований на своїй ленінградській квартирі. Ліля Брик у цей час перебувала в Москві. Про арешт Примакова їй повідомила хатня робітниця. Причину того, що сталося, так пояснив Віктор Суворов: *«9 июля 1936 года арестован червонный казак Д. Шмидт<sup>48</sup>, друг Тухачевского, который Сталину обещал уши отрезать. С этого момента судьба Тухачевского, Якира и Примакова была решена окончательно»<sup>49</sup>.*

Його утримували дев'ять місяців у Лефортовській в'язниці і жорстоко катували. Писав листи Агранову з проханням допомогти, але той уникав будь-яких контактів. Віталій Маркович дуже схуд, оглух, на допитах ледь стояв на ногах. Уперто заперечував, що керував терористичною групою проти Ворошилова. Річ у тім, що в присутності Лілі Віталій Маркович назвав міністра оборони недалекою людиною. До того ж, друг і одностудець Примакова Дмитро Шмідт на прийомах у Ворошилова завжди з ним лявся – червоні вважали себе ображеними владою.

Звірячі методи допитів зламали Віталія Марковича. Він назвав багато імен, щось про них розповів. Однак йому приписали те, чого він не говорив. Примакова одягнули в поношений червоноармійський одяг, замість чобіт дали лапті. Він був не стрижений і не голений. Від красеня з ясними сірими очима, білозубою посмішкою, сильного, спортивного, чудового кавалериста, яким був Примаков, нічого не залишилось.

Віталія Марковича розстріляли. Репресії не торкнулись Лілі Брик. У період перебудови з'являлися публікації в літературних журналах, в яких автори статей про цю жінку припускали, що Ліля Юріївна завела знайомство з Примаковим за наказом чекістів. На користь цієї версії говорить той факт, що після очної ставки з нею, Примаков погодився з усіма обвинуваченнями слідства. А після його арешту Ліля Брик вціліла.

І як же був правий французький письменник і філософ Альбер

Камю, коли сказав: *«Будь-який революціонер закінчує як кат, або як еретик»*. Революціонер Коба, він же Сталін, пішов на той світ з клеймом ката. Примаков – еретика, бо мав достатню мужність мислити самостійно, довіряти своєму розуму і вважати, що правом мислити володіють усі.

## Несподіваний подарунок

Петро Васильович Грищенко, директор нашої бібліотеки, викликав мене до себе в кабінет. Коли я зайшла, то побачила незнайомого чоловіка і наукового співробітника Чернігівського історичного музею Людмилу Мазур. Незнайомець піднявся мені назустріч і, вітаючись, представився: *«Полковник Віктор Росенко»*. Його вимова видавала в ньому людину не з наших країв. Людмила пояснила, що пан полковник приїхав з Канади, з міста Онтаріо. До розмови підключився наш гість. Розповів, що він народився на Київщині у національно свідомій українській сім'ї. Під час Другої світової війни був підпільником Організації українських націоналістів. Опісля жив у Бельгії, вчився в університеті. Потім переїхав до Канади. В Онтаріо – відомий адвокат і нотаріус, меценат. Має нотаріальну контору в Гамільтоні. Очолує Союз Бувших Українських Вояків у Канаді. У травні 1990 року вперше ризикнув ступити на рідну землю. Тепер приїздить на Батьківщину часто. Віктор Каленикович брав участь у референдумі 1 грудня 1991 року, в перших з'їздах Співки офіцерів України і є її активним членом, Головою Канадського відділення.



Поступово розмова перейшла на тему ОУН і Бандери. Я сказала, що ми практично нічого не знаємо про цей рух. Полковник сумно подивився на мене крізь злегка затемнені окуляри і сказав:

*«Це не ваша вина, а ваша біда».* Дізнатись про оунівців можна з його книги «Друга світова війна 1939-1945 років», презентація якої у травні 1994 року відбулась у Міністерстві оборони України. А головне, він має двадцять три томи «Літопису Української Повстанської Армії», започатковані 1976 року об'єднанням колишніх вояків УПА в США і Канаді. Останній том побачив світ у 1992 році. Якщо ви не проти, додав пан полковник, я вишлю ці книги для вашої бібліотеки. Хто ж відмовиться від такого дару! І ми з вдячністю не відмовилися. Прощалися, як старі знайомі. Людність і скромність цієї людини вражала.

У листопаді 1994 року посильний з головпоштамту прямо до відділу краєзнавства заніс великий пакунок. То була посилка на моє ім'я від полковника Роєнка. А щоб не обтяжувати, оплатив доставку. Двадцять три томи історії УПА! В одній з книжок лежав лист: *«Канада 5 серпня 1994 року. ВДОСТОЙНА Людмила Валентинівна! Нарешті я уже в Канаді і виконую свою обіцянку, яку я обіцяв будучи у Вас в Чернігові. Висилаю Вам повне видання про УПА. Це подарок від мене Вашій бібліотеці. Кошти його для Вашої інформації 500 канадських доларів. Здається, це мають вийти пару томів, то як я одержу, то привезу наступним разом для Вас. Я систематично в дорозі по Європі і Азії. Роблю все можливе, щоб закріпити молоду Українську Державу. Свято вірю в це! Мені приємно було познайомитись з Вами і Вашими друзями, вірую, що ми ще зустрінемось. Бажаю Вам усіх земних благ і Божого благословення у Вашій тяжкій і відповідальній праці. Щиро Ваш Віктор Роєнко».* Але подякувати за такий щедрий подарунок удалося наступного літа, коли ми зустрілися. Виявилось – востаннє. Так склалися обставини. Віктор Каленикович відійшов в інші світи 16 жовтня 2010 р. у віці 91 рік.

У пам'ять про полковника Роєнка залишився «Літопис УПА», подарований ним нашій бібліотеці. По ньому студенти знаходять документальні свідчення про діяльність підрозділів Української Повстанської Армії на терені Чернігівської області в 1942-1945 і 1948 роках. А ще як заповіт – ось ці мудрі слова Віктора Калени-

ковича: «Я вірю, що українські повстанці, а їх небагато вижило, будуть потрактовані в Україні як воїни-захисники і матимуть привілеї солдатів Другої світової війни. Але маємо право віддати шану і почесні тим співвітчизникам, які в рядах Червоної Армії чинили опір фашизму. Йдучи під сталінськими прапорами у бій за комуністичну Україну, вони боронили нашу землю від кривавого гітлерівського нашествия. І ми не маємо права забувати про це»<sup>49а</sup>.

## Старий нотатник

Знайшла його випадково у своїй бездонній шафі, яку називаю бермудським трикутником. Нотатник старий, розсипаються сторінки, але записи можна прочитати. Два з них зроблені у липні 1999 року. Того літа стояла спека до +31 градуса. Навіть у нашому відділі, де зазвичай було прохолодно, не відчувалося при відкритих вікнах коливання повітря. І от саме тоді до нас завітала група географів і філософів із Московського державного університету на чолі із Вірою Сергіївною Блащенкою. Молода, симпатична кандидат політичних наук. Із всіх її колег найбільш доступна для розмов. Розповіла, що групу цікавлять статистичні матеріали, видані в Чернігові. Бо приїхали з метою вивчити історичне, політичне, економічне обличчя Чернігівської області. До кінця року мають видати довідник про країни СНД – Росію, Україну і Білорусь.

У нашому відділі московські гості пропрацювали кілька днів. Група розділилась на тих, хто трудився над статистичними довідниками, і на тих, хто зустрічався з керівниками області, журналістами. Після роботи в бібліотеці вони ходили по місту, заходили в кафе, ресторани, розмовляли з містянами. Віра Сергіївна на моє прохання поділилась враженнями від Чернігова і виїздів на місця. Було сказано, що непогане. По-перше, гілки влади (держадміністрація і мери) між собою не чубляться. По-друге, інформаційне поле достатньо широке – багато різних газет із своєю точкою зору. По-третє, люди дуже гарно одягнені, сидять у кафе, ресторанах,

завжди усміхнені й привітні. Але майно до кінця не розділено. Ймовірно суперечки з бюджету після виборів президента. Москвичі вже відвідали Миколаївську і Херсонську області, так що їм є з чим порівняти. Віра Сергіївна відкрила «таємницю»: після аналітичної записки, яку вони відправили нагору, Президент України відправив у відставку голову Херсонської облдержадміністрації. Більшість опитаних нею чернігівців зізналися, що знову хочуть бачити на президентській посаді Леоніда Кучму.

У суботній липневий день москвичі забігли попрощатися і подякувати за сприяння в їхній роботі. З Вірою Сергіївною обмінялися адресами. Вона пообіцяла вислати нам довідник, як тільки книга вийде друком. Але й до сьогодні невідома доля того довідника. А чи був він насправді? На мій лист пані Блащенко не відповіла.

## Театральна історія

Чернігівці завжди були прихильниками театрального мистецтва. Леонід Іванович Глібов свого часу писав про літній театр у ротонді, який збирав зацікавлену публіку. Попри маленьке приміщення, як зауважував письменник, тут була гарненька сцена, талановиті актори і змістовний репертуар. Грالی «Сватання на Гончарівці», «До мирового», «Наталку Полтавку», французькі водевілі. Останні не дуже подобалися Леоніду Івановичу із-за приблизного перекладу. Він вважав, що театр не може належати лише до *«области увеселительных учреждений»*. Він має стати ареною морально-художньої пропаганди для народу. Зверніть увагу – не ідеологічної, а морально-художньої пропаганди. Леонід Глібов називав Чернігів найкращим містом серед інших для театральної справи.



Минули десятиліття. Революційні події сімнадцятого року прибили до чернігівських берегів із різних територій колишньої Російської імперії представників інтелігентних професій. Був серед них Олександр Леонідович Загаров – колишній актор і режисер МХАТу. Із дивізією Миколи Щорса він пройшов шлях від Почепа до Унечі й від Унечі до Чернігова. За місяць після заволодіння міста щорсівцями нова влада доручила Олександрю Загарову заснувати новий театр. Відкрився він 15 лютого 1919 року у пристосованому будинку Беляєва на тодішній вулиці Радянській (нині імені Шевченка). І став називатися театром імені 25 Жовтня. Трупку не складно було підібрати. Адже провінційні актори теж рятувалися від жахів громадянської війни в Чернігові. Театр Загарова проіснував до 1923 року.

Дивна річ. Ніякі революційні катаклізми не в змозі були зупинити людського тяжіння до мистецтва, а до театрального особливо. Одночасно із театром Загарова в Чернігові працював ляльковий театр Віктора Олександровича Швембергера. Опинився він у стародавньому українському місті теж волею долі. Московський драматург, режисер і актор – він потрапив до 25-го легкого артилерійського дивізіону, сформованого в російській столиці. Підрозділ прибув в Україну. В цей час українськими просторами курсував агітпоїзд «Пам'яті жертв революції», керований Олександрю Коллонтай. Ось до нього і прибився Віктор Швембергер. У кінці 1919 року вже був у Чернігові. Йому запропонували організувати державний драматичний театр. І він створив його. Разом з цим театром – Драматичну студію, а вже потім, у 1921 році, – Театр ляльок, перший професійний стаціонарний театр ляльок в Україні. Ляльки виготовляв молодий скульптор Георгій Васильович Нерода – майбутній народний художник, член-кореспондент Академії мистецтв СРСР. Новий театр отримав стаціонарне приміщення на вісімдесят місць у центрі міста. Де саме, встановити поки що не вдалося. Влітку 1922 року Швембергер повернувся до Москви. Без нього театр проіснував ще кілька років.

У травні 1926 року народився Робітничо-селянський пересув-

ний драматичний театр, у репертуарі якого були твори Кобзаря і класиків української драматургії. Його колектив заклав фундамент для нинішнього академічного українського музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка. Після війни театр довго не мав свого даху над головою. Театральному колективу виділили непристосоване приміщення на триста місць у церкві св. Петра і Павла Єлецького монастиря, де згодом розміститься читальний зал нашої бібліотеки. Ось такі бувають збіги. Кілька десятиліть він залишався єдиним професійним театральним колективом у Чернігові.

Ніхто і гадки не мав, що в нашому місті десь за лаштунками зароджується обласний державний ляльковий театр, що теж не мав свого помешкання. Тому лялькарі відкривали свій перший сезон на сцені обласної філармонії 26 листопада 1976 року виставою «Срібне копитце» за казкою Павла Бажова. Трупку становили молоді талановиті актори.

А за шість років до театру прийшов режисер Геннадій Касьянов. Разом з ним – випускники Дніпропетровського театрального училища. Його сміло можна назвати реформатором. Новий головний режисер багато зробив для визначення жанрових особливостей і нових систем ляльок, виховав плеяду блискучих акторів, з якими зробив те, чого ніхто не робив у лялькових театрах – Молодіжну сцену. Живі актори, а не ляльки, грали живих персонажів. Сенсація сталася напередодні сорокової річниці Перемоги над фашистською Німеччиною. Геннадій Касьянов написав п'єсу «11 сторінок...» за двома творами, тоді вкрай популярного письменника-фронтовика Бориса Васильєва, «А зорі тут тихі» та «У списках не значився». Новаторство режисера полягало в тому, що актори зіграли не традиційно. Декорацій, як таких, не було. Скупі засоби сценографії. Обмаль речей, які лише натякали на час, коли відбувалися події. Геннадій Касьянов визначив жанр: прочитання прози на сцені.



Першого травня 1985 року зіграли виставу перед курсантами Чернігівського вищого військового авіаційного училища льотчиків. Відтоді ця дата офіційно вважається днем народження Чернігівського молодіжного театру. Завітала вистава і до нашої бібліотеки. Про те, що ми як глядачі відчули, я написала у короткій замальовці для газети «Комсомольський гарт» (1985. – 1 червня). Цитую її повністю, нічого не виправляючи, аби не втратити враження тридцятилітньої давності:

*«Нещодавно до нашої бібліотеки завітали артисти Чернігівського театру ляльок. Це було приємне і водночас дещо несподіване знайомство. Працівники бібліотеки та її відвідувачі були настронені на зустріч з улюбленими персонажами казок. Але актори своєю грою повернули присутніх не в казковий світ дитинства, а розгорнули перед ними сторінки суворого часу Великої Вітчизняної війни. Актори О.[Олександр] Максяков, Ю.[Юлія] Матросова, Л.[Любов] Веселова, Т.[Тетяна] Салдецька, А.[Алла] Дадаш'яни, М.[Мирослава] Витрихівська емоційно і схвильовано відтворили на імпровізованій сцені образи Васкова, Рити Осяніної, Лізи Бричкіної, Жени Комелькової, Соні Гурвич, Галі Четвертак з відомої повісті Бориса Васильєва «А зорі тут тихі».*

*Ліризмом і болем пройняті сцени, де діють лейтенант Плужников та дівчина Мірра з повісті цього ж автора «У списках не значився». Акторам В.[Володимир] Банюку і Т.[Тетяні] Тушич вдалося заволодити увагою присутніх з перших хвилин показу і утримувати їх у цьому стані до кінця. Добре справився з своєю, щоправда, менш привабливою роллю О.[Олег] Шпак.*

*Віддаючи належне творчим пошукам колективу театру ляльок, зокрема, режисера Г.[Геннадія] Касьянова, хочеться зазначити, що інсценізація двох творів в одному спектаклі дещо гальмує його динаміку. Разом з тим не можна не визнати, що театр став ініціатором цікавого починання. Ми стали свідками народження нового молодіжного театру, який, можливо, буде театром літературного твору. Актори театру ляльок продов-*



*жують шукати. І хочеться їм побажати на цьому шляху щастя та успіхів».*

Звісно, наївна публікація. Однак важливо те, що нинішній Молодіжний театр, відомий далеко за межами України, робив свої перші впевнені кроки і на сцені нашої бібліотеки. Дехто з акторів, хто брав участь у тій пам'ятній виставі, відзначені престижними мистецькими преміями, званням заслуженого артиста України. Чернігівський Молодіжний справжній народний театр, бо виконує три умови: радість, сила і просвіта (Ромен Роллан).

### Дорогу красзнавству!

Коли я познайомилася з Миколою Олександровичем Домницьким, йому було вже за сімдесят. Він прийшов до нас за дорученням Володимира Денисовича Драгунова, відомого в місті пошуковця і дослідника Чернігівщини періоду Другої світової війни. Наш гість здався якимось дивним дідусем. Не відразу реагував на запитання. Виявилось, Володимир Денисович просив мемуарну книгу генерал-лейтенанта Олексія Вікторовича Владимирського «На киевском направлении» про оборонні бої 1941 року. І лише в кінці зустрічі я зрозуміла, що у дідуся Домницького дуже погано зі слухом.

Чим більше я з ним спілкувалась, тим більше переймалася до нього почуттям великої поваги. Колишній фронтовик, Микола Олександрович хотів, щоб пам'ять про пережите під час Другої світової війни не згасала у наступних



поколінь, аби не допустити щось подібне у майбутньому. От і задумав дідусь помандрувати селами навколо Чернігова, зустрітися із старожилами і записати їхні розповіді про пережите під час війни. Як людина комунікабельна, доброзичлива і привітна, здатна знайти спільну мову навіть з мовчунами, він у 1987-1988 роках зустрівся з багатьма мешканцями Старого і Нового Білоуса, Подусівки, Масанів, Забарівки, Радянської Слободи та інших сіл Чернігівського району. Все від них почуте записував у зошити, які склали своєрідні щоденники. З них постають картини боїв у 1941 і 1943 роках, окремі людські долі, увічнінені в пам'ятниках і пам'ятних місцях.

Один із зошитів Микола Олександрович озаглавив як «Дорогу краєзнавству!». Нічого не міняючи з написаного, із збереженням його мови, дещо процитую: *«Не так давно наша «Десняночка» зайкнулась за краєзнавство. Еге, «Літературна Україна» давно це питання порушила. Я навіть забувся, в якому році. А чи треба воно? Ой, як треба. Наш Чернігів без стариків, як сирота. У стариків можна було багато узнати. А за села нічого казати. Та тепер стариків таких, які що пам'ятають, мало, а більше «кролики», які нічого не пам'ятають. Та людина доти живе, поки пам'ять має. Значить, краєзнавство потрібне. Ой, як потрібне. Та от біда, Бог від атомних вибухів оглух. А тут тобі перебудова. А краєзнавство цікава штука. Сюди уходять: історія, географія, етнографія, музика та співи. Художня, соковита історія. Все матеріальне та духовне. Отож у нашій бібліотеки Короленка, щоб знали ви, є відділ краєзнавства. <...> Рук не покладають та працюють, але у холосту. Нема ходу краєзнавству. А тому зараз всю увагу звертають на матеріальне. А духовне Бог дасть. <...> Закликають любити Батьківщину. Так треба її знати. Значить, треба знати краєзнавство. <...> Воно потрібно бути, якщо ні в будинку культури, так у клубі, бібліотеці. Людина повинна знати свій рідний край. Інакше дикунство. У нас з'явилися краєзнавці-кустари. Цікаві архіви мають, але ходу їм нема. А там, де треба, дай матеріали, матеріалів нема. Я гадаю, що всяка інформація*

*повинна поступати у відділ краєзнавства. Там їх опрацьовувати і надсилати в належні місця. Еж надалі такі мікрорайони, як Масани, Коти і Бобровиця, матимуть свій музей. Отже дорогу краєзнавству! 29/II 88 р.».*

Микола Олександрович прожив своє життя скромно і непомітно. Бондар на пенсії. Батько чудової родини. Вболівав за Україну і Чернігівщину. Вивчав українську історію. Розмовляв українською мовою образно. Як член Чернігівської «Просвіти» намагався донести до інших те, про що йому вдалося дізнатись. Дідусь Микола думав і жив вільно. Знаходив радість у виконанні свого обов'язку бути не байдужим. Вивчав життя, інакше, як він говорив, немає в ньому жодного сенсу. Тому просто заходив у сільські хати, привітно вітався з господарями і просив їх розповісти про ті два трагічні роки німецької окупації. Микола Олександрович почав записувати у зошити все почуте. Так склалась своєрідна історія населених пунктів, яку йому повідали сільські мешканці, зразку XIX – початку XX ст.

У Миколи Олександровича накопичилося 18 зошитів. Він передав їх до відділу краєзнавства нашої бібліотеки. Це – справжні колективні мемуари, які відображають події не лише воєнної історії сіл Чернігівського району, а є історичним джерелом, що заслуговує на окреме видання з науковим коментарем і примітками.

Микола Олександрович тихо пішов за межу кілька років тому, але не безслідно. Він залишив свій внесок у краєзнавство, для якого прагнув широкої і вільної дороги.

## РОЗДІЛ другий. Чернігівські бувальщини

### Парафраз на тему Михайла Осоргіна «Шинкарка Розумиха»

З вісімнадцятого століття живе легенда про таємний шлюб російської імператриці Єлизавети Петрівни із українським козаком Олексієм Розумовським, пастухом громадського стада, учнем співу і грамоти у дядька. Він опинився у Санкт-Петербурзі із далекого села Лемеші Козелецького повіту Чернігівської губернії завдяки своєму дивовижному голосу. До того ж, був красенем, яких раніше Єлизавета не зустрічала. Зросту високого, широкий у плечах, із сильними руками. При появі Олексія цариця відчувала запаморочення. А ще вона відзначила його розум. Не дарма ж прізвисьце співака з народження Розум. Це пізніше він став Розумовським. Як і цариця, був охочим до угорського вина «Токай». За келихом улюбленого напою було про що поговорити. Олексій звертався до імператриці українською – кохана, сер-



денько. У моду увійшло все українське. Єлизаветі сподобалася жирна українська кухня – борщі, буженина, сало і гречана каша. Від таких страв імператриця розпливлася тілом. Але ця неприємність не вплинула на стосунки з Олексієм. У ті часи огрядність не вважалася недоліком.

Існує переказ, що саме в кінці 1742 року Єлизавета взяла із Розумовським таємний шлюб у підмосковному селі Перове. Якщо до цього Олексій Григорович

управляв одним із Єлизаветиних маєтків, а потім всім її двором, то після вінчання цариця зробила його графом, фельдмаршалом і кавалером всіх орденів.

Легенда про таємний шлюб Єлизавети з Олексієм Розумовським знайшла відображення як у російській, так і в європейській літературі. Нас в даному аспекті цікавить історичне оповідання Михайла Андрійовича Осоргіна – російського письменника, журналіста та есеїста, потомственного стовбового дворянина. В молоді роки був есером, учасником революційних подій 1905 року в Москві, за що відсидів у Таганській тюрмі.

Коли встановилася радянська влада, Михайла Андрійовича двічі арештовували, бо він із самого початку не жалував більшовиків. Перший раз за нього заступилися відомі письменники. Після другого арешту визначили для проживання місто Казань, а потім із групою опозиційно налаштованих представників інтелігенції вислали із країни. Рік письменник перебивався сьак-так у Берліні, а потім остаточно оселився у Парижі. Тут до нього прийшла справжня письменницька слава, яку йому принесло авторство двадцяти книг, які склались із п'яти романів. У тридцятих роках Михайло Андрійович співробітничав з паризькою газетою «Последние новости». Майже кожного тижня на її сторінках з'являлися його оповідання. Писав виключно на історичні теми, проводячи зиму в бібліотеках. Робив газетні вирізки і вклеював їх до альбомів. Мріяв опублікувати книгу старовинних оповідань на Батьківщині. Після Другої світової війни архів письменника і два таких альбоми були вивезені до відділу спеціального зберігання Ленінської бібліотеки (тепер Російська Державна бібліотека). Мрія Михайла Андрійовича здійснилася лише у 1990 році, коли видавництво «Московский рабочий» презентувало книгу письменника, до якої увійшли сенсаційний роман «Сивцев Вражек» та історичні оповідання. Але він не міг порадіти, бо помер на чужині ще 1942 року.

Тепер, коли є уява про письменника Михайла Осоргіна, поговоримо про його оповідання «Шинкарка Розумиха». У невеликому за розміром творі він з'єднав і переплів український народний



говір з літературною мовою так, що це виявилося достатнім, аби створити образ, який запам'ятовується.

Отже, до невеликого хутора Лемеші Козелецького повіту Чернігівської губернії в каретах, кибитках, на підводах приїхали знатні москалі, одягнуті яскраво, як півні. Запитали, де можна знайти пані Наталю Розумовську. Селяни презирнулися і відповіли, що у них є Розумиха вдова, шинкарка. Знайти її можна у шинку, там зараз усі люди, бо день святковий. Вона їм горілку розливає. Один лише пастух Кирило, Розумишин син, пішов у поле з волами. Повели гостей до шинка. Побачивши за прилавком вдову Розумиху, stolichni пани низько вклонилися і сказали, що їх надіслав її син, знатний боярин, слуга та улюбленець цариці Олексій Григорович Розумовський. Шинкарка їм не повірила і сказала: *«Мій син простий козак, де ж йому знати таких вальяжних панів?»*. (Ці слова письменник написав українською мовою). Жінка визнала, що має двох синів. Один, Кирило, ходить у пастухах, а другий, старший, Олексій, пішов у Московію із співаками. Про нього немає жодної вісті. Знайшлися люди, які розуміли по-московськи, через яких послали пояснити матері, що її сину випала чудова доля. Коли Олексій Григорович співав у хорі палацової церкви, його відзначила сама цесарівна Єлизавета за голос і красу. Красеня-співака влаштували у палац бандуристом. А незабаром він став камер-юнкером. Тепер Єлизавета Петрівна цариця, і Олексій Григорович дуже близька її величності людина. Особа висока і знатна. Багатий поміщик, у якого тепер кілька тисяч селянських душ.

Шинкарка Розумиха все це вислухала без особливих емоцій. Запросила послів випити горілки (у Осоргіна саме так – *горілки*), бо тоді їй розмовляти легше. Сама ж сіла на соболину шубу, поруч поклала гаманець із золотом, що прислав їй син. Дочкам Агафії, Анні й Вірі наказала частувати гостей і всіх, хто був у шинку. Ви-

пили за здоров'я государині, Олексія Григоровича, за щасливий від'їзд до нього матінки Наталії Дем'янівни, колишньої Розумихи, а віднині пані Розумовської. Покликали Кирила, щоб порадів з усіма, а волів попасе інший хлопець. Швиденько зібралися, і Наталію Дем'янівну з сином Кирилом і однією з дочок прямою доріжкою до міста Санкт-Петербурга послали повезли.

Шлях був довгий. Шинкарка дивувалась, скільки різних міст і сіл, лісів і річок побачила, про які й гадки не мала. Повсюди шанобливо кланяються люди до пояса, різні царські чиновники запитують Наталію Дем'янівну про здоров'я. А їй все це здавалося чимось нереальним, бо думала про хутір, про справи у шинку, курочок, волів і свиней, щоб без неї, не дай Боже, не захворіли. Захвилювалась, а чи не обдурили її, говорячи таке про Олексійчика. Та ні. Під самим Петербургом зустрів матінку на станції сам Олексій Григорович. Наче з лица він, але одягнений дуже багато. Груди у стрічках і орденах, справжній вельможа. Обіймає син Наталію Дем'янівну, а вона просить зайти спочатку до будинку, роздягнутись і показати матері прикмети на тілі – родимі цяточки, щоб не залишилося жодних сумнівів. А коли побачила, що всі прикмети сина на місці, заплакала від щастя і обняла своє чадо з материнською любов'ю.

Наступного дня почали готувати Наталію Дем'янівну до прийому в імператриці. Письменник описує, як Розумиху одягали і причісували. Нарядили, за словами автора, «мов на ярмарку». Обличчя нарум'янили і набілили, обклеїли чорними мушками – такою тоді була мода. На голові щось таке важке навертіли, незвичне «після очінка». Сама Наталія Дем'янівна йти не могла, бо несла на собі не властиві їй важкі кілограми, тому



вели її під руки. Навчили, коли з'явиться государиня, стати перед нею на коліна і дякувати за всі цариціні милості до неї і до сина. Коли пані Розумовську ввели до зали, вона побачила перед собою дивне видовище – виряджену даму з обличчям розмальованим і з вежею на голові. Вирішила, що то Єлизавета Петрівна і впала на коліна, забувши всі слова. Наталію Дем'янівну підняли з колін і пояснили, що у великому дзеркалі не імператриця, а вона сама. Не повірила. Але тут увійшла сама государиня. Жінка неймовірної краси. Розкішно одягнута, а на чучело не схожа. Розумиха бухнулася перед нею на коліна. Та цариця її підняла, поцілувала і сказала: «Блаженно череве твоє!».

Коли прийом завершився, Наталію Дем'янівну оточили придворні люди, щось говорили, намагалися ручку поцілувати, аби вона їх запам'ятала. Пані Розумовська стояла ряженою лялькою мовчки, кланятися не могла, бо заважала важка голова, прикрашена буклями. Однак добре зрозуміла, що необхідно триматися гідно, адже тепер милістю імператриці вона зробилася статс-дамою.

І розпочалося для Наталії Дем'яївни якесь дивне життя у багатстві й розкоші з незвичною їжею. Проби, чого хочеш. Навіть улюблену *цибулю* (так у тексті) приносять на срібній таці. Жила пані Розумовська при дворі. Звикла бачити государинню, завжди ласкавою до неї. *Балакала* (так у тексті) рідною мовою із синами і дочкою. Нічому вже не дивувалась, навіть тому, що її молодший син, учорашній пастушок, раптом став важним паном. Наче ніколи не пас волів у Лемешах. До Наталії Дем'яївни доходили чутки, що Єлизавета Петрівна має намір пожалувати дворянство не лише Кирилу, а всім її зятям – ткачу Будлянському, козаку (це слово теж написано автором українською, а не російською «казаку») Дарагану, закрійнику Закревському. На жаль, поруч немає лемешинських кумасьок і свах, яким можна про цю чудасію розповісти.

Однак не здогадувалась пані Розумовська, які дива чекають на неї попереду. Поїхала государиня і весь двір до Москви на коронацію. В багатій царській кареті відправилась і Наталія Дем'яївна. Всю дорогу думала, чому таке щастя впало на голову її сина? Та й



і до неї Єлизавета Петрівна ставиться, як до рідної матері. Щось тут не так, а здогадатися лячно.

Урочистості коронування засліпили Наталію Дем'янівну. Побачила палаючі смоляні бочки і потішні вогні в небі та й подумала, що горить уся Москва. Імператриця була такою же прекрасною, як ікона у божому храмі. Від гамору людського паморочилася голова. І раптом пані Розумовській стало сумно-сумно. Захотілося додому, до своїх курочок, баранів і корівок, кинутих без хазяйського нагляду. На своєму хуторі вона б була зараз найповажніша пані, а тут її не ображають лише тому, що лякаються гніву цариці. Про себе будь-яка знатна людина насміхається над старою шинкаркою, яка не вміє і крок зробити.

Намагалася проситися додому: *«Добре туточки, тай ладно. А так моркотно – хоть у криницю кидайся! Мене там свині тай курки чекають»*. (Так в Осоргіна говорить шинкарка Розумиха). Але син умовляв почекати. Є одне таємне діло. Без матінки обійтись не можна.

І от одного разу Наталію Дем'янівну вивели з палацу і посадили в карету. Вийхали під вечір у трьох каретах. Хто у двох – невідомо. Ні гайдуків, ні конвою. Їхали швидко, довго і без зупинок. Вийшли в якомусь селищі перед скромною церквою. Із першої карети з'явилась жінка з закутаною головою. Із другої – Олексій Григорович з двома молодцями. З третьої висадили Наталію Дем'янівну. А в церкві запалені свічки, і чекають священики. Народу немає. А коли жінка зняла свої шалі, то виявилось, що то сама красуня государиня Єлизавета Петрівна в білій сукні з парчі і білій прозорій тафті. Посеред храму постелений червлений шовк перед аналоєм, на який ступили разом государиня як наречена, а поруч з нею син шинкарки Олексій Григорович Розумовський – красень і здоровань, імператриці до пари. Наталія Дем'янівна впала на коліна і простояла так до кінця вінчання. Гадала, що це вона бачить сон, ні на молодих, ні на священика не дивилась. І лише тоді піднялася, коли до неї підійшли молоді, і государиня попросила у Наталії Дем'янівни благословення. Сказала, що це діло таємне, лише між ними і залишиться.

Поверталися всі в одній кареті. Молоді всю дорогу сміялися, обнімали перелякану матусю, зізнавшись їй, що полюбили одне одного давно. Своє кохання увінчали законним шлюбом. Однак про це нікому говорити не слід. Син сказав, що тепер Наталія Дем'янівна може повертатися додому. Прийде час, і вони придуть до неї в гості. Коли мати залишилася із Олексієм наодинці, вона йому сказала (рядки із вірша Ліни Костенко, присвяченого графині Розумовській): *«Мені набридли ти, і ти і еті. /Ніде немає рідної душі. /Ну, все. Бувай. /Скажи Єлизаветі, – графиня повернулась в Лемеші»*.

Нарешті Наталія Дем'янівна вдома. На її голові під новою хустиною звичний *очінок* (так у тексті) і сукня на ній зручна і проста, без дурних фіжм, про які вона і згадувати не хоче. Воли, курки, свині благоденствують, кількість худоби зросла. Хата нова, найбагатша і найвисокіша у Лемешах. Але в шинку сидіти вже не можна, адже пані Розумовській, матері знатної людини, це не личить. Своїх старих приятельок, кумасьок і сусідок Наталія Дем'янівна не цуралась, розповідала те, що можна було. Як обіцяла цариці. А коли всі розходились, усе розмірковувала, чи дійсно вона стала свекрухою дочки Петра Великого?

Михайло Андрійович Осоргін створив привабливий народний образ Наталії Дем'янівни Розумовської на тому етапі її життя, коли волею долі вона стала статс-дамою. Проте до кінця своїх днів залишилася простою українською жінкою, матір'ю і бабусею. Часто зверталася до сина з клопотаннями від земляків. Виїхала із Лемешів тому, що Олексію Григоровичу був пожалуваний хутір поблизу рідної Адамівки, де народилася Наталія Дем'янівна. Побудувала тут садибу і назвала її Олексіївщиною, де доживала свій вік.

Під час коронації Катерини II Розумовським сповістили про кончину матусі 12 вересня 1762 року. Поховали Наталію Дем'янівну в Козельці, в нижньому боковому вівтарі храму на честь святих Захарія та Єлизавети, який вона почала будувати.

Сюди ж перенесли і старий іконостас із домашньої її церкви в Олексіївщині.

Наталія Дем'янівна виховала своїх синів у душі любові до української землі, на якій народилися. На думку істориків, завдяки Олексію Розумовському в роки царювання Єлизавети Петрівни українцям удалося добитися деяких преференцій, а головне – відновлення гетьманства. А Кирило Григорович став гетьманом України, визначним державним діячем, відстоюючи права Малоросії в Сенаті.

### Чи був шанс у Пушкіна

У засніженому, січнево-туманному Петербурзі 1837 року у муках помирав поет Олександр Пушкін від смертельної рани, яка дісталась йому внаслідок дуелі. На запрошення Миколи Федоровича Арендта, який керував лікуванням Олександра Сергійовича, в квартиру пораненого на Мойці один за одним прибували для консилиуму найавторитетніші лікарі.

Один з них – Ілля Васильович Буяльський<sup>50</sup>. Оглянувши вмираючого поета, він зрозумів, що його досвід лікаря у даній ситуації йому не помічник. Було занадто пізно. Куля пошкодила в череві артерії і вени, зачепила одну з петель тонкої кишки, роздробила нижній відділ крижі й застрягла десь у цій області. Пушкін утратив багато крові. Арендт застосував клізму, яка викликала у пораненого шок і різко погіршила його стан. Дивно, що призначаючи таку процедуру, лікар ретельно не оглянув хворого і тому не знав про поранення крижової кістки. Арендт гадав, що у Пушкіна перитоніт, а в ті часи клізма була дуже поширеною при



такому захворюванні. Згодом у смерті Пушкіна звинуватять Миколу Арендта. А Микола Іванович Пирогов у своєму «Щоденнику старого лікаря» напише: *«Арендт не отримав серйозної наукової освіти, і думка його завжди залишалась на поверхні»*<sup>51</sup>.

Як лікар Ілля Васильович переймався тим, що так все трагічно склалося. Адже в його практиці було безліч складних випадків, з яких він виходив переможцем. Один з них описаний популярним і модним прозаїком сімдесятих років минулого століття Валентином Пікулем



в історичній мініатюрі за назвою «Добрий скальпель Буяльського»: *«Случилось это в 1833 году; занятия в Лицее [тут свого часу навчався Пушкін. – Л.С.] кончились, и мальчики резвились. При этом один из них подиутил над другим «самым неразумным и безжалостным» образом. Когда двенадцатилетний Алеша Воейков садился на скамью, он «подставил ему стоймя палочку из слоновой кости»; палочка, длиною с указку, переломилась, и, «когда, сей несчастный ребенок, от сильной боли соскочил», то при сокращении седалищных мышц палочка сама по себе вошла вглубь его тела, словно шпала, разрывая внутренние ткани ребенка... Глупая забава грозила смертельным исходом»*<sup>52</sup>.

Директор ліцею, генерал Гольтгойер, перелякався і наказав викликати до постраждалого хлопчика лейб-хірурга Миколу Арендта. Коли він прийшов у лазарет, Олексій Воейков не міг уже зігнути ногу. Арендт оглянув його, позітхав і нарешті сказав, що потрібен консилиум. *«Пришли из царского дворца другие врачи, – пише Пікуль, – крутили Воейкова так и сяк, пытались прощупать палочку в его теле, но им это не удавалось»*. На третій день хірурги послали карету за Буяльським. Приїхав Ілля Васильович, а лейб-хірурги відмовились бути асистентами складної операції,

боячись відповідальності. Тоді Буяльський наказав генералу Гольтгойеру особисто тримати хлопчика. Триклята указка не прощупувалась ні там, де вона увійшла в тіло, ні там, де вона повинна стирчати своїм кінцем. Тонкий срібний шуп погрузився в тіло дитини. Буяльському ніяк не давалося прощупати зламаний кінчик указки. Пройшло понад двадцять хвилин, а серед оголених скальпелем мускулів усе ще не було видно палички. Нарешті він її нащупав. Хірург голосно сказав, що вона пронизала поперековий мускул. Обхопивши її кінець щипцями, Буяльський, людина великої фізичної сили, витяг паличку на тридцять четвертій хвилині з початку операції.



Пригода в лицеї стала відома Миколі І. Як розповідає Пікуль, цар жартівливо запитав у Арендта: *«Мой добрый Арендт, если моя жена, когда я буду садиться на трон, подставит мне под зад острую палочку, как это случилось в Лицее с олухом Воейковым, то скажи честно – кого звать на помощь: тебя или... Буяльского?»* – Арендт, сильно покраснев, отвечал императору, что лучше звать Буяльского, ибо он, Арендт, уже несколько староват.

– *То-то!* – сказал император и щелкнул врача по носу».

Сучасні вчені-медики на основі архівних документів дослідили, що у Пушкіна був шанс вижити. І цей шанс йому міг би дати Ілля Васильович Буяльський, висококваліфікований хірург того часу, який уже виконував порожнинні операції під опійним наркозом, проводив переливання крові і внутрішньовенне введення препаратів.

## Як губернатор став героєм роману

Анатолій Львович Шостак залишився в історії Чернігівщини як цивільний губернатор протягом 1878-1881 років, змінивши на цій посаді Михайла Петровича Дарагана. Походив з дворян Херсонської губернії. За час його губернаторства нічого суттєвого в краї не відбулось. Правда, в 1880 році в Чернігові відкрилося міське ремісниче училище, а в Ніжині 1881 року зведено перший пам'ятник Миколі Гоголю скульптора Пармена Забіли. Та чи мав до цього відношення губернатор Шостак?



Вірогідно, так. Адже ремісниче училище створено на кошти земства, а вся земська діяльність була підпорядкована губернатору. Для училища було найнято власний будинок поруч із міською думою на Театральній (Красній) площі. Училище випускало слюсарів, ковалів, столярів і токарів. Навчання для хлопчиків від дванадцяти років з освітою не нижче початкового училища було безкоштовним.

Щодо пам'ятника Миколі Гоголю, то споруджувався він на громадські кошти, збиранням яких займався спеціально створений комітет. Можна припустити, що в урочистостях відкриття пам'ятника як управитель губернії Шостак брав участь. Хоча в літературних джерелах такої інформації не знайдено. Цим і обмежуються знання про службу Анатолія Шостака в нашому краї. Пустодзвонство Анатолія Львовича, в чому його звинувачувала троюрідна сестра Софія Андріївна Толста, дружина письменника Льва Миколайовича Толстого, мабуть, відбулося і на діяльності Шостака як управителя Чернігівської губернії.

Він був єдиним сином у батьків, його пестували, як могли. Поступово з Анатолія Шостака сформувалася егоцентрична, самовпевнена людина. Йому подобалося привертати погляди



юних панянок і справляти на них враження. Він був красивий чоловік, з веселим і задоволеним поглядом, високо ніс свою надушену красиву голову, ходив стриманою молодецькою ходою. Таким, коли Шостак приїхав до Ясної Поляни, побачив його Лев Миколайович Толстой, таким він змалював образ Анатолія Курагіна в романі «Війна і мир».

В Ясній Полянці гостювала сестра дружини Толстого Тетяна Андріївна Берс. Вона вважалася нареченою брата письменника Сергія Миколайовича. Лев Миколайович перехопив погляд Шостака, який йому не сподобався. Це був погляд досвідченого світського ловеласа. А сімнадцятирічна дівчина відповіла своїм поглядом так, що вже не відчувалося межі соромливості між ними. Лев Миколайович категорично почав вимагати, аби Анатолій Шостак залишив його маєток. І він поїхав з Ясної Поляни лише з тим, щоб повернутися. У петербурзьких колах подекували, що у флірті із Шостаком винна Тетяна Андріївна, яка повела себе легковажно. Ця сімейна історія послужила Толстому матеріалом для опису бурхливого роману Наташі Ростової з Анатолем Курагіним, який у перших чернетках «Війни і миру» названий Анатолем Шимко. А Тетяна Берс стала прототипом Наташі Ростової.

Двічі був одружений Анатолій Львович Шостак. Після Чернігова отримав звання камергера Височайшого двору, служив по відомству Міністерства внутрішніх справ, виконував різні важливі обов'язки державного чиновника. Помер у розпал Першої світової війни 1914 року в Одесі. У Чернігові не залишилося матеріальної згадки про колишнього губернатора. Більше пощастило Харкову. До 1878 року Анатолій Львович служив управителем Харківської

губернії. Тут на вулиці Сумській Шостак побудував у 1875 році кам'яний на два з половиною поверхи будинок і кам'яні служби, які стоять і досі. А роман Льва Толстого «Війна і мир» приніс йому безсмертя.

### «Ах, почему не турок я!»

Події російсько-турецької війни 1877-1878 років торкнулись і Чернігова. До міста з Києва привозили поранених військових. Зусиллями губернатора Михайла Петровича Дарагана і дворянства вояки, що постраждали на далеких Балканах, знаходили допомогу у лікарні, монастирях, приватних будинках. Не вистачало медикаментів, перев'язочних матеріалів. Михайло Дараган був приємно здивований, коли у великій залі Дворянського зібрання побачив, як дами і мадемуазелі кроїли полотно на бинти, сорочки, простирадла для поранених. Та й шпиталь було укомплектовано їхніми руками. Шляхетні панянки не соромились збирати благодійні гроші у міських шинках і ресторанах.



Коли з нашими пораненими вирішилося більш менш удало, губернатору Дарагану доповіли, що на вулицях Чернігова з'явилися поранені турки з ганчір'ям на головах, босі, майже без одягу. Михайло Петрович зробив запит до Міністерства внутрішніх справ і отримав наказ поводитися з ними як з вітчизняними пораненими. Так вони опинилися в лікарні і шпиталі Чернігова. А дами почали фліртувати з красенями-іноземцями. Через деякий час по місту гуляли матусі з дітьми яскраво вираженою східною зовнішністю.

Тодішня чернігівська знаменитість, талановитий поет, видавець



і журналіст Леонід Іванович Глібов не утримався і у «Черниговской газете» від 12 жовтня 1878 року опублікував власну елегію «Ах, почему не турок я!» з такими рядками:

Ах, почему не турок я!  
В плену я жил бы с наслажденьем;  
Была б согрета грудь моя  
Сердечных барынь умиленьем.  
И я услышал бы порой  
Привет красавиц яснооких:  
«О мусульманчик дорогой!  
Наш купидон в штанах широких!»  
Мне приказание дано:  
На карауле оставаться  
И – что покажется смешно  
На всю губернию смеяться.

Пройде всього тридцять шість років, і почнеться Перша світова війна, яка зробить людей найбільш жорсткими і найменш милосердними до полонених. Тому чимось фантастичним і казковим сприймаються фейлетони Леоніда Івановича Глібова про Чернігів, де життя тече спокійно і розмірено, де нічого надзвичайного не відбувається. Хіба що щоденне прибуття дилижансних поїздів з Києва, а також не частий випадок самогубства, який сколихнув чернігівських обивателів. Під час нападу меланхолії якийсь чиновник намагався застрелитися. Леонід Іванович уточнив: *«Выстрел был направлен в грудь, и пуля засела в легком. К удивлению, несчастный остался жив, и, говорят, поправляется».*

## Будинок Трудолюбства і гармати

Євген Костянтинівич Андрієвський був діяльним управителем губернії у 1893-1903 роках. За роки його губернаторства в Чернігові введено вуличне електричне освітлення, влаштовано нові шкільні помешкання, нову водогінну мережу, електростанцію, скотобійні із заводами, цегельню, утворено другу пожежну команду, налагоджено роботу асенізаторів, закладено сквер навпроти Катерининської церкви і бульвар на Олександрівській площі (нині Центральний міський базар). Значну увагу губернатор приділяв дітям і



благодійності. Він підтримав ідею відкриття Чернігівського реального училища, школи глухонімих на Подусівці. Тут же Андрієвський заснував «земледельческо-ремесленную исправительную колонию». У щоденнику чернігівського старожила і краєзнавця Миколи Олександровича Домницького є такий запис: *«Раніше, ще до революції, там, де зараз плембаза, була дитяча колонія. Туди, як розповідав мешканець Старого Білоуса Іван Федорович Березовський, надсилали неповнолітніх злочинців з усієї Росії. На території колонії були миловарний та свічковий заводи, шевська майстерня і невеличка церковка. Після революції відбували там строк дорослі злочинці. А потім до самої війни утримувались безпритульні»*<sup>53</sup>. Юні колоністи працювали на землі. Так було записано в статуті колонії, затвердженому губернатором Андрієвським. Євген Костянтинівич вбачав своє завдання в тому, щоб *«дать людям известный труд, указать правильное употребление времени и тем предохранить от пороков, особенно развитых среди нищенствующих классов»*. Губернатора обрали почесним членом Чернігівського товариства виправних колоній для малоліт-

ніх злочинців та попечителем Чернігівського відділення дитячих притулків.

Дружина губернатора поділяла погляди свого чоловіка. І коли почалося спорудження «Дома Трудолюбия» («Будинок Працелюбства»), Аглаїда Олександрівна допомагала матеріально. Кошти збирались на різноманітних благодійних заходах: лотереях, домашніх виставах, концертах тощо. 6 грудня 1894 року вона урочисто відкрила «Будинок Працелюбства», споруджений з південно-західного боку Олександрівської площі (нині вул. Комсомольська, 49). Після революції 1917 р. в будинку було розквартировано кавалерійський ескадрон.

В урочистостях відкриття брали участь представники духовенства і журналісти. Один з них тоді написав: *«Через устройство «Дома Трудолюбия» дать каждому бедняку дневное пропитание и теплый угол за посильную работу, желая приучить не только к честному труду и разумному сбережению... времени, но и вместе с тем удержат людей от гнетущего их порока (пьянства, воровства, разврата и т. п.)»*<sup>54</sup>.

На Валу стояли чотири чавунні гармати. Один переказ свідчить, що це подарунок Чернігову Петра I після Полтавської



битви. Інший – про те, що в дні перебування на Десні з інспекцією, дізнавшись про наміри Мазепи, російський цар зробив таке дарування. Мовляв, Петро I таким чином хотів забезпечити обороноздатність Чернігова. Такі ж самі гармати, за переказами, він подарував Городні в 1709



році, коли повертався до Петербурга, розгромивши війська шведського короля Карла XII під Полтавою. А в путівнику по Чернігову за 1912 рік відкрились такі рядки: *«Излюбленным местом прогулок черниговцев является городской вал или Константиновский парк. Он благоустроен также заботами губернатора Е. К. Андреевского. Прежде пушки валялись на земле, но затем тот же неутолимый Е. К. Андреевский исхлопотал из Киевского арсенала старые лафеты, собрал по губернии еще несколько пушек, и теперь они установлены на кирпичных пьедесталах по откосам вала, гордо смотря на въезжающего в городе путника».* І сьогодні гармати є брендом нашого міста.

Євген Костянтинівич Андрієвський з Чернігова переїхав до Петербурга, бо його призначили начальником Головного управління пошти і телеграфу Міністерства внутрішніх справ. Помер наш колишній губернатор у віці сімдесяти років 8 березня 1917 року. Похований у Царському Селі. Про його діяльність нагадують у Чернігові колишній «Будинок Працелюбства», який дивним чином зберігся, сквер навпроти Катерининської церкви, будинок колишнього реального училища (тепер тут кооперативний технікум) по вулиці Горького, 3 (колишня Гонча), міський водогін і гармати. Закохані призначають тут побачення.

## Чернігів очима двох фейлетоністів

Гліб Іванович Успенський<sup>55</sup> був неабияким пересмішником, з почуттям гумору та іронії. І в цьому є певна заслуга Леоніда Івановича Глібова, відомого українського байкаря, який у Чернігівській гімназії викладав історію та географію в той час, коли там навчався майбутній письменник. Важко сказати, чи давав Леонід Іванович читати свої байки тринадцятирічному учневі Успенському. Вплив на нього, скоріш за все, вчитель мав через безпосереднє спілкування з ним. Іронічне ставлення Леоніда Івановича до всього, що відбувалося в його житті в Чернігові, передавалося і юному Глібу.

Згодом Успенський напише «Фельетон: (из провинциальной жизни)», присвячений Чернігову: *«В первый раз имя города упоминается в летописи Нестора в начале X века, в последний раз – в сатирическом журнале «Искра» примерно 1859-1861 г. Имя Чернигова в этом издании упоминается под разными псевдонимами, но черниговцы узнавали себя. Чернигов крайне беден. Это корень всех его бедствий и несчастий, о которых я скажу в своем месте. Я не знаю причин, которые дали право зародиться Чернигову; вероятно, были же какие-нибудь особенности в этой местности, которые считались выгодными, – иначе никто не жил бы здесь и имя Чернигова не встречалось бы ни в летописи, ни в «Искре», да и нигде не встречалось бы»*<sup>56</sup>.



Розповівши коротенько, не без сарказму, історію стародавнього міста, письменник у супроводі свого знайомого провів для читачів екскурсію по Чернігову. Подорож розпочали від поштової станції, тобто з околиці. З обох сторін вулиці стояли маленькі дерев'яні будиночки, більшість із яких ледь трималася від старості. Зустрічались і кам'яні, але там ніхто не жив. На міській площі побачили дерев'яний театр, схожий на черепаху. На базарній площі не довго

було гучно. На вулицях і провулках – ще тихіше. Із шинків чулися пісні, лайки, голосні розмови. На ганках цих закладів перекупки торгували насінням соняшників.

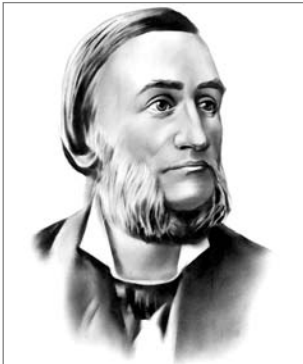
Опісля супутник запропонував Успенському пройти до Десни, в купальню. Однак пройти їм не вдалося. Чому? Краще процитую фейлетоніста: «... всё препятствие состояло в том, что маленькая речонка Стрыжень решительно не имела ни одного мостика, через который можно было бы перебраться на луг. Правда, река эта так мелка, что через неё пешком курица перейдёт... Но ведь, то курица!.. Мне рассказывали, что все черниговцы постоянно ропщут на этот недостаток моста. Особенно же силен ропот, когда приходится, сняв сапоги, пускаться вброд...». Гліб Успенський та його супутник на підводі переїхали Стрижень.

Слова про неіснуючий міст через міську річку – це камінчик в город губернатора Катона Павловича Шабельського. У нього були більш серйозні справи, ніж благоустрій або соціально-культурний розвиток Чернігова. Він створив і очолив Комітет для складання проекту положення про поліпшення та влаштування побуту поміщицьких селян. Там губернатор дуже плідно працював. Це було вчасно, бо незабаром грянула реформа, яка скасувала кріпосне право в Російській імперії. А ще губернатор Шабельський у 1859 році збудував Київський міст через Десну біля Чернігова. Ось що писав на початку ХХ ст. петербурзький журналіст Олександр Фіров у нарисі «Город Чернигов и его святыни»: «Сообщение с последним поддерживается дилижансами, парными и одноконными извозчиками. Путь лежит по прекрасному киево-черниговскому шоссе [відкриття відбулось 1 липня 1861 року. – Л.С.], сплошь обсаженному деревьями. На первой же версте мы проезжаем по деревянному трехсотсаженному мосту через Десну. Этот мост был построен в 1859 г. И стоил около 170 тыс. руб.; он настолько высок, что пароходы проходят под ним беспрепятственно и лишь в половодье должны бывают опускать свои трубы»<sup>57</sup>. Міст через Десну сприяв сполученню з Черніговом, а в цьому були зацікавлені купці, чиновники, прості громадяни. Так само, як в

телеграфній лінії, яка в тому ж 1859 році з'єднала губернський центр з найбільшими містами країни.

Чернігів часів Успенського і Глібова залишався одноповерховим містом, що потопало у зелені садів. Будинки – дерев'яні, проте сорок з них – кам'яні. У негоду вулиці ставали важко прохідними, але у центрі вже з'явилися дерев'яні тротуари. Місто освітлювалось гасовими ліхтарями. Той, хто вперше потрапляв до Чернігова, міг заблукати у лабіринті кривих вуличок, провулків і тупиків. Неможливо утриматись, аби не процитувати Гліба Івановича: *«Чернигов остается исключительно городом чиновников. Для чиновников существует наша южная торговля и пр. По статистическим сведениям 1862 г., в Чернигове считается 1 свечной завод, т. е. как раз в обрез на 14 т. черниговцев. Черниговская скука, как характерная статья городской жизни. Странно, дико, но я причисляю пожары к числу развлечений Чернигова. Посмотрите, с каким терпением целый Чернигов стоит на пожарище. Все дело в том, что там, на пожаре, можно встретить знакомых, поговорить. Тем более, что тут общий интерес существует. Этим отсутствием общих интересов болен Чернигов»*<sup>58</sup>.

По закінченні гімназії в Чернігові Гліб Успенський виїхав до столиці імперії, а його вчитель Леонід Іванович залишився.



Він опинився свідком того, яке значення стала відігравати для Чернігова пущена в експлуатацію Курсько-Київська та Ліваво-Роменська залізниця на початку 1870-х років. І, звісно, Глібов не утримався від іронії і в замальовці для газети «Киевский телеграф» від 17 січня 1875 року написав: *«С некоторого времени Чернигов перестал быть изолированным городком, от которого, по выражению Гоголя, хоть три года*

*скачи, но ни до какого государства не доскочишь. <...>В доброе старое время черниговские кутцы, как сказочные герои, сидьма*

*сидели за своими прилавками весь свой коммерческий век, приобретаемая предметы торговли раза два в год на королевской ярмарке или в Ромнах, а посетить Москву представлялось возможным, может быть, раз в жизни после долгих рассуждений о том, дойдет или не дойдет колесо до Москвы. Теперь иные времена, иные люди: крупные торговцы уже самолично и часто стали отправляться по торговым делам в обе наши стороны в Одессу, Варшаву и даже в Вену; некоторые почувствовали потребность «увидеть свет коловращения людей» и вояжируют по Европе. Приходится, пожалуй, согласиться с выражением одного сибарита<sup>59</sup>, что Чернигов – настоящий город»<sup>60</sup>.*

А побутовий рівень міста на початку 1870-х років мало чим відрізнявся від попередніх часів. Гострий на язик Леонід Глібов у липневому номері газети «Особые прибавления к Черниговским губернским ведомостям» за 1875 рік писав, що літня тиша і нудьга змусили багатьох виїхати з міста, а ті, хто залишився, сидять по домівках. І лише із заходом сонця виходять ці в'язні липневої спеки на бульвар – єдине місце, що заміняє сквер. А ще чернігівці відвідують міський сад, який приваблює своєю прохолодною тінню. Тут можна розважитись, подивитись виставу літнього театру в ротонді. *«В последние дни забавлял черниговцев персидский фокусник Роберт Лени, – писав Глібов. – Публика была настолько любезна, что доставила ему приятную возможность вывезти из Чернигова несколько сотен рублей, и он отправился теперь с предложениями таких же услуг киевлянам»<sup>61</sup>.*

Важливою матерією для Леоніда Івановича були міські вибори. Він вважав, що в даний час існують два самоврядування – земське і міське. У земстві відрізняються партія ретроградна і партія прогресивна. Якщо на виборах переможе ретроградна партія, то результатом її діяльності будуть кам'яні надбудови над дерев'яними фундаментами. Якщо ж переможницею стане ліва партія, то виникає надія на можливе задоволення дійсних земських потреб. Щодо міських виборів Леонід Глібов писав, що в них також беруть участь партії. Між собою вони теж борються,



але в ім'я яких інтересів ця боротьба здійснюється – один аллах відає. Виборча кампанія у Чернігові січня 1875 року носила особистий характер у тому розумінні, що обиралися депутати міської думи за принципом їхнього ставлення до майбутнього голови. І це вносило розбрат між виборцями. Адже, як висловився Леонід Іванович, *«когда общественные интересы становятся маскою личных попользований, то в этом сладости немного»*.

Так яким же, на думку фейлетоніста, має бути міський голова? Якщо думати, що він має бути розумним, то означає сильно помилятися. Розумний голова робитиме справу, а що ж тоді залишається на долю депутатів? Лише погоджуватися з ним? Отже, Чернігову потрібен голова не дуже розумний, бо самоврядування з розумним головою не представляє жодних труднощів. І Леонід Глібов дає своє уявлення про ідеальне місто з ідеальною думою та ідеальним головою. Ідеальний голова має бути товстим, аби обиватель відчував до нього повагу. Йому не забороняється годувати депутатів обідами, сніданками та вечереями за свій або міський рахунок. Краще за міський. У голови безліч важких обов'язків. Тому його помічником має стати управа із членів з протилежними інстинктами – побудови і руйнування. Це необхідно для збереження рівноваги. Членами управи мають бути й особи з відсутністю будь-яких інстинктів – доволі ліберального штибу. Їхня наявність важлива *«в качестве козлов отпущения»* у випадку суперечок між думою та управою. Вибори повинні відбуватися неодмінно після обіду, який дає поточний голова виборцям. Для цього у кошторисі витрат має існувати особлива стаття. Лише за таких умов, каже Глібов, ідеальне місто може процвітати.

Враження таке, що нічого не змінилося у виборчих кампаніях за сто сорок років поспіль. Та-а-к. Леонід Іванович Глібов – невмирущий літературний класик, наш сучасник.

Обидва пересмішники-нігілісти тяжко залишали цей світ. Гліб Іванович Успенський десять років провів у Новгородській лікарні для душевнохворих і там помер від паралічу серця.

Леонід Іванович Глібов був майже сліпий. Жив у поганому

приміщенні при земській друкарні разом із дружиною, простою селянкою, яка завжди була одягнута в лахміття, з нечесаним волоссям. Ніхто не допоміг видатній людині матеріально. Він помер у злиднях, так і не дочекавшись вироку потомків. А щоб нащадки могли зрозуміти його людську сутність, Леонід Іванович написав такі рядки: *«Я в болоте моєм нигилистом сльву, /Я и злой радикал и безбожник, /Хотя в сущности я – безобидный артист /И в душе превеликий художник».*

## Софія Русова і громадська бібліотека

5 липня 1876 року посаду статистика в Чернігівському статистичному бюро губернського земства обійняв Олександр Олександрович Русов. Пізніше до нього з Києва приїхала дружина Софія, батько якої Федір Ліндфорс служив у Чернігівському земстві.

Земці любили збиратися на квартири Русових. Коли Олександр Олександрович повертався з поїздок по губернії, їхня оселя перетворювалась на гамірне товариство. Приходили статистики, обмінювались враженнями від поїздок повітами Чернігівщини. *«Часто збиралась у нас і молодь, – згадувала Софія Федорівна, – співали хором, підготовляли українські концерти. Тоді Олександр завжди співав з моїм супроводом на фортеп'яні»*<sup>62</sup>.

У Чернігові Русовій заборонили керувати дитячим садком, не прийняли і на посаду народної вчительки. Хоча в Києві разом із сестрою Марією вела перший дитячий садок і позашкільну освіту для дорослих. Річ у тім, що Софія Русова вважалася не благонадійною, оскільки входила в Києві до українського патріотичного середовища композитора Миколи Лисенка і письменника Михай-



Олександр Русов



ла Старицького. Його маленька донька Людмила, майбутній громадський діяч і публіцист Старицька-Черняхівська, була вихованкою Софії Федорівни у київському дитячому садку. Ознайомившись з культурним життям Чернігова, Софія здивувалася тим, що в губернському місті відсутня публічна бібліотека. Існувала книгарня Маркуса Кранца, але мало доступна для багатьох чернігівців. Своїми думками Софія Федорівна поділилася з колегою чоловіка Петром Петровичем Червинським, знаним ще з

Олешні на Ріпкинщині, де знаходився її родинний маєток. Він був таким же завзятим та упертим, як Софія. Умів гаряче відстоювати свої переконання. Так що вони відразу порозумілися: необхідна громадська бібліотека.

Одного разу, коли статистики повернулись із відряджень і посподобалися на квартирі Русових, Петро і Софія оголосили про свій намір. Ідею було схвалено. Залишалося переконати Чернігівського губернатора Михайла Петровича Дарагана<sup>63</sup> дати дозвіл на втілення ідеї земців. *«Довго губернатор, – згадувала Софія Федорівна, – не хотів давати дозвіл на відкриття такої бібліотеки, довго директор місцевої гімназії не дозволяв учням і близько підходити до такого небезпечного місця. Але завдяки скрупульозній діяльності першого голови Червинського<sup>64</sup> вона ввійшла в життя...»*. Губернатор змушений був розпочати клопотання



перед Міністром внутрішніх справ. За його наказом Чернігівська громадська бібліотека створилася 28 березня 1877 року.

Софія Федорівна писала, що бібліотеку виплекала лише опозиція, та сама опозиція, що склалася в Чернігівському земстві. Ліберальне крило очолювали брат Русової Олександр Ліндфорс, Іван Петрункевич, Петро Білоконський. Часто вони збирались у власного урядовця губернатора Івана Григоровича Рашевського – талановитого художника. У його будинку за Красним мостом завжди приязно зустрічали тих, кого господар любив і хотів бачити у своїй оселі. *«Він любив також музику, – згадувала Софія Русова, – і добре розумівся на ній. Жонатий з дочкою багатого власника Подольського, він мав прегарне мистецьки влаштоване помешкання, де так затишно, приємно було слухати фортеп'яні. У нього збиралися завше всі місцеві й приїжджі музиканти, він допоміг нам улаштувати концерт Лисенка. Він умів вибити у губернатора дозволи на концерти, українські вистави, на громадську бібліотеку, і завше заступався за всіх переслідуваних адміністрацією...»*<sup>65</sup>.

Членом-засновником громадської бібліотеки був також Олександр Амфіянович Тищинський, який дев'ять років очолював Чернігівську повітову земську управу. Його обрали скарбником бібліотеки. Книги, зібрані ним для домашньої бібліотеки, стали основою книжкового фонду громадської бібліотеки. Ілля Людвигович Шраг, відомий адвокат і радикал, гласний Чернігівської міської думи і член міської управи, активно сприяв заснуванню бібліотеки і допомагав матеріально. Назву ще кілька імен. Олександр Олександрович Русов – відомий земський діяч і чоловік Софії Федорівни. *«Час перебування його в уряді бібліотеки був часом найбільш напруженої праці, найбільшого розвитку бібліотеки»*, – писав Ілля Шраг<sup>66</sup>. Серед інших засновників – повітовий лікар Олександр Павлович Карпинський. Він очолював лівий напрямок у діяльності земства. Дав гроші на відкриття громадської бібліотеки. Значний внесок у її заснування здійснив Василь Єгорович Варзар, визначний земський статистик. Фабричний сані-

тарний інспектор, видавець щотижневого чернігівського журналу «Земский врач» Євген Святловський зробив численні пожертви у вигляді книжкових і періодичних видань, яких не вистачало у фонді бібліотеки. Книжки, гроші, речі надходили від княгині Марії Долгорукової, композитора Миколи Лисенка, родин Вербицьких, Дроздових, Коцюбинських та інших.

Таким чином, роль меценатства і благодійності у становленні бібліотеки була вирішальною. Проходили десятиліття. Бібліотеку неодноразово закривали за ліберально-демократичне спрямування. Потім гримнули революційні бурхливі події, репресії тридцять сьомого, німецька окупація, період відродження знищених книжкових фондів, вирішення проблем з помешканням і кадрами для бібліотеки. Вона пережила ці катаклізми і вистояла.

В одній розумній книзі я прочитала, що найбільш цінними пам'ятниками є ті, які створювались не із пихатості або чванства, не з метою піднятися чи принизити, а просто в робочому порядку, без турботи подолати забуття. Майже всі імена людей, творців таких пам'яток, зникли. Але існують винятки. От і виходить, що вже сто сорок років наша бібліотека є своєрідним пам'ятником для її засновників.

### **Тємничий начальник губернії**



Перший Чернігівський губернатор Іван Васильович Френсдорф був людиною загадковою. Можливо, тому про нього збереглися скупі відомості. Народився у 1759 році. Носив титул барона. За його плечима залишилися роки військової служби від поручика до генерал-майора. Судячи з численних царських нагород, барон Френсдорф був людиною мужньою і сміливою. Він – учасник бойових дій на суші під час російсько-турецької війни 1768-1774 років. На Середземне,

Балтійське і Північне моря Івана Васильовича доля занесла під час російсько-шведської баталії 1788-1790 рр. Керував десантом. Можливо, барон мав і гуманітарну освіту. Бо його обрано почесним членом Московського університету і членом наукових товариств при цьому навчальному закладі. Відомо також, що Іван Васильович був тісно пов'язаний з російським літератором екатерининської епохи, творцем побутової комедії Денисом Івановичем Фонвізіним і автором книги «Путешествие из Петербурга в Москву» Олександром Миколайовичем Радищевим. До обох різко негативно поставилася імператриця Катерина II. Фонвізіна не зачепило будь-яке розслідування, а от проти Радищева була порушена справа, в якій згадувався і Френсдорф. Письменника відправили на заслання до Сибіру, а Іван Васильович відбувся дрібними неприємностями. У 1796 році його вислали із Санкт-Петербурга до Полтави.

У 1802 році указом Сенату утворено Чернігівську і Полтавську губернії. Першим Чернігівським губернатором саме і став барон Френсдорф. Врахуємо те, що кандидатури на такі посади затверджував російський імператор. На той час ним був Олександр I. Він же призначив генерал-губернатором Олексія Борисовича Куракіна, представника старовинного княжого роду. Службові обов'язки змушували його постійно надавати будь-які розпорядження Івану Васильовичу. І він їх ретельно виконував. У «Трудах Полтавской ученой архивной комиссии» за 1915 рік, випуск 13, вміщено листування між бароном Френсдорфом і князем Куракіним, яке свідчить, що генерал-губернатор довіряв йому.

Цікава історія з Петром Федоровичем Богдановичем – письменником, перекладачем, колекціонером та видавцем кінця XVIII століття, народженим у Полтаві, в долі якого барон Френсдорф відіграв не останню роль. У 1795 році Богданович розорився, а у квітні 1796 року письменника за брехливим доносом звинуватили в тому, що він, начебто, образив приватного пристава. Є й інша інформація: Петро Федорович зачепив якихось злочинних осіб з оточення всесильного графа Дмитра Зубова, голови комісії про

державні борги. У травні відбувся суд, і за його вироком письменника разом із сім'єю вислали із Санкт-Петербурга до батька в Полтаву. Йому не дозволялося відлучатися з міста. Таке притиснення Богдановича не сподобалося губернатору Френсдорфу і він письмово наказав городничому зняти караул, так як Височайшим наказом Богдановичу надано свободу виїжджати куди завгодно, окрім Петербурга<sup>67</sup>. А князю Куракіну Іван Васильович писав, що виконує інструкції відносно Богдановича.

Чернігівський губернатор займався і господарськими справами. Він часто об'їжджав губернію. На початку червня 1802 року Іван Васильович прибув до Глухова. Звідти він написав князю Куракіну листа, в якому повідомляв, що в Чернігівській губернії все гаразд, якщо не брати до уваги сарану, якої доволі багато, особливо у повітах Чернігівському, Козелецькому, Ніжинському і Сосницькому. Для знищення сарани застосовуються різноманітні засоби. Губернатор доповів і про те, що панове дворяни за приписом князя скликаються в Чернігів до виборів на 15 серпня 1802 року.

А ще Іван Васильович підтримав Ніжинську міську думу, яка визнала за необхідне розчистити ріку Остер. Млини, що знаходилися на річці, не приносили прибутків і забруднювали її. Дума пропонувала розчистити ріку, прорити канал, а також спорудити греблі й укріпити береги. На це необхідна була чимала сума грошей, але дума сподівалася, що кошти можна зібрати від містян, які розуміють корисність цієї справи. Губернатор повідомив про це генерал-губернатора князя Куракіна 23 жовтня 1803 року. Князь підтримав ідею і звернувся до Департаменту Водяних Комунікацій у Петербурзі. Було складено кошторис та ще різні папери, збирались гроші у дворян, приїхав кресляр Чулков, проведені ще різноманітні заходи, які сприяли здійсненню очищення ріки Остер в Ніжині<sup>68</sup>.

Були й інші турботи у губернатора Френсдорфа. У 1808 році в Добрянському посаді з'явився біглий священник Іван Михайлович Рознитовський. Вважаючи за потрібне, Іван Васильович з'ясував, що священник утік із Володимирської єпархії, аби знайти собі

притулок серед старообрядців. Йому сорок шість років. Служив спочатку дячком, співав в архіерейському хорі, потім став дяком і нарешті священиком. Але за пияцтво його перевели в село. Проте і тут Рознитовський продовжував пиячити. Йому запропонували шукати іншого місця. Так він опинився у Добрянці. На прохання місцевих жителів Рознитовський відслужив напередодні Хрещення вечірню, наступного дня літургію, водосвячення. Служба старообрядцям дуже сподобалась, і його почали просити залишитись у них священиком, на що він дав згоду. Дізнавшись про це, губернатор відрядив у Добрянський посад чиновника. Він скликав схід, на якому мешканці посада підтвердили своє бажання і подали про це петицію, підписану кількома десятками осіб. Іван Васильович передав цю справу на розгляд князя Лобанова-Ростовського, який змінив князя Куракіна на посаді Чернігівського і Полтавського генерал-губернатора. Він дозволив барону Френсдорфу залишити Рознитовського в Добрянці, але взяти з нього підписку не виїздити з посаду без дозволу начальства<sup>69</sup>.

У 1812 році розпочалася війна з Наполеоном. Під опікою Івана Васильовича організовані шість козачих полків та ополчення з кріпосних селян. Губернатор слідкував за розміщенням евакуйованих державних установ і частини населення з Білорусі. В губернаторській канцелярії було налагоджено інформацію чернігівців про подвиги чернігівських козачих полків. У вересні 1814 року ополченські полки повернулися додому, в Чернігів. Але їх вітав уже інший губернатор.

22 квітня 1813 року Івана Васильовича Френсдорфа вбили при загадкових обставинах. Про те, як сталася ця трагедія, розповів мемуарист Ілліч Матвійович Лазаревський в статті «Пам'яті мої»<sup>70</sup>: *«С начала учреждения губернии в Чернигове – гражданскими губернаторами были многие лица. Скажу о некоторых, занимавших этот пост во время моей службы. Из них барон Иван Васильевич Френсдорф памятен более по случаю замечательной смерти. В 1812 или 1813 году, бывши в Глухове по рекрутскому набору, возвратился он в Чернигов ночью, по утру же, в своей квартире,*



*получив от убийцы 18 сабельных ран, тогда же скончался. Происшествие это так разительное, совершилось среди губернского города, днем в виду часовых губернаторской квартиры, но убийца не открыт. Пало подозрение на дворянина нашего уезда шт.-кап. С. С. Купчинского; генерал-губернатор Лобанов, поспешивший по этому событию в Чернигов, сам производил следствие, строго спрашивал Купчинского, который утверждался в невинности тем, что имея надобность получить подорожную, шел тогда к губернатору, но не успел еще взойти на двор на улице, у калитки, схватили его... Купчинский в остроге умер, прежде окончания дела об этом смертоубийстве. Френсдорф был бессемейный, но у него жила какая-то племянница немкена и учитель поляк; обое они по смерти губернатора уехали вместе, из Чернигова, и дали повод к подозрению в совершении тяжкого преступления, из видов корыстных или любовных»<sup>71</sup>.*

Є припущення, що барон Френсдорф похований біля Троїцької церкви Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря.

## **І захотів він стати художником**

До нашої бібліотеки надійшла нова партія літератури. Серед різноманітних книжок я помітила ту, що мала назву «О себе и своем деле». Її автор – Володимир Михайлович Конашевич, ху-



дожник, який жив у Чернігові з кінця ХІХ століття до початку Першої світової війни. Гортаю сторінки мемуарів і переді мною постають картини чернігівського побуту, зовсім мені невідомого.

Володимира Михайловича перевезли до Чернігова батьки. А народився він у Ново-черкаську. Батько його Михайло Дометійович служив бухгалтером Селянського банку в Москві. Навесні 1897 року, коли Володі виповнилося дев'ять років, він перевівся

до Чернігова. Але приїхав до міста сам, аби підготувати приїзд дружини і дітей. Батько писав, що Чернігів виявився чудовим, веселим містечком. Повсюди цвітуть сади. Ночами багато електрики на вулицях. Життя неймовірно дешеве, все можна купити.

Настав день, коли Михайло Конашевич зустрічав своїх домочадців. Поселив їх у «Гранд-готелі», який вважався кращим у місті. Проте щось не влаштувало дорослих, тому що через день Конашевичі переїхали в інший, великий, з рестораном і садом готель, над воротами якого красувалася вивіска «Царьградская гостиница». Хазяїном був грек із Константинополя старий Христодуло. Колись він воював з турками.

Першим екзотичним враженням для хлопчика стала злива, яку приніс дикий вітер. Але найбільше здивувало море чудових, великих, чорних вишень та світло-червоних. Чернігівці називали їх «шпанкою» і «склянкою». Діти їли плоди жменями. Вражала також велика кількість смородини, яблук-пепінок і путивок, груш-лимонок, а також грушок із породи дюшесів, яких називали «принц-мадам», абрикоси – раніше невідомий для Конашевичів плід.

Майже все літо сімейство мешкало у Царградському готелі, поки ремонтувався найнятий батьком будиночок. Діти раділи, що займатимуть цілком окремий дім та ще із своїм власним садом, де визрівали різні фрукти і ягоди лише для них. Вразило велике дерево розкішної антонівки. На ньому – смачні яблука, не схожі на ту кислятину, яку купували на московському базарі.

Діти Соня, Борис і Володя Конашевичі з батьками ходили вклонитися мощам Феодосія Углицького. Людей, які приїхали до Чернігова, аби зробити теж саме, було багато у Царградському готелі. Тиждень із своїм дідусем жила тут маленька дівчинка, яка за багато років стала дружиною Володимира Михайловича.

Нарешті відбулося прощання з готелем. Однак хазяїн, старий грек Христодуло (з нього Конашевич пізніше намалював Тараса Бульбу як ілюстрацію до повісті Гоголя), його дружина Олександра Каспарівна, константинопольська вірменка, їхній син Жорж,

ровесник Володі Конашевича, назавжди залишилися друзями родини. Після смерті чоловіка Олександра Каспарівна жила кілька років у Конашевичів.

*«Дом, куда мы переехали из гостиницы, – згадував Володимир Михайлович, – стоял почти на краю города, в тихой пустынной улице, обставленной, казалось, одними заборами бесконечных садов. Редкие прохожие, еще реже извозчики, тащившиеся шагом, утопая по ступицу в тяжелом крупном песке, никогда не поднимавшемся пылью. Здесь, на Мстиславской<sup>72</sup>, была тишина, настоящий деревенский уют. Все всех знают, и события улицы переживаются почти как семейные. Когда случится выйти на звонок и открыть дверь гостю, видишь, как растворяются все соседние калитки (по-черниговски – фортки) и отовсюду – зир-зир – глядят любопытные глаза: кого бог послал соседу? Скоро и мы с помощью прислуги знали всех кругом».*

Серед чудових знайомих виділявся отець Бурима – настоятель Миколаївської церкви, глибокий старий, якого поважали за строге життя і мудрість. Їздив у допотопній бричці. У такій самій, забризканій брудом, приїздив до хворих лікар Сікорський – величезний, товстий, брудний старий з вічною сигарою в роті. До хворих ставився байдуже. Жив поруч із костьолом, ксьондзом якого був Козелевський. Його за щось вислали з Варшави на далеку північ. А потім перевели до Чернігова з особливої милості. Поступово став бувати в домі Конашевичів по-сусідськи. Поруч він знімав кут у бездітного чиновника-поляка та його дружини.

Мадам Миронович, хазяйка будинку Конашевичів, вразила своїми поглядами на виховання дітей у дитячих садках, ставлячи за приклад Швейцарію та Америку. Слова *«сытались с ее языка с фонтаном брызг: она безумно шепелявила и плевалась, когда говорила. Это была крупная, неряшливая женщина, вся засыпанная – и лицо и руки – рыжими веснушками»*. Власні діти мадам Миронович були справжньою шайкою розбійників, які ніколи не вмивалися, постійно билися між собою і лаялися нецензурно.

Ще однією помітною постаттю у Чернігові вважався божевіль-

ний капітан Синюк. Таким його зробила російсько-турецька війна 1878 року. Капітан жив у власному будиночку із старенькою мату-сею і двома мопсиками. Завжди відвідував бали у Дворянському зібранні як місцева достопам'ятність. Танцював сам із собою, не звертаючи уваги на музику військового оркестру 172-го Переволочинського полку під управлінням Зисермана. Під стать капітану Синюку була примітна і популярна постать зрадженої нареченої «міс Гевишам». Яким було її справжнє ім'я, ніхто не знав. Жила вона у бідності. Її вишукані туалети *«были крайне убоги, хоть и свидетельствовали об аристократизме самой высокой марки, как и манеры самой невесты, уже далеко не молодой девицы»*. Опустивши очі долу, «міс Гевишам» швидкими кроками бігла бульварами і по Шосейній вулиці.

Такими запам'ятав деяких чернігівців, які були у всіх на виду, десятирічний Володя Конашевич. Він уперше збирався до гімназії, і батько наполіг, аби син брав уроки гри на скрипці у старого музики, який довго вештався по шинках і сільських весіллях і мав вуличне прізвисько «Микитка-музикант». Коли видав дочку за багатія, життя його змінилося, і він став давати уроки гри на скрипці.

І от нарешті Володя Конашевич гімназист. У Чернігівській гімназії навчались як *«приготовишки и первоклассники»*, так і юнаки до двадцяти років. Гімназисти зростали бешкетниками. Грали в індіанців так, що все місто стояло на вухах. Одного разу заклали порох у гармату на Валу, аби вистрелити з неї. Але їх помітив помічник класного наставника Довжик. Знаючи його слабку струнку, старші гімназисти підпоїли свого вихователя, і він став м'яким і забудькуватим.

Справжнім монстром по відношенню до своїх підопічних був викладач російської мови Юс. Прізвиська учнів він не знав. Класний журнал не відкривав, аби знати. До першокласників звертався не інакше, як *«черномазый болван на третьей парте, тот, что сидит с белобрсым идиотом, – иди к доске!»*. Так само грубо до гімназистів ставились вчителі латині й грецької мови.

Однак Чернігівська гімназія дала Володі Конашевичу багато корисного. Він належав до кращих гімназистів. Тому, коли 1902 року на вулиці Гончій, №3 відкрилось реальне училище, його директор, колишній гімназійний інспектор, переманив до себе Володимира. В училищі працювали талановиті педагоги фізики, німецької мови, музики і співів, геометрії, яких Володимир Михайлович ніколи не забував. Але найбільшу роль в його становленні як художника відіграв Іван Іванович Михайлов, який не мав жодного відношення до навчальних закладів. Ранньою весною він приїжджав до Чернігова чи то з Москви, чи то з далекої Куби, чи то з більш далеких мандрів. Зупинявся в домі Конашевичів. І починалися прогулянки по передмістях Чернігова серед берізок і непримітних анемон. Розмови, малювання, фотографування – так проходили дні майже чотири роки.

Якось на парканах і стовпах головних вулиць Чернігова Володя Конашевич побачив друковане оголошення: *«Студія класного художника П. Д. Цыганка. Уроки рисования и живописи. Подготовка желающих поступить в Московское училище живописи»*. Юнак направився за адресою. Серед кущів роз та олеандрів він побачив невеликий, новий, тільки-но оштукатурений білий будинок на два поверхи зі скляним дахом. Зрозумів, що це була студія. А в глибині двору, за рядами кущів смородини, стояли два однакових дерев'яних будиночки з різьбленими ганками і скляними верандами. В майстерні Цыганка Конашевич побачив мольберт з великим полотном. Це була розпочата картина, яка відображала запорожців на берегах Дніпра. Поговорили про мистецтво, домовившись, що за десять днів можна приходити на заняття. Цыганок, випускник Московського училища живопису, встановив його порядки і звичаї. Заняття малюнком велися з п'ятої до сьомої години вечора, як і в училищі, щоденно, окрім суботи. Майстерня була обладнана головами Юнони, Зевса та Аполлона. Цыганок наслідував улюбленому професору Милорадовичу, коли робив зауваження до малюнків свого учня. Це Володимир Конашевич зрозумів, коли сам потрапив в учні до Милорадовича.

Улюбленим місцем для малювання був Вал. З його висоти відкривався *«широкий простор полей, куда ни глянешь, до самого горизонта, где темнеют полосы очень далеких лесов да едва заметен ряд хат и церковь далекого села Анисова, которое летом ежегодно горит... Среди полей сверкает в однообразных пустых берегах Десна, прекрасная литературной красотой, красотой переживаний...»*. Або Подусівка, пейзаж якої Конашевич написав на тлі портрета Анни Скрябіної, за який отримав звання художника, закінчуючи Московське училище живопису.

За наполяганням батька, у 1908 р. Володимир вступив на архітектурний факультет цього училища. То була справжня каторга, бо Конашевич мріяв про зовсім інше. Набравшись сміливості, перейшов на факультет живопису, де викладав знаменитий Костянтин Коровін. Закінчивши навчання, повернувся до Чернігова. Восени 1915 року на виставці чернігівських художників показав кілька своїх жанрових картин. Конашевич захопився копіюванням старого живопису. Аквареллю скопіював розписи у Лялицькому палаці графа Завадовського поблизу Чернігова і відіслав їх до Петрограда. Молодий архітектор Андрій Білобородов, який перебудовував тоді частину Юсуповського палацу на Мойці, зацікавився акварелями і запросив художника для декоративного оздоблення. В кінці 1915 року Конашевич переїхав до Петрограда, як виявилось, назавжди.

Уже далеко не молодою людиною Володимир Михайлович напише: *«Мои детские годы связаны с Москвой, где я прожил с двух лет до девяти. На девятом году я переезжаю с родителями в Чернигов, который на много лет становится моим родным городом, совершенно заслонив Москву, которую я теперь воскрешаю в своих воспоминаниях. С Черниговом я расстаюсь (и навсегда как будто) двадцатипятилетним, уже окончившим высшую школу и женатым»*. В голодному блокадному Ленінграді Володимир Михайлович часто згадував ситий, добрий, провінційний Чернігів, де минули кращі роки його дитинства і ранньої юності і де зародився його інтерес до мистецтва. Він став всесвітньовідомим художником-графіком, відзначеним престижними міжнародними

нагородами, Золотою і Срібною медалями. Митець помер 27 лютого 1963 року в Ленінграді, залишивши своє чудодійне мистецтво, сповнене доброти, гармонії і радості буття.

### **«Невже я доживу, що вулиця мого рідного Чернігова називатиметься бульваром князя Мстислава!»**

В Україні ім'я Олексія Леонтійовича Нарочницького мало відоме. Та і ми, бібліографи, вперше дізнались про нього з некрологу<sup>73</sup>. Він був істориком з питань міжнародних відносин, з дипломатичним титулом радника першого класу, автором монографій, педагогом, академіком, лауреатом Державної премії, директором Інституту історії АН СРСР українського походження. Батько академіка Леонтій Федорович Нарочницький народився в сім'ї диякона Архангело-Михайлівської церкви Сосницького повіту Федора Єлисейовича та його дружини Пелагеї Петрівни. Викладав у Чернігівському народному училищі, а потім служив тут директором. У цьому навчальному закладі Леонтій Нарочницький познайомився із вчителькою Марією Владиславівною Закржевською, спадковою дворянкою, рід якої розорився. Вона стала його дружиною і народила двох синів. У 1903 році – Юрія, а 16 лютого 1907 року – Олексія. Про цей факт зберігся запис у метричній книзі Чернігівської Іллінської церкви.

Жили на зарплату Леонтія Федоровича у казенній квартирі. На літо сім'я виїздила до села Волосківці Менського району, де був маєток діда майбутнього академіка з трьома десятинами землі, невеликим садом, городом і дерев'яним будинком з дахом під соломою. Селянські хатки, що стояли поруч, потопали у мальвах. Величезні гарбузи зеленіли на парканах. Яблука-путивки зберігалися всю зиму і були на диво смачними. Ліпили вареники з вишнями, на які запрошували місцевого священика.

Олексій Леонтійович вчився у Чернігівській гімназії. На початку двадцятих років її перейменовано на трудову середню школу. Він закінчив її 1924 року. Було бажання вступити до Чер-

нігівського учительського інституту. Але тоді якраз розпочалася так звана кампанія пролетаризації вузів. Влаштувався на роботу до міської публічної бібліотеки (тоді так називалася наша бібліотека), яка мала багаті книжкові фонди. Опісля перейшов до Чернігівського губернського історичного архіву, де прослужив весь 1925 рік. Вищу освіту здобув на історичному факультеті Київського університету. Йому пощастило слухати лекції Михайла Грушевського, чим він пишався все життя. На другому курсі Олексій Леонтійович написав наукову роботу на тему «Дела о плодородии земель Новгород-Северского наместничества за 1787-1796 гг.» і 1928 р. опублікував її. Потім був переїзд до Москви, де пройшло все його наукове і приватне життя.

Олексій Леонтійович одружився пізно, у 1947 році, на своїй студентці і аспірантці Лідії Іванівні Подолякіній, молодшій за нього на чотирнадцять років. У них народилися дві дочки – Наталія<sup>74</sup> і Катерина, які нині добре знані вчені-історики. Лідія Іванівна захистила кандидатську дисертацію. Стала авторитетним спеціалістом в області історії зовнішньої політики Росії другої половини XIX століття. Працювала в Інституті історії АН СРСР.



У сім'ї Нарочницьких панували добрі стосунки, захоплювався потяг дівчаток до вивчення іноземних мов, гри на фортепіано, навіть до класичних танців на зразок менуету. Лунала в домі й українська мова. Олексій Леонтійович любив купувати на московському базарі сало, привезене українськими жінками. Жартував з ними по-українськи. Перш ніж купити улюблений продукт, Олексій Леонтійович підпалював сірником шматочок – перевіряв на запах, чи не від кнура сало. Пам'ятаючи уклад української родини, він учив дочок, що жінка повинна бути і матір'ю, і дружиною, і рукодільницею, і господаркою, яка вміє накрити стіл. Сам любив поратися на дачі і привчив до цього Наталю і Катерину.



Деякі російські політики стверджують, що академік Нарочницький віддано служив радянській епосі. Проте членом компартії він став лише 1961 р., тому що примусили. Річ у тім, що його старший брат Юрій, інженер-технолог Київської електростанції, у 1937 році назавжди згинув у сталінських таборах. Упродовж двадцяти років Олексій Леонтійович жив як «брат ворога народу». Він ніколи не забував, що після встановлення радянської влади репресій зазнали інженери, лікарі, гімназистки. Їх вивозили ночами в чорних автомобілях за місто, де розстрілювали з кулеметів. При Сталіні все повторилося. Академік не раз говорив, що сталінські прибічники підраховували кількість представників ворожого класу для знищення, аби надати дорогу революційному класу. А сталінського головного прокурора Андрія Вишинського Олексій Леонтійович називав буржуазним ренегатом, який відродив архаїчні поняття міри провини і міри покарання.

Учений скрупульозно ставився до історичного факту і документу, не малював російську державу у лубочних рисах і не протиставляв Європі. Він не оцінював зовнішню політику країни за критеріями наближення до революції. Нарочницький переконливо доводив, що Росія із всіма своїми звершеннями, злетами, падіннями і гріхами є спадкоємною Вітчизною. Він був прибічником зміцнення позицій як на Балтійському, так і на Чорному морях, але не за рахунок завоювань чужих територій. Таке переконання викликало вороже ставлення до історика як з боку колег, так і з боку партійних бонз, бо однією з доктрин ленінсько-сталінської зовнішньої політики була доктрина світової революції.

Ті, хто близько знав Олексія Леонтійовича, розповідають, що дух Жовтня 1917 року був йому чужий. Учений вважав, що гріховний радянський період є періодом нашої історії і з цим треба рахуватися. Перебудову зустрів з подвійним відчуттям. З марксизмом простився без жалю. Десь у глибині душі сподівався на переміни, тому в останні місяці життя з ностальгійною ноткою в голосі говорив: *«Невже я доживу, що вулиця мого рідного Чер-*

нігова називатиметься бульваром князя Мстислава!»). На жаль, не дожив.

Дійсний член Академії наук, лауреат Державної премії Олексій Нарочницький отримав одноразову пільгу від держави у вигляді паперу, на якому друкарка надрукувала *«разрешение на постройку перегородки (типа фанера) в проходной комнате коммунальной квартиры в связи с женитьбой»*. Згодом академік побудував кооперативну квартиру, не претендуючи на державну житлову площу. У цій квартирі Олексій Леонтійович помер 14 червня 1989 року. А за два роки розпався Радянський Союз, що і передбачав видатний історик. Одна з аспіранток ученого написала, що Олексій Леонтійович був патріотом своєї країни і, як історик, краще і глибше інших розумів, якою грізною і страшною може стати міфологізація минулого. На жаль, його дочка цього не зрозуміла і відмовляє Україні в праві вибирати свій шлях без перебування під дахом Російської імперії (царської чи комуністичної), за якою, вочевидь, сумує Наталія Олексіївна Нарочницька, відчуваючи себе пограбованою.

## Терористка і губернатор

Статський радник Олексій Олексійович Хвостов обійняв губернаторство 25 січня 1903 року. То був час, коли на Чернігівщині марксистські гуртки і групи активно підштовхували робітників на



страйки, а селян – на бунти. Страйкували робітники конотопських залізничних майстерень. Вони паралізували перевезення життєво важливих вантажів. Губернатор змушений був оголосити Конотопський повіт на становищі надзвичайної охорони. Селяни Володькової Дівиці Ніжинського повіту протягом кількох днів зухвало поводилися із поміщицею Долгоруковою, внучкою Румянцева-Задунайського<sup>75</sup>. Вона

запросила у губернатора Хвостова військової допомоги і отримала її. Були людські жертви. Бунтували студенти Ніжинського історико-філологічного інституту. На хуторі Михайлівському, що у Глухівському повіті, бунтарі зруйнували цукровий завод поміщика і мецената Терещенка. Разом із начальником жандармського управління Хвостов виїздив на місця подій. Не встигали приборкати бунтівників в одному повіті, як пожежа спалахувала в іншому. Хвостов увів надзвичайний стан в губернії і запросив допомоги з Петербурга. Микола II направив до Чернігова генерала Дубасова<sup>76</sup> на чолі групи військ, і порядок було відновлено. Здавалось, усе жахливе позаду. Однак Олексій Олексійович помилявся, бо і гадки не мав, що його взято на мушку есерівськими терористами – керівниками московської центральної бойової організації в особі Олександра Потапова та Абрама Гоца. Хвостова звинуватили у неймовірній люті під час придушення селянських виступів.

Напередодні нового 1906 року зовсім ще юні Марія Школьник та Ніна Глоба отримали завдання приїхати до Чернігова для здійснення замаху на губернатора. Дівчата зустрілися з керівником місцевої бойової дружини, старим революціонером Ніколаєвим, членом групи царевбивці Каракозова<sup>77</sup>. Відбулось засідання комітету, на якому ухвалили рішення: Ніна Глоба і Шапіро, який також прибув із Москви, мають працювати в селі, а Марія Школьник залишається у Чернігові для замаху на губернатора.

Одержавши від Ніколаєва необхідну інформацію і гроші, дівчина найняла дім неподалік від Хвостова. Його будинок на околиці міста стояв на пагорбі і був оточений садом. Оскільки особняк, де оселилася Марія, виявився занадто великим для неї, вона сказала домовласниці, що очікує на приїзд своєї матері й сестри із Варшави. Дівчина відправила для прописки у поліцейську дільницю паспорт на ім'я вчительки-польки. За кілька днів документ повернувся до неї оформленим



за існуючим порядком. Після того Марія дала телеграму Миколі Шпайзману в Одесу, і він приїхав до Чернігова. Відбулась радісна зустріч двох закоханих. Оселився Микола навпроти будинку шляхетних зібрань, де інколи бував губернатор Хвостов.

Сидячи біля вікна, Марія вивчала щоденний розпорядок життя начальника губернії. Дівчина знала, коли він лягає спати, коли і кого приймає у себе. Знала навіть годину, коли Олексій Олексійович обідає. Цілий тиждень губернатор не виходив з дому. Марія витрачала багато часу для складання списку жертв губернатора. Вона збирала, як скарби, імена тих, хто був ним вбитий або запоротий до смерті. Читала і перечитувала розповіді селян про жахливі злочини губернатора, які їй привозила Ніна Глоба. Так Марія вирощувала в собі ненависть до Хвостова. І це відчуття давало дівчині віру у справедливість того, що вона має зробити.

Нарешті терористам стало відомо, що Хвостов у день Нового року до дванадцятої години виїде до шляхетних зібрань. Вони вирішили вбити губернатора на зворотному шляху. І от настав час ікс. Із спогадів Марії Школьник: *«День был ясный и холодный, на небе ни облачка. Улица была почти пуста, — только изредка по-*



*являлись прохожие, направлявшиися в церковь, недалеко от моего дома был мост, на котором стоял городской. Держа в руке мою сумочку, я прошла мимо него. Скоро, однако, я вернулась назад и начала ходить взад и вперед недалеко от моего дома. Несколько минут спустя я увидела издали товарища Шпайзмана, идущего медленными, размеренными шагами ко мне. В руке он держал ящик, перевязанный красной лентой: это была бомба. Он прошел по мосту и остановился в 70 или 80 шагах от меня. Я поняла, что он хочет бросить бомбу с того места, где он остановился. Я продолжала ходить взад и вперед недалеко от дома губернатора»<sup>78</sup>. Напруга наростала. На вулиці жодної людини. Раптом з'явилися козаки верхи на конях і між ними карета. Шпайзман зійшов з тротуару і, коли карета порівнялась з ним, підняв руку й кинув бомбу. Вона впала у сніг і не розірвалась.*

Поліцейський чиновник, який їхав попереду губернатора, кинувся до Шпайзмана, і Марія почула револьверний постріл. Тієї ж миті кучер почав поганяти коней і пустив їх галопом назустріч дівчині. Вона зійшла на середину мостової і кинула бомбу у вікно карети. Страшний удар оглушив Марію. Їй здалося, що піднімається на повітря. Прийшла до тями поруч із візником. Марію підтримувала якась жінка. Посадила дівчину у сани, і вони рушили з місця. Проїхали повз її будинок, переїхали Красний міст, де завжди стояв городской, але тієї миті його там не було. На вулиці теж жодної живої істоти. Марія думала, що її везуть до в'язниці, але незабаром побачила, що візник зупиняється біля лікарні. Вона розплатилася з ним і пішла далі, у відкриті ворота. Зайшла на незнайомий двір і сіла у сніг. Приклала сніг до кривавої рани на голові. Потім зняла з себе хутрове пальто, кинула його на землю і лягла, перебуваючи в оціпенінні. Відчула, хтось смикає її за рукав. Розплющила очі. Над нею стояв юнак і запитував: «Це ви вбили губернатора?» Він хутко побіг у будинок і повернувся зі старим чоловіком. Удвох вони підняли Марію і повели до оселі. Промили рану і сховали у темну шафу на всяк випадок. Уранці юнак, який назвався Яковом Лейкіним, одягнув Марію у солдат-

ську шинелю і шапку. З батьком під руки вивели дівчину на двір, де на них чекали сани. Довго кружляли містом, аби не натрапити на патрулів. Уранці дісталися Городні. Тут Марія мала сісти у поїзд. Але їх зупинили поліцейський пристав із солдатами. Тримали у поліцейській дільниці до приходу загону козаків. Дівчину посадили у закриту карету і повезли назад у Чернігів. Утримували у військовій тюрмі.

А потім відбувся військовий суд. Окрім батьків Якова Лейкіна, у судовій залі нікого не було. Миколі Шпайзману винесли вирок: смерть через повішення. У день страти він устиг відстукати зі своєї камери у стіну камери Марії: «Прощавай, моя кохана! Прощавай, моя люба!» Тієї ж миті відчинились двері, хтось зайшов, і Марія Школьник почула: смертний вирок їй замінено на довічну каторгу. Так закінчились шість днів очікування смерті. Яків Лейкін отримав десять років каторжних робіт.

Губернатор Олексій Олексійович Хвостов утратив слух і частково зір. Микола II надіслав йому співчутливу телеграму. Третього лютого 1906 року Хвостов виїхав до Петербурга на лікування. Потім його призведено до тайних радників і призначено сенатором, що мав бути присутнім у департаменті геральдії. Місце управителя Чернігівської губернії зайняв Микола Матвійович Родіонов.

Після революції 1917 року Хвостов оселився в сербській Білій Церкві, де помер у 1940 році у віці вісімдесят один рік.

А Марія Марківна Школьник побувала на кількох сибірських каторгах. З Нерчинської їй допомогли втекти соратники по партії. Це сталося в 1910 році. Вона вдало добралася до китайського Харбіна, в 1911 році переїхала до Європи, а звідти – до Америки. Після Жовтневого заколоту повернулася в Росію і через деякий час вступила до компартії. Але вже нікому не потрібна була її діяльна натура. Писала спогади, отримувала пенсію. Померла глибоко самотньою людиною в 1955 році у віці сімдесят три роки.

**Р. С.** Коли я читала спомини колишньої терористки Марії Школьник, мене не полишала думка: вона не усвідомлювала, якими можуть бути наслідки її терористичної діяльності. Дівчина

народилася в бідному, на тридцять хат, селі Віленської губернії, в середовищі, де можна було реалізуватися лише в сімейній сфері. Але для Марії цього було замало. В шістнадцять років вона залишила назавжди сім'ю і пішла на заробітки до міста. А там на неї чекав революційний гурток, який став для дівчини єдиним виходом покінчити із злиднями. Тому терор проти влади здався Марії благом і єдиним шляхом для її громадського темпераменту. Але сталося так, що вона своє життя прирекла на вічну муку із-за причетності до революції і пішла в забуття.

Зовнішність Марії втілив на портреті (його можна побачити в Інтернеті) учень Іллі Рєпіна Микола Іванович Верхотуров, також причетний до революційної боротьби. Художник зустрівся з Марією в Парижі після її втечі з каторги. Портрет датований 1911 роком. Він створив романтичний образ молоді, гарної дівчини в простій чорній сукні, зі спокійним поглядом чорних пронизливих очей, який ніяк не видає в ній людину – учасницю жажливих терористичних акцій.

### **Чи був вурдалаком чернігівський полковник**

Минулі століття не викреслили з пам'яті чернігівців ім'я Василя Андрійовича Дуніна-Борковського, чернігівського полковника, надзвичайно багаті людини, володаря численних маєтків. Величезні статки давали йому можливість витратити значні кошти на реставрацію монастирів, на оздоблення церков у Чернігові, дарувати храмам потири, ставники, тарілки, Євангелія у срібних оправках. Більшість цих пам'яток – роботи західноєвропейських майстрів. Дари чернігівського полковника сільським церквам були значно скромнішими як за розмірами, так і за оздобленням.

Дивовижно, але факт, що в ті далекі часи сучасники чернігівського полков-



ника оцінили його щедроти, як спокуту власних гріхів перед Господом Богом. До наших днів дійшли перекази про те, що Василь Андрійович Дунін-Борковський був вампіром, упирем, чаклуном-чорнокнижником, людиною, котра підписала угоду із самим дияволом заради мирського благополуччя. Розповідали також, що замолоду полковник вирізнявся крутим норовом. Міг годинами бити все навкруги, у тому числі і людей. Він кричав несамовито, його очі наливалися кров'ю. За кілька годин Василь Андрійович заспокоювався, а наступного дня все повторювалося. З роками наближені стали помічати, що у



їхнього господаря стають занадто великими долоні, рот, з якого замість зубів видно ікла. Йому важко сідати, тому що розпухлі коліна причиняли нестерпний біль. Ночами чернігівський полковник пересувався маєтком наче привид.

Його смерть скоріш за все стала полегшенням для оточуючих. Василя Андрійовича поховали у західній частині Успенського собору Єлецького монастиря з урочистостями, притаманними генеральному обозному Війська Запорозького. Однак через півроку в Чернігові почали відбуватися дива. Щоночі з воріт Єлецького монастиря виїжджала карета, запряжена шістьма вороними кінями, і їхала у родовий маєток Дуніна-Борковського. Він обходив маєтність, давав указівки слугам, зупинявся біля старого колодязя в саду та зникав у ньому. Коли ж за багато років після його смерті розкопали той колодязь, то знайшли підземний хід, який вів у маленьку кімнату, де стояла пуста домовина, а на столі лежали залишки книги, обтягнутої чорною шкірою.

Український історик та етнограф Петро Єфименко під час перебування у Чернігові на початку 80-х рр. XIX ст. записав ще одну легенду про Дуніна-Борковського. Після смерті щоночі він



піднімався з домовини та у супроводі прислужників і гайдуків гайсав до своєї Бобровицької садиби поблизу Чернігова, де до ранку влаштував гучне застілля. Поки одного разу вдова покійного Марія Василівна не запросила архієпископа Іоанна Максимовича і той перекрив хрестом шлях Дуніну-Борковському на Красному мосту. Міст зруйнувався, і граф разом зі свитою зник у водах Стрижня.

Наступного дня витягли із склепу домовину Борковського і відкрили її. Він лежав у ній, наче живий, огрядний і рум'яний, а в зубах його диміла люлька. Найсміливіші козаки пробрили груди упиря кілком. Потім домовину з тілом перенесли в його родовий маєток і там поховали. Того ж дня над Черніговом пронеслась жахлива гроза, Десна вийшла з берегів, затопивши місце захоронення.

Потім у Чернігові почалася серія дивовижних смертей. Люди падали на вулицях і вмирили. За рік вмерло понад двадцять людей. Тридцять зникли безвісти. Містом поповзли чутки, що кров чернігівців п'є саме Дунін-Борковський, і тому вони вмирають.

А тепер подивимось, що ж відбувалось насправді. Забобони і догматизм, характерні для початку християнства в нашому краї, процвітали і за часів Дуніна-Борковського. З історії вітчизняної медицини відомо, що у XV – XVIII ст. лютувала чума, тиф, туберкульоз, гострий і швидкоплинний сифіліс. Проти цих хвороб, які за короткий термін позбавляли людей життя, не було ще винайдено відповідних медикаментів.

Опис страждань від болю та зміна зовнішності самого Дуніна-Борковського дозволили сучасним ученим-медикам дійти висновку, що чернігівський полковник страждав на акромегалію або гігантизм. Ця хвороба характеризується диспропорційним зростанням кістяка людини, м'яких тканин і внутрішніх органів. Визначну роль у цьому відіграє збільшена продукція росту, обумовлена у більшості хворих пухлиною гіпофіза. Порушуються функції ендокринних залоз: підшлункової, статевої, щитовидної та нирок. Зовнішність хворої на акромегалію людини змінюється повільно, і це помічають не хворі, а оточуючі їх люди. Відбува-

ється огрубіння рис обличчя: збільшення надбрівних дуг, кісток вилиць, нижньої щелепи, проміжків між зубами, збільшуються ніс, губи, вуха, шкіра утворює грубі складки на обличчі й голові, особливо на щоках, лобі й потилиці. Збільшуються об'єм грудної клітки, ріст волосся на тулубі та кінцівках, внутрішньочерепний тиск. Голос стає низьким, стопи і долоні занадто широкими. Знижується гострота зору. Хворі скаржаться на слабкість, головний біль і біль у суглобах, відчуття оніміння кінцівок і порушення сну.

Сьогодні акромегалія успішно лікується. А понад триста років тому про неї ніхто не чув. Тому всі, хто спілкувався з Дуніним-Борковським і був свідком його надлюдських страждань, не могли нічим іншим цього пояснити, як тим, що чернігівський полковник зв'язався із дияволом, сатаною, нечистою силою. Якби це відповідало дійсності, то на могильній плиті не було б викарбовано епітафію архієпископа Іоанна Максимовича з переліком відновленого і відбудованого Василем Андрійовичем, коли він був чернігівським полковником.

Дослідники чернігівської минувшини Вадим Модзалевський та Петро Савицький писали у 1914 році: *«Его надгробная доска сохранилась внутри Елецкого собора – недалеко от входа. Это – серебряная доска, украшенная прекрасной гравюрой, исполненной духа самого пышного Барокко»*<sup>79</sup>.



### **«Слух утомляет мне, сплетница, всякою дрянью»**

Хтось колись між іншим кинув фразу, що батьками поета Олексія Костянтиновича Толстого були рідні брат і сестра. Наукове визначення цього явища – інцест<sup>80</sup>. Розношки такої плітки були обізнані з історією родини Олексія Толстого. Його дідом був Олексій Кирилович Розумовський – син останнього гетьмана України,

одружений із графінею Варварою Петрівною Шереметевою. У них було четверо дітей: дві дівчинки і два хлопчики. Так сталося, що Олексій і Варвара розлучилися<sup>81</sup>. Граф Розумовський зруйнував першу сім'ю задля жінки міщанського походження Марії Михайлівни Соболевської. Від неї у нього народилося десятеро дітей. Називав їх вихованцями, але виклопотав для них дворянство після того, як знайшов польського воєводу на ім'я Олексій Перовський і той дав згоду за чималі гроші на роль фіктивного батька. Його названа дочка Анна Олексіївна Перовська 24 серпня 1817 року народила сина Олексія від свого чоловіка графа Костянтина Петровича Толстого, набагато старшого за дружину. Можна припустити, що вона пішла за нього заміж лише за наполяганням біологічного батька, аби отримати титул графині.

Коли хлопчикові ледь виповнилося шість тижнів, вісімнадцятирічну маму, яка залишила свого чоловіка, із сином забрав із Петербурга її брат Олексій Перовський і привіз до маєтку в селі Погорільці Чернігівської губернії, тепер Семенівського району Чернігівської області. З того часу і до кінця життя Олексій Олексійович присвячує себе турботам про них і вихованню улюбленого племінника. Саме така його поведінка і викликала підозру деяких знайомих. Олексій Перовський з часом став відомим російським письменником за псевдонімом Антоній Погорельський і був одним із найосвіченіших людей свого часу. Його дуже любив батько – Олексій Кирилович Розумовський. Але він був людиною з нелегким характером, спалахував від гніву, наче сірник. Якось у таку мить батько послав сина у закритий пансіон. Альоша відчував там себе самотнім у холодних казенних кімнатах. Він дуже сумував. Одного разу вирішив тікати. То була невдала втеча, і майбутній письменник на все життя залишився кульгавим, бо впав з огорожі і пошкодив ногу. З роками кульгавість Перовського зробила його схожим на загадкового англійського поета Байрона.

Навесні 1822 року Олексій Кирилович Розумовський помер у Почепі Чернігівської губернії (тепер Брянська область), а в липні Перовський вийшов у відставку (він пройшов військову кампанію

1812 року) і оселився у Погорільцях. Разом з ним жила сестра Анна Олексіївна з сином. У тиші українського села, як зазначають літературознавці, поруч із найближчими йому людьми, серед книжок чудової бібліотеки і вишуканої обстановки панського будинку, народився письменник Антоній Погорельський. Як розповідає біограф письменника В'ячеслав Короп, він майже не виїжджає з Погорілець. Інколи оселяється у спадковому маєтку Красний Ріг на Чернігівщині (нині Брянська область), займається садівництвом, поставкою корабельного лісу на миколаївські верфі. Тут, на думку В'ячеслава Коропа, Олексій Перовський написав свої перші повісті, які увійшли потім до циклу «Двойник, или Мои вечера в Малороссии».

У 1826 році, з настанням весни, Перовський разом з сестрою і племінником виїздить до Німеччини. У Веймарі вони відвідали Гете. Пізніше Олексій Костянтинович Толстой описав цей пам'ятний візит у своїх автобіографічних замітках. Вплив дядька на Альошу Толстого був величезний. У 1830 році Олексій Перовський припинив не лише службу, а й літературну діяльність. Усього себе він присвятив племіннику, який ставився до нього з любов'ю і довірою. Перовський уважно стежить за його першими, ще дитячими, літературними опусами, формує його літературний смак, везе хлопчика до Риму.

Повернувшись до Росії у 1831 році, Перовський живе або у Погорільцях, або в Москві чи Петербурзі, майже не розлучаючись зі своїми рідними, котрі замінили йому сім'ю. У 1836 році у нього загострюється хвороба легенів. На початку літа у супроводі Анни Олексіївни і племінника Олексій Перовський їде в Ніццу на лікування. Але по дорозі туди у Варшаві 21 липня 1836 року він помирає.

А що ж Олексій Толстой? Виховання, яке він отримав від дядька, не пройшло марно. Граф Олексій Костянтинович Толстой перетворився на красеня, людину з гострим розумом, привітного, наділеного чудовою пам'яттю і величезною фізичною силою чоловіка. Кажуть, він міг руками зав'язати на вузол кочергу. Граф –

бажаний гість літературних, аристократичних, театральних салонів. Якби Олексій Костянтинович Толстой був плодом кохання рідних брата і сестри, його б ніколи не приймали в аристократичному середовищі. На користь цієї думки говорить той факт, що у восьмирічному віці він був товаришем дитячих ігор спадкоємця російського престолу Олександра II, а коли той став імператором, то наблизив Олексія Толстого до себе, присвоїв йому воїнське звання підполковника і призначив своїм флігель-ад'ютантом.

Та й мати поета ніколи б не дозволила собі інтимних стосунків із рідним братом. Бо коли її син закохався у свою двоюрідну племінницю княжну Олену Мещерську і мріяв з нею одружитись, Анна Олексіївна остудила намір сина словами, що він та його обраниця – близькі родичі. Через кілька років Олексій Толстой взяв щасливий шлюб із Софією Андріївною Міллер, народженою Бахметєвою, якій присвятив вірш «Средь шумного бала», покладений Чайковським на музику. Так народився відомий романс.

Звісно, він знав про плітки щодо нього. Тому і написав ось ці рядки: *«Слух утомляет мене, сплетница, всякою дрянью. Ох, насолили мне дразги и мелочи эти!»*. Намагався жити за кордоном, тим більше, що підводило колись богатирське здоров'я. Літо Олексій Толстой проводив на різних курортах, узимку в Італії та Південній Франції. Але найбільше любив маєток Красний Ріг, який за часів гетьманщини входив до складу Стародубського полку. У XIX ст. – це поселення Мглинського повіту Чернігівської губернії, поблизу міста Почепа. Улюбленому маєтку Олексій Костянтинович присвятив вірш «Край ты мой, родимый край». Толстой часто бував у Почепі, де бачив занедбаний гетьманський палац свого прадіда Кирила Розумовського. Його він описав у вірші «Пустой дом», згадуючи про нащадків, які відмовилися від слави власних предків.

Олексій Костянтинович дуже любив маєток дядька Олексія Перовського у селі Погорільці Семенівського району. Тут минуло його дитинство, яке залишило лише світлі спогади. Коли Олексій Костянтинович оселявся у погорільцівському маєтку, його відвідували поети – двоюрідні брати Володимир, Олександр та Олек-

сій Жемчужникови. Гостювали тут російські художники брати Маковські – Володимир і Костянтин та Лев Жемчужников. Оскільки Толстому легше дихалось у Красному Розі, поет страждав на астму, стенокардію і невралгію, то він останні роки жив у цьому маєтку. 28 вересня 1875 року в Олексія Костянтиновича стався сильний головний біль. Толстой ввів собі морфій, яким лікувався за призначенням лікаря, але не розрахував дозу. Поховали його в Красному Розі.

Олексій Костянтинович завжди пам'ятав, що він правнук останнього українського гетьмана Кирила Розумовського. Вірш «Ты знаешь край, где все обилием дышит» воскрешає українську історію часів Запорозької Січі, Палія, Сагайдачного, Кочубея і Мазепи. Там є рядки, присвячені резиденції прадіда в Батурині, куди тягнеться душа поета: *«Ты знаешь край, где Сейм печально воды /Меж берегов осиротелых льет, /Над ним дворца разрушенные своды, /Густой травой давно заросший вход, /Над дверью щит с гетманской булавою?.. /Туда, туда стремлюся я душою!»*.

## Листи на горіщі

У Чернігові є вулиця, названа на честь класика української літератури Івана Котляревського. У 1970-х роках розпочалась її реконструкція. Старі будівлі зносили, а на їхньому місці зводили сучасні багатоповерхівки. Будівельний матеріал, який залишався від зносу, продавали приватним особам.

Під час зносу даху старовинного будинку №29 по вулиці Котляревського одна з таких осіб та її помічники виявили багато колись потрібних у побуті речей, книжок, різноманітних паперів, чималенький стос листів. Прочитали один і зрозуміли, що його писав хтось із великих людей багато-багато років тому хазяйці цього будинку. Отже, це листування може зацікавити краєзнавців та місцевих істориків. У розмові вплигло ім'я Андрія Антоновича Карнабеда, відомого краєзнавця, кандидата архітектури, автора книжок про історико-архітектурні пам'ятки Чернігова,

які він захищав ціною власного здоров'я і, як виявилось пізніше, власного життя.



Так до Андрія Антоновича потрапили листи художника Федора Федоровича Федоровського. Карнабед хотів припинити знос будинку, але довести, що він має історико-культурне значення, не вдалося. Спочатку разом з ним шукали докази в нашій бібліотеці. В обласному архіві Андрій Антонович також не знайшов документи, які б засвідчували, що Федір Федоровський-старший був домовласником. Не судилося встановити прізвище жінки-адресата, яка отримувала ці листи. Із листування можна було припустити, що майбутній головний художник Великого театру, народний художник СРСР Федір Федоровський деякий час жив у будинку №29 по вулиці Котляревського. За літературними джерелами виходило, що батько Федора Федоровича був інженером, який прокладав залізничні шляхи. За кілька місяців до народження сина він отримав призначення в Чернігів, де розмістилося одне з управлінь будівництва лінії Поліської залізниці. Вона мала пройти по півночі Чернігівської губернії паралельно до Києво-Воронезької залізничної лінії і з'єднати місто Гомель Могильовської губернії з Брянськом Орловської губернії.

Ідея побудови Поліської залізниці належала імператору Олександр III. Відповідний указ він підписав і видав 29 травня 1882 року, а 14 лютого 1883 року почалося будівництво. Згодом до Чернігова з дружиною приїхав інженер Федір Федоровський. Оскільки він був державною людиною, то для нього орендували кімнати, ймовірно за все, у будинку №29 по вулиці Котляревського. Тут 26 грудня 1883 року народився син інженера, якого теж нарекли Федором.

З раннього дитинства хлопчик виявив здібності до малювання. Цьому сприяв сам Чернігів. Адже Федя Федоровський у супроводі

няні, а інколи і матусі гуляв вулицями старовинного міста і бачив багатівкові храми, що пережили татарську, литовську і польську навали. У Вознесенській церкві поблизу будинку губернатора, яку, на жаль, втрачено, можна було почути виступ чудового хорового колективу, який заснував управитель губернії Олександр Костянтинович Анастасєв. Соборний хор носив назву губернаторського.

Можливо, дворічним хлопчиком бачив Федя Федоровський відкриття скверу на гімназійній площі. А коли підріс, милувався влітку зеленню садів, в яких потопавав одноповерховий дерев'яний Чернігів. Гасові ліхтарі, які до ранку освітлювали місто, робили його таємничим і казковим. Цю казковість привносив ще ліхтарник, що голосно переговорювався зі сторожем, який забезпечував нічний спокій городян, сповіщаючи про настання сутінок стуком предмета, схожого на іграшку лускунчик. Їхні голоси чув у своєму ліжечку Федя Федоровський, якого матуся просила засинати. А вранці, якщо це було влітку, хлопчик у супроводі кого-небудь із дорослих гуляв у міському саду. Навколо літня тиша і нудьга, які розслабляють будь-кого. У міському саду можна було відвідати літній театр у ротонді. Можливо, маленький Федько бував тут з батьками.

Узимку Чернігів заносило снігом. Ні пройти, ні проїхати. Чиновники запізнювались на службу. А в будинку Федоровських у пічці палав вогонь, у кімнатах пахло березовими дровами, теплим хлібом або здобними пиріжками з маком, яблуками і сиром. Перед обідом можна було покататися на санчатах, зліпити з татом, якщо у нього був час, снігову бабу з великим носом із моркви. На Різдво отримати подарунки і смачні солодощі. Ось така мила ідилія тихого провінційного Чернігова, в якій зростав і набував вражень хлопчик, намагаючись по-своєму замалювати побачене.

На жаль, маленькому Феді дуже не вистачало батька. Він постійно перебував на службі. Адже всі готувалися до відкриття першої залізниці у Чернігові. Відкрили її в 1893 році. Літературні джерела дають суперечливі відомості про інженера Федоровського. Одні стверджують, що він не дожив до цієї події, бо неспо-



дівано помер. Інші переконують, що після відкриття залізниці його перевели до Москви, і там інженер залишив цей світ. Але безперечним фактом є той, що десятирічний Федько з мамою залишили Чернігів назавжди, зберігаючи тим не менше добрі стосунки з власниками будинку №29 по вулиці Котляревського довгі десятиріччя.

У Москві Федю Федоровського віддали до міського училища. Але вчителі наполягли на тому, щоб він поступив у Строганівське училище на декоративне відділення. Основи живописної майстерності Федір набував у класі лідерів театральних художників Костянтина Коровіна та Михайла Врубеля. Училище Федоровський закінчив із золотою медаллю. Будучи студентом, він заявив про себе як дивовижний сценограф. Згодом він став творцем великої кількості декорацій і костюмів для класичних опер із репертуару Великого театру та його головним художником.

Але була в житті талановитого художника робота, не пов'язана з оперними виставами. Йдеться про кремлівські рубінові зірки. Їх знає кожний у колишньому СРСР, але не всім відомо, що до революції на їхньому місці були гербові орли Російської імперії. Найстарший з них установлений на Троїцькій вежі у 1870 році, а наймолодший – на Спаській вежі у 1912 році. У радянській кінохроніці парадів початку тридцятих років можна побачити панораму Красної площі з двоголовими орлами на вежах Кремля. І лише у серпні 1935 року уряд ухвалив постанову, у відповідності з якою до 7 листопада 1935 року необхідно було зняти царську атрибутику, а натомість на Спаській, Нікольській, Боровицькій, Троїцькій вежах Кремля встановити п'ятикутну зірку з серпом і молотом. Роботу над ескізами було доручено Федору Федоровському. Кремлівські зірки він пропонував зробити як п'ятикутні світильники у формі зірок, виготовлених із рубінового скла. Пропозицію художника схвалили на вищому рівні.

До середини жовтня 1935 року всі чотири двоголові орли з веж Кремля були зняті. Орли знімали, а зірки піднімали досвідчені верхолази під керівництвом і контролем оперативників НКВС. Не залишився безконтрольним і Федір Федорович.

Збереглися спогади учня Федоровського Бориса Дмитровича Дуленкова – художника радянського кіно. Їх оприлюднив його син Володимир. Було це в 1936 році у Брюсовському провулку на квартирі Федора Федоровича. Якось вдень Борис Дуленков з другим асистентом Федоровського напинали на антресолях ватман і полотно. Раптом внизу почувся гуркіт відчинених дверей, удари підкованих чобіт на паркеті, стук гвинтівок, які приставляли до ніг. Асистенти перегнулися через поручні й подивилися униз. Там уздовж стін були розставлені десять ескізів зірок, виконаних за розпорядженням Сталіна для кремлівських веж. По кутках стояли п'ятеро червоноармійців з гвинтівками. Стрімко увійшов Лаврентій Берія. Оглянув виставлені ескізи. Потім наказав Федору Федоровичу відібрати п'ять зразків для вождя. А тим часом Борис Дуленков з напарником неспішно спустились з антресолей. Берія оглянув хлопців, направив на них свій палець і запитав Федоровського: *«Це хто?»*. *«Мої помічники»*, – відповів той. *«Ну і як вони?»*. *«Хороші молоді люди, роботяці. Претензій до них не маю»*. *«Тоді нехай живуть»*, – зміряв їх поглядом Берія, повернувся і пішов геть.

У 1937 році за кремлівські рубінові зірки художника нагородили першим орденом Трудового Червоного Прапора. А у 1951 році Федір Федорович став народним художником СРСР. Мистецтвознавці й сьогодні відзначають його як одного із небагатьох театральних художників, хто присвятив себе музичній класиці. Всі вистави художника насичені поетичною натхненністю. А кремлівські рубінові зірки, виконані за ескізами Федоровського, є своєрідним пам'ятником йому самому, хоча пережили не одну реставрацію.

Федір Федорович Федоровський помер у Москві 5 листопада 1955 року. Поховали художника на Новодівочому кладовищі. В Чернігові у п'ятдесятих роках минулого століття прокладено вулицю, яка в 1985 році названа іменем Федоровського.

Так розпорядилася історія, що на московській Красній площі



є витвір рук ще одного чернігівця. Це скульптурна композиція, присвячена Кузьмі Мініну і Дмитру Пожарському – одним з керівників народного ополчення під час польської інтервенції в Смутний час, і перемозі над Польщею в 1612 році. В конкурсі на кращий проект монументу народним героям Росії, оголошеному Академією мистецтв, переміг скульптор Іван Петрович

Мартос – український дрібнопомісний дворянин, уродженець Ічні. В листопаді 1808 року було затверджено саме його проект, бо, як сказано в рішенні Академії, *«... гений Мартоса всех щасливее, и по изящнейшему произведению своему всех превосходнее, изобразил памятник Спасителям России»*.

Для створення скульптур Мініна і Пожарського Івану Петровичу позували його сини. На першому барельєфі він помістив свій автопортрет: крайня ліворуч фігура батька, який віддає синів до ополчення. Своє творіння він підписав занадто скромно: *«Сочинил и изваял Иван Петрович Мартос родом из Ични»*.

## Як Болдині гори стали окрасою Чернігова

«Картины церковной жизни Черниговской епархии» я вперше побачила у сусідки моєї бабусі. Книга справила на мене величезне враження. Просила стареньку продати, але вона не погоджувалась, пояснюючи своє небажання тим, що це подарунок з часів її навчання в Чернігівській гімназії. Книгу дарували кращим у навчанні гімназисткам. Так що це пам'ять про світлі роки дореволюційного життя. Вдруге я зустрілася з «Картинами» в нашій бібліотеці. Книга велика за розміром, з товстою палітуркою, що робило її важкою.

Не можна було уявити, що знайдеться зловмисник, який украде книгу. На жаль, це сталося у серпні 1978 року. Крадіїв, їх було двоє, зловили по гарячих слідах. У ході досудового слідства стало відомо, що зловмисників за пляшку дешевого вина і п'ятнадцять радянських рублів найняв один «книголюб». Відбувся суд. Молодики отримали свій строк, а книгу нам повернули. Придбали її десь після війни у букініста за сто рублів. Тоді це були значні гроші. Ось чому крадіїв засудили.

А історія книги така. У серпні 1911 року друкарня Кульженка в Києві здійснила ілюстроване видання «Картин церковной жизни Черниговской епархии за девять веков ея истории» накладом чотириста примірників. Це унікальний нарис історії єпархії з IX століття. Текст супроводжується чудово виконаними цинкографіями і фотокартками. Цинкографій у книзі 350, а фототипій – 69. Книга складається з дванадцяти розділів, авторами яких є викладачі чернігівських гімназій, духовних училищ, церковно-приходських шкіл. На жаль, їхні прізвища у виданні відсутні. І сьогодні цікаво читати про сіверян, які населяли Чернігівщину, їхні звичаї, захоплюватись легендами про князів Чорного, Мстислава Володимировича, монастирські печери. Життєпис Чернігівських князів та ієрархів, історія духовної освіти і спорудження визначних храмів Чернігівського краю – такий зміст книги «Картины церковной жизни Черниговской епархии».

Кожний її примірник відрізнявся оздобленням. Використовувалось дорогоцінне каміння, срібло і золото. Такі книги призначалися Миколі II та його родині. Решта книжок – для людей із царської свити і чернігівських гімназистів та гімназисток, котрі відзначилися гарним навчанням і поведінкою.

Книга ця з'явилась не випадково. В лютому 1911 року Російська імперія святкувала 50-річчя скасування кріпосного права. В багатьох містах відкривалися пам'ятники Олександрю II – визволителю. Планувалась така подія і в Києві на початок вересня. Сюди мав прибути імператор Микола II. Однак перший візит він наніс Чернігову.



У той час посаду губернатора обіймав дійсний статський радник Микола Олексійович Маклаков, людина, за словами міністра фінансів Володимира Миколайовича Коковцова, недостатньо освічена, не врівноважена, легко піддавалася впливу людей, котрі ні за що не відповідали, а сумнівних ідей у нього було безліч. Можливо, під настирливі розмови таких базик губернатор Маклаков 25 липня 1911 року заборонив діяльність Чернігівської «Просвіти».

Але на цей раз ідея губернатора виявилась слухною. Готуючись до зустрічі імператора, Микола Олексійович націлив підлеглих на напружену працю з благоустрою Чернігова. За кілька місяців було відремонтовано Спаський собор. За огорожею собору з'явилися квітники із зображенням державного герба та імператорського вензеля. Зелені газони, чудові поєднання різноманітних квітів, поновлена церковна огорожа красиво відтіняли білий золотoverхий собор. Було поновлено і Борисоглібський храм. Тут чекали Миколу II з особливим хвилюванням. Адже в цьому соборі – печери святиителя Феодосія. Навпроти Єлецького монастиря тоді розміщувалося чоловіче духовне училище. Чернігівці чомусь були впевнені, що Микола II проїде повз садибу училища, аби потрапити до Троїцько-Іллінського монастиря. Тому розширили кам'яну огорожу училища, гарно оздобили чорні залізні ґрати бронзовими розетками всередині. Училищний корпус пофарбували світло-жовтою фарбою і розбили квітник, могилу князя Чорного обклали дерном. Побілили стіни Єлецького монастиря. На огорожі замайорили прапори.

От нарешті й Болдині гори, про які «Черниговские епархиальные известия» писали: *«Самая Болдина гора, спускающаяся к Святому, изменила свой прежде запущенный вид. Стушевались те интимные извилистые дорожки, в которых скрывались*

*от нескромных взоров уединенные пары гуляющих, открыты тенистые полянки, где христианские потомки язычников северяне устраивали шумные пикники возле стен древнего Ильинского монастыря и Антониевских пещер...»* (1911. – №20. – С.547-552. – (ч. неоф.). На Троїцькій гірці, так містяни називали Болдині гори, з роками виріс смітник, який нарешті ліквідували з величезними труднощами. Було пофарбовано Іллінську церкву, відремонтовано вхід до печер. На місці, з якого відкривався мальовничий обшир, побудовано альтанку з дахом, схожим на купол. Гадалось, що саме звідси імператор огляне Десну і мальовничі околиці Чернігова. Поруч з альтанкою з'явилися серповидні квітники. У Троїцько-Іллінському монастирі побілено дзвіницю, відремонтовано головний Троїцький собор і трапезну церкви. У ризниці відкрилася виставка археологічних пам'яток старовини XI-XVIII ст., що зберігалися в Єпархіальному древлесховищі та ризницях Троїцького і Єлецького монастирів. Чернігівці сім'ями охоче відвідували цю виставку.

Так Болдині гори стали справжньою окрасою міста. І до цього доклали рук різні громадські, релігійні та освітянські організації тодішнього Чернігова. За висловом кореспондентів «Черниговских епархиальных известий», слабке фізично інтелігентне юнацтво, з розхитаною нервовою системою, з хворобливим ставленням до



невдач, на Болдиних горах набувало здатність до праці і знаходило сили не занепадати духом у разі поразок.

За два дні до візиту Миколи II завершилось будівництво Єпархіального будинку на високій горі справа від в'їзду у Троїцький архієрейський будинок. Зведення помешкання для безпритульних дітей здійснювалося на кошти товариства тверезості. А на розі вулиць Шосейної і Миколаївської (тепер проспект

Миру і вулиця Святомиколаївська) споруджено Будинок Миколаївського єпархіального братства. Чернігів отримав триповерхову сучасну споруду з великою світлою залогою для певної кількості людей. Нині тут Чернігівський обласний філармонійний центр.

І от 5 вересня 1911 року Микола II прибув до Чернігова. Урочистості на його честь відбувалися у Спаському соборі, де архієпископ Василій (Богоявленський) підніс імператорові книгу-альбом «Картины церковной жизни Черниговской епархии». А далі були промови різних попечителів, вигуки «ура!». Микола II цікавився віком храму, іконостасу, відвідав печеру святителя чернігівського Феодосія. У будинку Дворянських зібрань вислухав на свою честь промову губернатора Маклакова. Увечері на пароплаві «Головачов» імператор відплив з Чернігова.

З тих пір промчалося століття. Відійшли в інші світи і губернатор Маклаков, і Микола II, і всі ті, хто був присутній на урочистостях під час візиту російського імператора до Чернігова. Але до цих пір підносяться Спаський і Борисоглібський собори, Будинок Миколаївського єпархіального братства (обласний філармонійний центр), Слеський і Троїцький монастирі, хвилюють своєю красою Болдині гори, викликають інтерес «Картины церковной жизни» – все те, що ретельно зберігалось і відновлювалось у ті часи. А все тому, як сказав давньогрецький мислитель Езоп, що жодне добре діяння, навіть дуже маленьке, ніколи безслідно не пропаде.

## **Марія і Кузнцов**

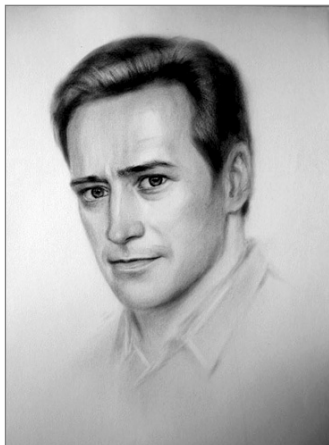
Усе життя цієї жінки вмістилося в кілька документів, що зберігаються в архіві СБУ та в архівному секторі режимно-секретного відділу УМВС України в Чернігівській області. Ім'я – Марія Гінас. Народилася в Стокгольмі 1923 року. За національністю шведка. У 1932 році її родина виїхала зі Швеції в СРСР і оселилася в селі Старошведське Херсонської області, де шведи проживали з часів Катерини II. У 1937 році з невідомих причин арештований батько Марії, а в 1938 – мати. Дівчина залишилася сама. Влаштувалася



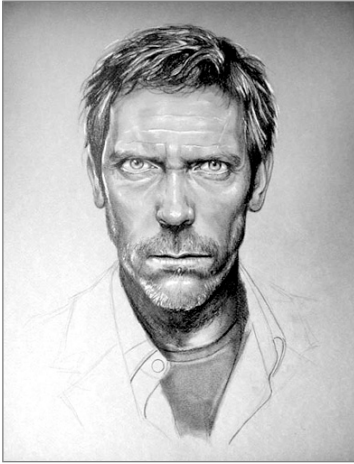
на роботу в колгоспі «Шведкомпартія», де працювала до 1941 року. Потім – війна. Село Старошведське окуповане німцями. Староста села – рідний дядько Марії. Дівчина вільно володіла німецькою мовою, тому він запропонував їй працювати перекладачкою. Вона відмовилась. Марію арештували і кинули до Херсонської в'язниці. У 1943 році

вивезли до Німеччини. Там дівчина опинилася у Гамбурзькій тюрмі. У 1944 році Гінас визволили союзні війська. Два роки вона провела у фільтраційному таборі. Навесні 1946 року пройшла перевірку і реєстрацію, після чого її відправили в село Старошведське, яке стало частиною Зміївки Херсонської області. Саме тут Гінес знайшла собі робоче місце у підсобному господарстві, однак не надовго. Примусово з іншими дівчатами відправлена на відбудову шахт Донбасу. На одній із них у Ворошиловградській (нині Луганській) області працювала і Марія. Не людські умови життя змусили дівчину тікати у пошуках нової роботи. Влітку 1947 року Гінас дісталася хутора Мирошній

Львівської області, де був дім лісника на ім'я Федір. Він взяв дівчину хатньою робітницею. У нього вже був один постоялець – Анатолій Кузнецов. Мешкав тут головним чином взимку. Шив взуття. На вигляд мав років тридцять-сорок. Обличчя – довгасте, смагляве. Зросту був вище середнього, міцної статури. Темно-русяве волосся зачісував назад. Між ним і Марією поступово почали складатися близькі стосунки, які дозволили Кузнецову запропонувати дівчині поїхати з ним на його батьківщину, в Чернігівську область, і стати йому дружиною. Марія дала згоду.







У серпні 1947 року Гінас і Кузнецов приїхали у Носівський район Чернігівської області. Він сказав Марії, що йому необхідно зустрітися із друзями. Ця зустріч відбулася в лісі в її присутності. Із розмови між чоловіками Гінас зрозуміла, що перед нею організована банда, яка займається збройним здирством і розбоєм. Ватажок банди Федір Трухан, як пізніше вона дізналась, – колишній поліцай. Тікав разом із німцями, а в листопаді 1945 року повернувся додому, на Носівщину, і став нелегалом. Однак Марію не насторожили сумніви, не виникло бажання тікати з лісу. Разом із Кузнецовим вона приєдналась до цього угруповання. Присутність жінки стала причиною розбрату в банді. Федору Трухану дівчина дуже сподобалась, і Марія стала його коханкою, бо сприйняла на віру сказане ним: Кузнецов одружений, має дітей. А потім між ним і Труханом відбулася сварка через Марію. Вона захотіла забрати собі вкрадене пальто з хутряним коміром. Але Трухан не дозволив цього. Сказав, що жінку повинен одягати Кузнецов – її чоловік. Той образився і після сварки з Марією і Федором покинув банду. Далі діяв автономно, а вона залишилась із Труханом. Приблизно через місяць Кузнецов повернувся і налагодив стосунки із Марією. До самого кінця вона залишалася з ним.

Звідки ж взявся цей Кузнецов? Один із затриманих учасників його банди розповів на допиті, що їхній ватажок народився в місті Калуга Російської Федерації. Дезертирував із Червоної Армії. За дружину має жінку в селі Колісники Ніжинського району. Однак на допиті Марія Гінас показала, що його малою батьківщиною був Носівський район. За міліцейськими даними Кузнецов із своїми людьми прибув із Кам'янець-Подільської області. Правоохоронці

виявили, що Кузнецов під час німецької окупації служив старшим поліцейським Носівського району. Брав активну участь у каральних експедиціях проти партизанів.

У вересні 1947 року Кузнецов і Гінас вийшли із банди Трухана. Це сталося після чергового пограбування в селі Колісники Ніжинського району. Обидва ватажки не змогли поділити пограбоване майно. Між ними відбувся конфлікт, який призвів до остаточного розриву «дружби». З тих пір Кузнецов і Гінас діяли окремо. Особливо зухвало «працювали» у Куликівському і Носівському районах. Тут вони тривалий час ховалися в одному з радгоспів під вигаданими прізвищами.

Спільнота Кузнецова складалася із кількох десятків людей, замазаних співпрацею з німецькими окупантами. Серед них – сімнадцять поліцаїв. Ховалися в лісах і болотах, здійснюючи криваві набіги на села і міста. Бандити здійснювали теракти, грабували із зброєю в руках магазини сільпо, колгоспні склади, квартири приватних громадян, об'єкти державного і громадського сектору.

Відчутні оперативні заходи принесли свої плоди. Озброєна банда Трухана головним чином була ліквідована, а його самого вбито 24 серпня 1948 року. Деяких злочинців удалося затримати і притягнути до карної відповідальності. Кузнецов перейшов на нелегальне становище, але продовжував свою діяльність. Усі сили були кинуті на його знищення. Про банду Кузнецова знали і в союзному ЦК компартії із повідомлень Чернігівського обкому, перший секретар якого був однофамільцем ватажка злодіїв. Зоною вбивств і грабежів став Носівський район, де проживали родичі Михайла Кузнецова. Пошуки виявились настільки нелегкими, що здавалось – Кузнецов або сховався і вичікує, або покинув район. І от 7 вересня 1949 року настав момент істини. Оперативники донесли, що банда об'явилася в селі Стодоли Куликівського району. Мета – збройне пограбування голови сільради. Саме тут Кузнецов знайшов свою кулю, яка відібрала у нього життя, а Марія була тяжко поранена.

Її доставили у Чернігівську тюрму №1. Вилікували і незабаром пред'явили звинувачення в тому, що з липня 1947 року,

перебуваючи в складі банди Кузнецова-Трухана, вона безпосередньо брала участь у грабунках, влучно стріляла з пістолета і мисливської рушниці. Нею здійснено п'ятдесят пограбувань і крадіжок на території Носівського, Куликівського, Олишівського, Козелецького і Ніжинського районів.



У кінці січня 1950 року Марія Гінас предстала перед суддями Чернігівського обласного суду. Вирок – двадцять п'ять років виправно-трудогих таборів і позбавлення прав строком до п'яти років. Разом із нею за співучасть, допомогу і приховування банди Кузнецова-Трухана було засуджено ще шістнадцять людей.

Касаційну скаргу Марії Гінас до Верховного суду Української РСР з проханням пом'якшити міру покарання було відхилено і вирок Чернігівського обласного суду залишений без змін. Подальша доля Марії невідома.

*P. S.* Розповіла цю історію, тому що вона вразила мене своєю трагічністю. Марія Гінас могла б стати талановитою перекладачкою художньої літератури або вчителькою німецької мови, або журналісткою – ким завгодно. Вийти по любові заміж, народити дітей, дочекатися внуків і правнуків. Врешті-решт виїхати до Швеції – своєї історичної батьківщини. Але в двадцять сім років життя Марії обірвалось. Доля звела її з Анатолієм Кузнецовим – дезертиром, вбивцею і грабіжником, який виявився єдиною людиною у світі, хто зігрів Марію душевно і, напевно, по-своєму покохав. І вона прихилилася до нього, і пішла за ним до кінця. Тепер, коли видано безліч книг про ГУЛАГ, ми можемо лише нафантазувати собі, які ще випробування випали на долю Марії Гінас. В тому є й її провина, бо не вела діалогу з життям, ішла за течією. Опинилася у кримінальному світі, на дні людського моря, де ще не відшуміли підводні криваві хвилі, які були наслідком війни.

## РОЗДІЛ третій. «Десь на дні мого серця...»

### І життя, і сльози, і любов

Анна Петрівна Керн не була видатним діячем. Просто народилася привабливою жінкою, яка зустрілась на життєвому шляху поета Олександра Пушкіна. Він нею захопився і присвятив своїй красуні ліричний вірш «Я помню чудное мгновенье» і цим обезсмертив Анну Керн назавжди.



Для нас вона не чужа, бо народилася в родині Петра Марковича Полторацького. Його батько і дід Анни Марко Федорович увійшов в історію музичної культури як видатний оперний співак, народжений в Сосниці в родині протоієрея Троїцького собору. Марко Федорович виїхав із рідного містечка для навчання у Чернігові в латинській школі. Співав у церковному хорі. Дар хлопчика оцінили, і він став навчатися у Глухівській музично-співочій школі та хоровій гетьманській капелі. Талановитого учня помітив гетьман Кирило Розумовський і відрядив до Петербурзького Придворного хору. Стажувався Марко Федорович в Італії. Звідти повернувся першим російським професійним оперним співаком. Дослужився до статського радника. Непогані статки дозволили Маркові Полторацькому збудувати для свого батька в Сосниці невелику садибу і кам'яну церкву Воскресіння. В Сосницькій садибі промайнуть найщасливіші й найскрутніші роки в житті його внучки Анни.



Перша її зустріч з Пушкіним відбулась у домі президента Академії мистецтв і директора Публічної бібліотеки Олексія Михайловича Оленіна, чоловіка Єлизавети Марківни Полторацької – тітоньки

Анни Петрівни. Вона тоді була дев'ятнадцятирічною дружиною п'ятдесятичотирирічного генерала Єрмолая Федоровича Керна. Пішла за нього заміж в сімнадцять років, бо так хотів батько Петро Маркович, людина невірноважена і деспотична. З тих пір багато що змінилося в житті Анни Петрівни. Вона народила двох дівчаток, хоча не хотіла дітей від нелюбого чоловіка, якого все-таки залишила і деякий час прожила у батьків у Лубнах на Полтавщині.



Удруге вони зустрілися в Тригорському в тітоньки Осипової. Пушкін, великий знавець жіночих сердець, завойовував їх тим, що бував дуже різним: від невинуваних веселощів до втомленого сумного перебування на одному місці. Своєю поведінкою доводив, як він бажає близькості з Анною Петрівною. Вона ж залишалася ввічливою – і все. Поширилися чутки, що красуня була коханкою Аркадія Гавриловича Родзянка – полтавського поміщика, еротичного поета, приятеля Пушкіна і водночас кохалася із своїм двоюрідним братом Олексієм Вульфом, теж добрим приятелем поета. Анна Керн була старша за нього на п'ять років. Їхній роман Олексій Вульф вважав дуже вдалим. Проте не надавав йому великого значення.

Коли Анна Керн і Анна Вульф вирушали до Риги на морський відпочинок, Пушкін прийшов прощатися і приніс Анні Петрівні примірник другого розділу «Євгена Онегіна». То були нерозрізані сторінки. Між ними Керн знайшла аркуш поштового паперу із віршами «Я помню чудное мгновенье». Коли вона намагалася схвати в шкатулку поетичний дарунок, Пушкін довго дивився на неї, потім вихопив сторінки і не хотів повертати. Насилу Анна Петрівна повернула їх собі. Пізніше віддала барону Дельвігу,

який опублікував вірші Пушкіна у своєму журналі «Северные цветы», а композитор Михайло Глінка поклав їх на музику, залишивши текст собі.

Анна Керн відпочиває в Ризі, а Пушкін пише їй з Михайлівського листи, сповнені тугою за нею, називає божеством, чудовою, ніжною. Розповідає, як він страждає ночами, бо її образ устає перед ним такий сумний і хтивий, що поет відчуває погляд, напіввідкриті уста Анни. Йому здається, що він обіймає ноги красуні, стискає її коліна і ладен віддати життя за мить дійсності. Прощаючись, благає вірити його маренню, бо воно, хоча і смішне, але щире. У наступному листі поет пише, що ніяк не дочекається, коли нарешті його богиня повернеться у Тригорське. Обіцяє весь тиждень бути біля її ніг, цілувати їй руки. Зізнається у коханні. Проте чоловічого бажання Пушкіна Керн тоді так і не вгамувала. Зустрілися вони 1827 року в Петербурзі після повернення поета із заслання. Анна Петрівна помітила, що то була зовсім інша людина, аніж та, що писала їй з Михайлівського полум'яні листи. Керн не дуже засмутилася з того, бо до Петербурга повернувся поручик гусарського принца Оранського полку Олексій Вульф. У своєму щоденнику він занотував, що пристрасть Анни надзвичайно чудова не стільки тому, що вона вже не в літах полум'яних (це у двадцять-то сім років?!), скільки з багаторічної її досвідченості і кількості предметів її кохання.

У пушкінські часи було модним з презирством ставитися до умовностей. Отож закохався в Анну Петрівну молодший брат поета Лев Сергійович (вони познайомилися в домі його батьків). Серед її шанувальників були поет Дмитро Веневитинов, композитор Михайло Глінка, літератор Орест Сомов. Анною Петрівною захопився престарілий Сергій Львович Пушкін. А почуття його сина Олександра до неї залишило в ньому одну лише гіркоту. Із змішаним почуттям дізнався Олександр Сергійович про примирення Анни Петрівни з генералом Керном і повернення до нього.

У 1828 р. сестра поета Ольга виходила заміж за Миколу Павліщева. На роль посаджених батька і матері запросили Олександра

Пушкіна та Анну Керн. Вони прийняли запрошення. Вдвох у кареті, що належала Пушкіним, рушили на квартиру Дельвіга, яку приготували для молодят. На шляху до чужого весілля морозного лютого дня у старовинній кареті поет нарешті оволодів Анною Керн, але, oprіч спустошення, нічого не відчув. Про те, що Анна Петрівна віддалась йому, Пушкін сповістив одному із друзів: *«Ты пишешь о м-ме Керн, которую с помощью божьей я на днях...»*. У листі до Олексія Вульфа назвав її вавилонською блудницею. Так закінчився цей роман.

У 1841 році Анна Петрівна поховала чоловіка, а за рік побралася з Олександром Васильовичем Марковим-Виноградським, своїм троюрідним братом, з котрим у неї був один прадід Федір і дід Марко Полторацькі із Сосниці. Керн була старша свого чоловіка на двадцять років. Але їх пов'язувало справжнє кохання. В ім'я нього Анна Петрівна відмовилася від генеральського титулу і великої генеральської пенсії, зневажила думку світу.



23 лютого 1844 року подружжя переїхало до Сосниці. Оселилися в садибі Федора Полторацького, яка тоді вже належала матері Маркова-Виноградського. Олександр Васильович залишив опис садиби: *«Усадьба вместе со стоящею против её ворот, на другой стороне площади, каменной церковью Воскресения построена была для деда моей матери, протоиерея Ф[ёдора Филипповича] П[олторацкого], сыном его (Марком Фёдоровичем Полторацким. — В. С.), любимцем императрицы Елизаветы. Одноэтажный деревянный дом усадьбы, осенённый роскошными липами и клёнами, был так близок к церкви, что с его крыльца, покрытого навесом на четырёх колонках, можно было слышать церковную службу. Колонки эти остряки называли «тасканскими», так как их таскали по лесу и притащили на место, немно-*

*го употребив усилий на отделку. Церковь была о трёх куполах самой простой архитектуры <...> Она была разбита громом и так долго стояла без крыши, что на ней выросла берёза <...> Она реставрировалась уже, по моей памяти, стараниями моей бабушки, долго собиравшей пожертвования по книжке, выданной из консистории...»<sup>82</sup>. Маєтність була крихітна і складалася із п'ятнадцяти селянських душ. Разом із Виноградськими жила їх спільна тітка Феодосія Петрівна Полторацька, жовчна, скупа, стара жінка. Вона не могла змиритися зі шлюбом своєї зрілої племінниці з юним племінником і постійно отруювала їм життя. Так пробігло десять років, і нарешті тітонька відійшла в інші світи. Олександр Васильович не приховував полегшення. Однак після смерті Феодосії Петрівни матеріальний стан родини не став кращим. Анна Петрівна намагалася заробляти гроші перекладами, навіть шила білизну, але цього було замало.*

І тоді Олександр Васильович погодився взяти участь у виборах на посаду засідателя у Сосницькому повітовому суді. Упродовж п'яти років, з 1846 до 1851 року, він перебував на цій службі. У своєму щоденнику писав: *«Выборы дворянские наши составлены большей частью из людей, до которых образование не коснулось, которые не имеют простых понятий ни о добре, ни о зле, у которых совесть свободна, как старьй разношенный сапог, и от этих выборов зависит судьба моя!»*. Олександр Васильович хотів чесно виконувати свої обов'язки. Але цього не сталося, бо ідеальна чесність виявилася пороком. А бідність породила борги. *«Начал служить, – записує він у щоденнику, – и стали появляться у меня подарки. Не принять – значит обидеть дающего, и потом жалованье мало, а потребностей много! Я также беру подарки, как и другие, хотя и без вынуждения: все же это взятки!»*.

Коли все розкрилося, за наказом губернатора Гессе Виноградський разом з іншими засідателями опинився під судом. Рішенням Сенату всі були позбавлені посад. Олександр Васильович все-таки отримав виборну посаду попечителя хлібних магазинів. Але і вона не давала можливості матеріально забезпечити дружину і



сина Сашка. Хлопчик зростав хворобливою дитиною. На його лікування і навчання витрачалося багато грошей. Анна Петрівна в'язала панчохи і шила сорочки для майстрових. Олександр Васильович грою у преферанс підтримував їхнє існування. Довгими вечорами читали книги і журнали, обмінюючись враженнями від прочитаного.

Злидні не вплинули на почуття Олександра Васильовича до дружини. З його запису у щоденнику: *«Жена. Она, моя голубушка, боится, чтобы я не разлюбил, не изменил ей. В начале нашей связи она этого же боялась. Я люблю ее, мою душечку! Люблю со всей нежностью, и нет сил в природе, которые бы могли разрушить мою горячую привязанность к ней! Все, что есть во мне, все принадлежит ей!»*.

Майже сорок років Маркови-Виноградські прожили в любові, не розлучаючись. Сосницю вони залишили наприкінці 1855 року і оселилися в Петербурзі, де Олександр Васильович отримав місце домашнього вчителя в родині князя Сергія Долгорукова. В столиці Анна Петрівна знайшла нове коло друзів – письменників Федора Тютчева та Івана Тургенєва. В листі до коханої жінки Поліни Віардо Іван Сергійович писав: *«В молодости должно быть она была очень хороша собой <...> Письма, которые ей писал Пушкин, она хранит как святыню <...> Приятное семейство, немножко даже трогательное...»*.

У наступні роки подружжя Маркових-Виноградських мешкало у рідних або у Тверській губернії, або у Лубнах, Києві, Москві. І всюди з ними поруч крокувала страшenna злиденність. Маленька пенсія, призначена Олександрю Васильовичу як колезькому асесору, не врятовувала їх.

Чоловік Анни Петрівни помер від раку 28 січня 1879 року. Син Олександр перевіз матінку до себе в Москву, де наймав скромні мебльовані кімнати. Тут Анна Петрівна прожила чотири місяці і померла 27 травня 1879 року.

А що ж Пушкін? З ним Анна Керн обірвала будь-які стосунки 1831 р., коли поет одружився. Але вона завжди про нього

пам'ятала. Захоплено ставилася до творчості поета, а от Пушкін не хотів віддати належне Анні Петрівні. У 1835 році в листі до дружини Наталі Гончарової поет писав: *«Ты переслала мне записку от м-ме Керн; дура вздумала переводить Занда и просит, чтобы я сосводничал ее со Смирдиным. Черт побори их обоих!»*.

То були щирі слова. Адже кохання зникло. На думку дослідника інтимного життя Пушкіна Петра Губера, в поетовій душі залишився гнів на самого себе за те, що в Анні Петрівні, вавилонській блудниці, побачив генія чистої краси. Дратувало поета і те, що Керн, така поступлива з іншими чоловіками, відштовхнула його від себе і віддалася занадто пізно, коли в ньому говорило лише грубе бажання.

Анна Керн гірко плакала в день смерті Пушкіна. Написала спогади про поета, які й досі є джерелом вивчення його життя і творчості. А головне – вона зберегла пушкінський вірш-шедевр «Я помню чудное мгновенье».

### **«Любов тікає від тих, хто женеться за нею...»**

Якось завітав до кабінету краєзнавства наш постійний читач поважного віку. Дістав із папки, яку тримав у руці, стос паперу. Виявилося, що це копії різних архівних документів, що стосуються письменниці Марка Вовчка та її чоловіка Опанаса Марковича. Це свідчення того, за словами читача, що не вона писала свої твори. Справжній автор – Опанас Васильович, який для всіх є лише етнографом і скромним газетярем. І запропонував мені добродій разом написати статтю, бо повинна ж врешті решт взяти гору справедливості. Відразу я згоди не дала, але погодилася вивчити його документи та наявні в наших фондах літературні джерела. В разі потреби – замовити книжки з центральних київських бібліотек.

І от що вдалося з'ясувати. Чутки про неможливе авторство творів Марка Вовчка тісно пов'язані з письменниками Пантелеймоном Кулішем та Ганною Барвінок – його дружиною. Але я почну здалека. Так буде зрозуміліше.



Майбутній письменник, історик та етнограф Пантелеймон Олександрович Куліш був восьмою дитиною у своїх батьків. Відрізнявся хворобливістю, пізно почав говорити, ріс відсторонений від життя. Мати, Катерина Іванівна, приділяла синові багато уваги. Але вона померла, коли Панькові виповнилося п'ять років.

Ще за життя дружини батько, Олександр Андрійович, заприятелював з сусідкою, поміщицею Уляною Мужилівською, відомою багатійкою. Вона справила на юного Панька величезне враження. Один із перших біографів Пантелеймона Куліша Борис Грінченко писав: *«... она представлялась ему тогда какою-то царицею или богинею, сияющею умом и рассыпающею вокруг себя добро. К такому представлению о ней склонило Кулиша, между прочим, то влияние, какое Мужилловская имела на его отца: мать Кулиша дрожала пред своим деспотичным и горячим мужем, а он следовал советам и указаниям Мужилловской как ребенок. Умный, впечатлительный мальчик проникался, под ее влиянием, духом идеализма, и уже с того времени, по его словам, у него явилось пренебрежение к судьбе обыкновенного человека: он мечтал о чем-то особенном и старался стать выше всех своих товарищей»<sup>83</sup>.*

Коли син поїхав вчитися до Новгород-Сіверського повітового училища, Олександр Андрійович поміняв свій хутір Маківка Глухівського повіту із садом і пасікою на розкішний дім Мужилівської з бібліотекою, картинами і німецькими слугами. Пантелеймон часто тут бував. Юнак ставав свідком цікавих музичних вечорів. Йому подобалась їжа, якою його пригощали. Етикет за столом. Розмови французькою мовою. У характері Пантелеймона непомітно з'являються риси, котрі в майбутньому позбавлять його багатьох вірних друзів. Це – неймовірно самолюбство, егоцентризм, індивідуалізм, різкість. Літературознавці знаходять

цьому причину в тому, що він долав безліч перешкод на своєму шляху служіння українській справі, отримуючи задоволення від самої справи. Найоригінальніший мислитель ХІХ ст. Фрідріх Ніцше писав: *«Говорят об «удовольствии от самого дела»; но в действительности это есть удовольствие от самого себя с помощью дела»*<sup>84</sup>.

У 1844 році приятель Пантелеймона Олександровича Василь Михайлович Білозерський запросив Куліша в гості, на хутір Мотронівка Борзнянського повіту, де жили його батьки і сестри. Тут Куліш уперше побачив свою майбутню дружину Олександру, що увійшла в історію української літератури під іменем Ганни Барвінок. А тоді – шістнадцятирічну дівчину Сашеньку, Сашуню. Це була блакитноока симпатична білявка, яка тоді чомусь не справила на Пантелеймона жодного враження. За обідом мовчала, бо в їхній родині не прийнято було, аби дівчата лізли гостям в очі. Поруч із Сашенькою сиділа її старша сестра Люба, котра знаходилась у полоні нещасливого кохання до поета Віктора Забіли, що жив по сусідству. От Люба якраз і сподобалася Пантелеймону. А згодом він дізнався, що батько видав її за багатого поміщика-сусіда Боголюбцева.

У листах до брата Василя Олександра добрим словом згадувала Куліша. І він все частіше почав думати про дівчину, як про можливу наречену, відганяючи сумніви. У щоденнику він записав 26 серпня 1846 року: *«Человек, стремящийся к высшим целям, на женщину должен смотреть более как физиолог, нежели поэт. Пожалуй, я даже женился бы на хозяйственных способностях, если б позволяли мои доходы, но романической, восторженной, готовой на все жертвы любви – конец»*<sup>85</sup>.

І тим не менше, у грудні 1846 року Куліш знову відвідав Мотронівку. 16 числа зробив такий запис у щоденнику: *«Напрасно я уверял себя целый год, что не люблю Саши. Когда возвращался из хутора, я почувствовал, что никто уже не даст моей душе таких оцущений, и я решился удержать ее за собою. Саша, воспитанная матерью, будет лучшей женою»*. У ньому боролися

«за» і «проти». Дійсно, Саша розумна і приємна у всіх відношеннях дівчина, але відсутній у неї шарм столичних дам, який так подобався Кулішу. 26 грудня 1846 року Пантелеймон записує у щоденнику: *«Провинциальные ее язык и обращение, равно как и недостаточность умственного развития, заставили бы ее в таком случае играть незаметную роль»*. Так Куліш висловив своє побоювання знайомити Олександрю Білозерську з петербурзьким бомондом. Що ж все-таки спонукало його одружитися з дівчиною? Однозначної відповіді не знайти. Можливо, перемогла її безоглядна закоханість у нього. Олександра Михайлівна в розмовах і листуванні із добре знайомими людьми називала Куліша дружиною. Дивно. Із щоденникового запису від 13 лютого 1847 року: *«Начало этого года памятно будет для меня по событию важному для всей моей жизни: 24 января я женился... Меня страшило предчувствие супружеских ссор... Любовь ее все мне простила... Судя по свойству наших характеров, мы будем, кажется, счастливы»*. Але Пантелеймон Олександрович помилився. З дружиною вони почали сваритися майже кожного дня. *«Мелочность женских желаний и неудовольствий, – записав він у щоденнику, – чудным образом обращают мою душу к идеалу благородной деятельности и высокого терпения. Вступая в мелкие ссоры с женщинами, ставишь себя на одну с ними доску»*. Кінець кінцем Куліш доводить свою дружину до розпачу, і вона залишає чоловіка в Петербурзі та їде до рідних у Мотронівку. Згодом повертається до нього. А Пантелеймон Олександрович в одному з листів до свого представника у Петербурзі Данила Каменецького зізнавався, що вибрав Олександрю Михайлівну навгад і покохав її на віру, що вона глибоко його любила, але не могла задовольнити своїм коханням. Ревнощі дружини були оправдані, бо він вічно прагнув якоїсь іншої любові<sup>86</sup>.

Ця любов прийшла до нього несподівано в особі Марії Олександрівни Маркович-Вілінської. Знайомство з нею відбулося завдяки її творам, надісланим йому в квітні 1857 року з Немирова чоловіком письменниці Опанасом Васильовичем Марковичем.

Оповідання Вілінської склали товстий зошит. Куліш прочитав його і відчув неймовірну радість відкриття нового таланту. Йому захотілося зустрітися з авторкою, поговорити, бо Пантелеймон Олександрович відчув споріднену душу.

Марія Олександрівна із чоловіком і сином Богданчиком приїхала у Мотрошівку в кінці серпня 1857 року. Але то був не перший приїзд до Кулішевої оселі. Взимку 1851 року Марія Вілінська вийшла заміж за Опанаса Марковича. Вони побралися в Орлі, де наречений відбував заслання за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Молодята вирушили на Чернігівщину, до Кулішів. Марія



Олександрівна мала сімнадцять років і, за словами Олександрі Михайлівни, *«таке це молоде і та чудно було убране, видно, що було пригнічене: гладесенький білий кісейний чіпчикок без кружева й усякого вбрання; та дарма за нею сестра так упала, мов вона в найкращих брюссельських кружевах. Була мовчазна, мало говорила, так що трудно було узнати її розум. Можливо, од того Куліш і назвав її «Вовчком», що вона наче злякана, мовчуца».*

Тепер же, за шість років, Пантелеймон Олександрович зустрівся з молодю, привабливою жінкою, до того ж талановитою письменницею, авторкою «Народних оповідань». Куліш бачив перед собою емансиповану жінку, яка поводить вільно, і всі людські забобони не для неї. Це дуже йому імпонувало і здалося, що його чудова гостя не прибічниця платонічних відносин. А Марія Олександрівна ставилася до Куліша як до літературного метра, талановитого видавця, котрий даватиме життя її творам. Він же розсипав перед нею компліменти, переконував переїхати з Немирова до Петербурга. Так буде краще для її творчості. І чим довше Куліш дивився в сірі розумні очі Марії Олександрівни, тим

більше відчував, що жінка захопила його повністю. Марко Вовчок знала це і не відштовхнула метра. Обоє відчували пристрасне бажання зустрітися в іншому місці. Умовилися одночасно виїхати, щоб побачення відбулось не в Мотронівці, а десь у дорозі, на одній з поштових станцій. Марія Олександрівна не приховала від чоловіка майбутній вояж, а Куліш був надто обережний. Ця зустріч відбулася на станції перед Кромами, що на шляху до Батурина. Він був вражений її сором'язливістю, однозначними відповідями «так» і «ні».

З тієї подорожньої зустрічі промайнуло кілька місяців. Увесь цей час Куліш з ентузіазмом пропагує твори Марії Олександрівни. Вони листуються. Куліш мріє знову побачитися наодинці. Повідомляє, що для цього підійде Берлін, де зустрінуться, а потім оселяться у Дрездені. Пантелеймон Олександрович їде на кілька днів до Швейцарії, звідти – до Берліна. Чекає на Марію Олександрівну. Живе, як у лихоманці. А вона все не їде. Посилає їй телеграфні депеші, але жодної відповіді.

Доведений до крайнього нервового збудження, виносить собі вирок: смерть. Складає духівницю, яку надсилає до Данила Каменецького. Просить не приховувати справжньої причини його смерті. У всьому винна Марко Вовчок. У листі до нього пише: *«Вона спочатку захопилася мною як людиною вищою від інших, а коли зустріла людину, що здалася їй ще вище, вона охолонула до мене, але охолонувши, тримала мене й далі, Бог знає чому й для чого, дуже близько коло себе. Вона ніколи не давала мені «разувериться» в її любові... Але Ви все знаєте! Її легковажність і зрадливість загубили мене. Життя мені обридло. Я холодно вирішую припинити його»<sup>87</sup>.*

Одержавши листа від Каменецького, в якому той сповіщає, що Марко Вовчок віддала перевагу Тургенєву, Куліш несподівано заспокоївся. Написав Марії Олександрівні, що тепер вона не його, побажав їй щастя. У відповідь на лист Каменецького пише: *«Коли б вона віддалась мені без пристрасного захоплення, це б була жалюгідна історія. Хай же перенесе гарячку кохання, не катую-*

*чи мене без глузду. Коли нею заволодіс Тургенєв, я буду втішений принаймні з того, що вона живе з людиною, а не з твариною»<sup>88</sup>.*

Марко Вовчок «переслідувала» Пантелеймона Куліша практично до кінця його життя. Після неї у Пантелеймона Олександровича було ще кілька одночасних романів. Але такої пристрасті, як до Марії Олександрівни, він більше ні до кого не відчув. Куліш мучився нездійсненими сподіваннями, приниженнями, невмінням собою управляти. І це викликало сором і зневагу до себе. Пояснення Кулішевого стану знаходимо в працях видатного австрійського вченого в галузі психоаналізу Зигмунда Фрейда. Всі дивовижні любовні стосунки Пантелеймона Олександровича мають таке психічне походження: *«... они происходят от детской фиксации на нежности матери и представляют из себя одно из последствий этой фиксации. Раз все объекты любви только замена матери, то понятно и «образование ряда», которое кажется столь резко противоречащее условию верности»<sup>89</sup>.* Куліш належить до поетів з тонкою організацією і, якщо йти за Фрейдом, його можна віднести за умовами кохання до «постраждалого третього». Такі особи ніколи не обирають об'єктом своєї любові вільної жінки, але неодмінно таку, на яку має право інший мужчина: чоловік, наречений, друг<sup>90</sup>.

Куліш не міг простити Марії Олександрівні образи: вона припала до людини, вищої за нього. І це бере в ньому верх. Сімдесятирічний Пантелеймон Олександрович пише в листі від 20 липня 1889 року до Омеляна Михайловича Огоновського, вченого-філолога, який живе у Львові, такі рядки: *«Ні Марко Вовчок, ні Опанас Маркович не писали нічого путного по наскї, розлучившись. Писали вони оповідання Вовчкові вдвох <...> в історії малоруської літератури мусимо їх двох уважати за одного писателя»<sup>91</sup>.* Омелян Огоновський підтримав Куліша. Але Іван Франко сміливо заявив про свою незгоду з твердженням таких авторитетів. Український літературознавець, історик, фольклорист і публіцист Василь Миколайович Доманицький присвятив авторству «Народних оповідань» Марка Вовчка дослідження і теж не прийняв точку зору Куліша<sup>92</sup>.



Василь Доманицький негативно поставився і до спогадів Ганни Барвінок про Марка Вовчка, особливо до цих її слів: *«Ще згадала. Бувало моя сестра підійде до столу, як Куліш саме справляв оповідання Вовчка, та тільки-черк-черк. А сестра стояла за спиною і каже: «Та що ж там Вовчкового зостанеться?!». Надвоє думають: що то не вона писала. З розмови її не видно було, щоб вона мовою володіла. Усе розмовляла не по нашому»*<sup>93</sup>.

Прикро, що Олександра Михайлівна, як і її чоловік, не сказала цих слів самій Марії Олександрівні, а написала їх за три тижні після смерті письменниці. Пригадався афоризм англійського поета епохи Просвітництва Семюела Джонсона: *«Наклеп – помста боягузів»*. А от Софія Федорівна Русова згадувала, що *«в ті часи українські письменники частенько писали двома мовами – і Куліш, і Глібов, і інші...»*, що Марія Олександрівна народилася в родині *«мішаної національності польсько-українсько-литовських батьків. Українську мову вона почула в дитячі роки від свого діда, який старечим голосом, але з великим почуттям співав її українських пісень»*<sup>94</sup>.

Після розлучення з Опанасом Марковичем Марія Олександрівна деякий час жила в Парижі й Петербурзі. Вдруге вийшла заміж за офіцера Михайла Лобача-Жученка. В службових справах він з родиною переїхав до українського міста Богуслава. *«І знов, як 30 літ тому, – читаємо у Софії Русової, – Марія Вовчок заводить з селянами щирі сердечні знайомства. Двері її були відчинені для всіх скривджених, яким вона чим могла допомагала. Так, штундисти з сусідніх сіл скаржились їй, що їх дуже переслідують – і вона зразу ж писала до Побідонсцева [Костянтина Петровича, обер-прокурора Святішого Синоду. – Л.С.]»*<sup>95</sup>. Від Софії Федорівни відомо, що Марія Олександрівна у 1902 році завітала до Києва, де відвідала журнал «Киевская старина», який тоді редагував уродженець Новгород-Сіверського Володимир Науменко: *«...балакала з ним все тою ж українською чарівною в її устах мовою, передала йому своє українське ще не друковане оповідання «Чортова пригода»*

*і скаржилась Науменкові, що сучасні українські письменники «коверкають чудесну українську мову»<sup>96</sup>.*

Як бачимо, не можна категорично стверджувати, що Опанас Маркович був автором творів Марка Вовчка або вони разом їх писали. Я відмовила нашому читачеві у співавторстві. Але вдячна за те, що завдяки його широго бажання боротися за справедливість, дізналася про найкращі й такі бурхливі дні неординарних людей, творців української літератури.

### **Він любив – отже, серцем жив**

Важко сказати, кому з нас прийшла ідея створити свою самодіяльну театральну студію і назвати її «Бібліобус». А все починалося з новорічних капусників. Виявилось, що мої колеги здібні комедіанти. Згодом захотілося спробувати себе в серйозному репертуарі. І ми почали самі писати сценарії літературно-музичних композицій, приурочених до ювілеїв чернігівських письменників і поетів. Благо в читальному залі є сцена і хороша акустика. Одним із перших наших показів стала композиція, присвячена Олександру Петровичу Довженку. Літератури про Майстра було вдосталь, але не вистачало ліричних ноток. Сухі перекази про подружнє життя Майстра та Юлії Сонцевої не давали бажаного результату.

Але нам пощастило. На початку дев'яностих років біограф Довженка Микола Куценко на сторінках журналу «Вітчизна» розповів про трагічний підсумок дивовижного кохання Олександра Петровича та його першої дружини Варвари Семенівни Крилової, опублікувавши їхнє листування<sup>97</sup>. До цього її ім'я глухо згадувалось у різних публікаціях про Довженка. За цим ретельно стежила Юлія Сонцева.

Знайомство цієї пари відбулося у 1916 році в Житомирі, куди Довженко по закінченні Глухівського вчительського інституту прийшов працювати. В своїх спогадах Варвара Семенівна описала Олександра Петровича так: *«Зовнішній вигляд молодого вчителя Довженка, його самобутня манера триматися особливо при-*

вертали до себе загальну увагу. Це був стрункий юнак красивої, сильної постави. Він носив коричневу косоворотку, туго підперезану ремнем, з-під форменого кашкета нетерпляче вибивалося пасмо хвилястого русявого волосся. Якийсь особливий погляд проникливих світлих очей говорив про неабиякий розум, про глибокий внутрішній зміст, волю і мужність».



Навесні 1917 року вони побралися. Але Довженко поїхав до Києва, де вирувало тоді політичне і культурне життя, а Варвара залишилася в Житомирі, чекаючи на виклик чоловіка. З Києва Довженко закидав Варвару листами: *«Дуже скучаю по тобі, моє світле сонечко, рідна моя Варюсю, чудесна, славна дівчинко. Так хочеться тебе бачити, бути з тобою, що просто не хочеться ні працювати, ні дивитись на людей. Я гордий, що так безмежно люблю тебе»*.

Або ось цей лист: *«Кохаю тебе, чиста, світла дівчино, Варюсю, ти чуєш свого Олександрика? Я не в Києві. Я пробіраюся зараз у твій чарівний садок, боюсь твердо ступати, щоб не почула мама, я ходжу з тобою в запусченому великому саду, я промовляю тобі слова кохання і хочу нести тебе на руках»*. Багато за час розлуки Олександр Довженко написав таких листів своїй коханій дружині. Варвара кілька разів приїздила до Києва.

Несподівано уряд республіки запропонував Довженкові поїхати за кордон з дипломатичною місією. Спочатку він здивувався, бо вважався одіозною, терпимою фігурою, і дав згоду. Працював у Варшаві і Берліні. Олександр Петрович налагодив зв'язки із співвітчизниками, змушеними покинути Батьківщину у трагічні роки громадянської війни, брав активну участь в їхній долі, допомагав повернутися на Бать-



ківщину. В серпні 1922 року він вступив до приватного училища берлінського художника Геккеля. Ще в шкільні роки Майстер виявив талант рисувальника. До того ж, він гарно співав, керував хором.

Після повернення із закордонного відрядження подружжя приїхало у Сосницю, де народився Олександр Петрович, де проживали його батьки Петро Семенович та Одарка Єрмолаївна. Два тижні Майстер відпочивав дома, на придеснянських луках з батьком косив сіно, складав у копиці, ловив рибу. Звідти поїхав до Харкова, влаштувався на роботу в редакції «Вісті», потім забрав до себе Варвару. Їм запропонували велику квартиру. Сюди часто приходили друзі. Здебільшого це були художники, поети, письменники. Варвара мріяла стати актрисою. Вступила на драматичні курси.

Якось вони пливли на човні. Ненароком Варвара боляче вдарила веслом по нозі. Вона на це не звернула уваги. Однак біль в коліні посилювався, дедалі ставало гірше і вже зовсім нестерпно. Почалося запалення суглоба. Стала на милиці. Лікарі назвали діагноз – туберкульоз кістки. Варвара виїхала до Євпаторійського санаторію.

Довженко ходив похмурий, замкнутий в собі. Друзі намагалися його розважити, але без особливого успіху. Найчастіше до його кімнати заходив Юрій Яновський, деякий час жив у нього, а тоді,



як виїхав до Одеси і став головним редактором Одеської кінофабрики, покликав і Олександра Петровича. Довженко після довгих роздумів покинув Харків, бо, за його словами, знаходився під сильним впливом кіно. Так змінилася доля Майстра в Одесі, де він знайшов своє покликання. Працюючи на кінофабриці, Довженко писав своїй дружині Варварі ніжні листи. А вона не відповідала. І тут в житті Майстра з'явилась Олена або, ще як

її називав сам Довженко, Олеся Михайлівна Чернова. Зустрілись вони на зйомках фільму Довженка «Сумка дипкур'єра». У неї там була зовсім крихітна роль. Однак не помітити її було неможливо. Кінознавець Ірина Геращенко, котра знала Чернову в похилому віці, писала, що замолоду (про це свідчать світлини) у неї було витончене, натхненне, по-справжньому красиве, по-справжньому інтелігентне обличчя, граціозна постаць, золоте волосся. Вони зустрічалися вряди-годи, листувалися. Збереглося близько двох десятків листів, які написав Довженко Олесі Черновій і які вона не втратила, передала Ірині Геращенковій, а та опублікувала їх в московській газеті «Экран и сцена»<sup>98</sup>. Довженко називає Олесю «солнышком», «чудной девочкой», «Лелей растрепанной», турбується про її здоров'я та скаржить на те, що немає її поруч, і він не може говорити так, щоб все зрозумілим було з півслова. *«Леля, я целую Ваши руки и говорю Вам на карточке: знаешь Олеся, почему я могу смотреть на тебя часами? Потому что ты похожа на мою совесть... Я буду всегда с Вами очень нежным. Мы с Вами никогда не говорили об этом. Я не знаю, может быть, Вам это совершенно чуждо и не нужно. Но я не стыжусь писать Вам об этом»*. – Так зізнався Довженко в одному з листів до Чернової. Листування з Олесею Михайлівною давало Майстрові можливість відновити душевну рівновагу після надто високої напруги в кіно та страшенної самотності: *«Ваши письма, Олеся, для меня огромная, ни с чем не сравнимая радость (...) Вы, Олеся, мой единственный праздник. Олеся, при мне можно убить человека, и я не моргну глазом. Убивали и меня раза три-четыре, и я тоже не моргал. Но я мог бы заплакать сейчас, если бы Вы вдруг встали передо мной. Не от горя и, быть может, не от радости, а от бесконечной к Вам нежности»*. Або ось таке зізнання: *«Привык думать о Вас, Олеся. Мой странный, вечерний, тайный друг. Целую Ваши милые пальчики без ногтей. Это первые руки в жизни, которые я люблю. Нежно обнимаю Вас и целую Ваше сердце»*.

Ще один лист: *«И как бы я хотел, чтобы заснули у меня на руках. Вы же такая маленькая, Олеся. И Вам тяжело от сознания*

*необходимости каждую минуту быть сильной. И Вы очень нежная. Я увидел это впервые, когда Вы заснули у меня на кровати. Вас очень мало ласкали в жизни и мало были с Вами человечны (...). Ах, Олеся, родная моя, разве ты думаешь, я не чувствую, как неудержимо тянется ко мне Твоя душа, как хочется Тебе раз хоть всем своим существом прижаться к человеку. Разве не чувствую, что Ты живешь мной. И я, и я, Леся, живу Тобой».*

*«Господи, сколько химер (...), сколько бессонных ночей и невероятных построек, – ще один лист Довженка до Чернової. – Кто я? Прозрачный человек со светящимся мозгом? Мудрец или мальчик? Может, я выдумал Вас».* Так писала людина з пораненою душею. Не листи, а поезія в прозі, якими багато десятиріч дорожила Олена Чернова.

А тим часом дружина Варвара після довгого мовчання написала: *«Нема тебе, Сашо, нема тебе, мій чудовий, єдиний, неповторний. Де ти? Де, мій любий? Стомилася я по тобі, о як стомилась. Не кохаєш ти мене, розкохав...».* Довженко, усвідомлюючи те, що сталося, і боляче сприймаючи його сам, у листі до неї зізнався: *«Варю! Мені дуже важко тобі писати. Тому я безкінечно і неоправно перед тобою винен. Це я знаю і відчуваю скрізь і щоднини. Ніякого впливу тут немає. Винен я один. Це я дуже добре знаю, і для мене ясно, що в мене наявна безсумнівна психічна травма. Прийде час, і я тобі це добре поясню. Яке дивне життя. Як повинна бути ти незрівнянно вища мене».*

Врешті-решт Довженко розлучився із дружиною. Чому так сталося? Деякою мірою пояснення знаходимо в листі Варвари Семенівни до чоловіка: *«Дорогий, рідний, коханий мій! Я прощаюся з тобою. Я іду назавжди від тебе. Розумію все-все. Найперше – те, що жити разом ми не можемо. Ти йдеш у велике мистецтво. Ти віддаєш йому всього себе. Тобі потрібен друг у житті, тобі потрібна натхненниця. Коли приходиш додому – стомлений, вкрай виснажений – маєш спочити душею. Твоє серце не повинна ранили жінчина милиця. О ні! Не тривожся за мене, любий мій. Залишаю тебе свідомо. Не хочу, щоб недуга моя*

*травмувала твою душу. Адже ти не зможеш творити, працювати по-справжньому. Я житиму до останнього подиху з тобою в серці своєму, в спогадах, думках, у снах. І стежитиму за твоєю красивою ходою. Вірю і знаю, що ти створиши багато прекрасного, доброго й вічного. Ти закохався, Сашко... Повір: од щирого, хоч і зболеного серця, відкидаючи в ім'я тебе ревності й біль, хочу, щоб вона стала істинним твоїм другом, твоїм натхненням. А в мене одне-однісіньке прохання до тебе: хочу жити під твоїм прізвищем. Прощай. Хай до тебе добро й щастя з Землі, з Неба, з Води! Твоя навіки Варвара Довженко»<sup>99</sup>.*

Не склалося в нього з Олесею Черновою. Вона виїхала до Москви, де на неї чекала хвора донька. Із чоловіком, відомим сценаристом Георгієм Мдівані, Олеся Михайлівна була у розлученні. Знову самотність, душевна спустошеність. Саме тоді перед Майстром постала Юлія Сонцева, відома актриса німих фільмів



«Аелита» та «Папіросниця из Моссельпрому», до того ж красуня. Юлія Іполитівна сама підійшла до Олександра Петровича. Улещувала по-жіночому, демонструючи свою зацікавленість роботою режисера<sup>100</sup>. І Довженко почав «відкриватись». Із спогадів відомого українського

письменника Юрія Смолича: *«А «відкривався» Сашко легко і просто: він не завдавав собі труда уважно розбиратися в людях. Сашко сприймав і поцінював людей по тому, як вони ставилися до нього. Не раз і не двічі таке поцінування людей біля себе підводило Сашка, інколи дуже болісно <...>. Ілюбив гарних, красивих людей. За красу він багато прощав, міг простити якусь ваду в характері. До красивих зразу розкривався душею і скоріше вірив красивій людині»<sup>101</sup>.*

Це сталося на Одеській кіностудії у 1928 році. За рік почали жити разом. Сонцева залишила свою акторську кар'єру. З 1930 року в титрах усіх довженківських фільмів поруч з його прізвищем

з'явилося прізвище «Ю.Сонцева» – асистент режисера, співрежисер. Проте офіційно чоловіком і дружиною вони стали лише у 1955 році за наполяганням Юлії Сонцевої, яка через посередника випросила згоду Варвари Довженко на розлучення. Тарас Миколайович Дудко, доктор медичних наук, рідний племінник Олександра Петровича, згадував, що Юлія Іполитівна була дуже ревнивою жінкою і не допускала до Довженка навіть рідних. Його батько не приховував, що не дуже поважає Сонцеву. В ній було щось диявольське<sup>102</sup>. А з Варварою Семенівною мама Тараса Дудка (сестра Довженка) листувалась. Після смерті Олександра Петровича вона приїздила до них – батько Тараса Миколайовича влаштував її до лікарні.

Біограф Олександра Петровича Микола Куценко писав, що після того, як став жити з Юлією Сонцевою, Майстер таємно зустрічався з Варварою Семенівною. У 1933 році в Євпаторії вона народила сина Вадима, але дала йому інше прізвище – Чазов. Начебто за Варварою Семенівною упадав хороший чоловік, військовий, на ім'я Петро Чазов, і Вадим був його сином. Олександр Петрович бачився з хлопчиком, коли йому виповнилося п'ятнадцять років, і подарував йому велосипед. Вадим Петрович став відомим художником і був дуже схожий на Майстра. Це стверджують усі, хто його знав. Дружині він зізнався, що Довженко його батько. Начебто перед смертю Варвара Семенівна залишила записку: «*Вадюшка, ти син Олександра Петровича*»<sup>103</sup>. Не сказала раніше, можливо, від того, що оберігала репутацію всесвітньо відомого режисера і свого любого Сашунню, хоча була тоді офіційно його дружиною.

Практично все життя Майстер перебував під наглядом радянських спецслужб так само, як і його друг Юрій Яновський. Його розмови про Довженка ретельно фіксував і передавав своєму куратору інформатор. Полковник, радник СБУ В'ячеслав Попик опублікував огляд частини документів, що збереглися в архівах цього відомства щодо Олександра Довженка та Юлії Сонцевої<sup>104</sup>. Записані інформатором зі слів Юрія Яновського. Він часто повто-



рював, що доля української культури могла б бути в руках Довженка. Але цього не сталося. На запитання, чому, Яновський відповів: *«... прежде всего – все то же «хохлацкое атаманство», а потом – личные качества характера: безвольность, эгоизм, личность и пр. А, кроме того, «проклятая Юлька» (жена Довженко). По словам Яновского, жена Довженко, Солнцева, презирая и ненавидя украинскую культуру, все время тянет Довженко в сторону русской культуры, отталкивает его от украинских писателей и вообще украинцев, а Довженко «всецело под Юлькиным башмаком». По словам Яновского, Солнцева «делает Каинове дело», она разрушает Довженко изнутри. Но Довженко тоже не глуп, он в общем понимает это. И тут его трагедия: он любит Солнцеву, но временами ненавидит ее, он чувствует ее цель и иногда пробует бороться. Понимая же все это, он зол, раздражителен, со всеми рвет, а его творчество, попав между двух огней, став на двух путях – украинской и русской культуры, – срывается, провал идет за провалом. Он мог бы делать все гораздо лучше, если бы ни на шаг не уходил от своей украинской почвы. Он понимает это и тяжело переживает свою трагедию».*

Поруч з Довженком не було по-справжньому люблячої людини. Варвара Семенівна жила далеко. Але вони листувались. І лише їй він міг написати, що хворів цілий місяць. Мучило серце і гіпертонія, плюс нервові виснаження. Зізнавався, що в останні три роки у нього були дуже тяжкі невдачі. Із цього листа від 22 квітня 1950 року дізнаємось, що такими є причини, які завадили Довженкові вислати Варварі Семенівні обіцяну матеріальну допомогу. Написав, що спочатку надішле їй тисячу рублів на молоко, а до кінця літа, якщо буде здоровим, ще чотири-п'ять тисяч для купівлі *«хорошего млекопитающего»*<sup>105</sup>.

Звинувачений Сталінінм в націоналізмі, Олександр Петрович утратив можливість знімати фільми, повернутись в Україну, за якою неймовірно тужив. Просив у листі до Смолича: *«Юро, коли я приїду, привези мене кудись на Десну половити риби. Хай по-ходжу я босий по її чистих, незайманих висипах, поп'ю її м'якої*

*води, поплачу – і подобришаю. <...> Тихенько, одними кінчиками пальців, одриваюсь од землі і лечу до вас – на річки, озера, на незаймані висити. <...> Я примовкаю, дороги мої друзі»<sup>106</sup>.*

Олександр Петрович замовк назавжди 26 листопада 1956 року після чергового серцевого нападу. Прощання з Майстром відбулося в московському Домі літераторів. Людей було море. Він лежав у гробу, обкладений яблуками – символічний образ з Довженкового безсмертного фільму «Земля». Прах Майстра покоїться на Новодівочому кладовищі в Москві, хоча він заповідав: перед тим, як спалити в крематорії, з грудей його вийняти серце і закопати це серце в рідну землю у Києві, десь над Дніпром, на горі.

### **«Переповнений любов'ю, я одкрив кохання книгу»**

Павло Григорович Тичина теж колись був молодим, повним сили та одваги. Навчався в Чернігівській духовній семінарії, співав гарно до щему в серці на архієрейських служіннях у Троїцькому соборі. Завжди хотів їсти. Щоб вгамувати голод, малював і складав вірші. Був настільки тонкий, що хміль поезії круг нього вівся. В його великих очах світилося щось неземне. Таким побачив хлопця чернігівський художник Михайло Жук, викладач малювання



у семінарії і поет. В юному Тичині відчув великий талант і привів його на одну із літературних «субот» осіннього вечора 1910 року, які відбувались на квартирі Михайла Коцюбинського по вулиці Сіверянській. *«Повний місяць стояв у високому небі, – згадував Павло Григорович. – Пахло квітами й прив'ялими травами. Сад кінчався обривом: знизу, з Холодних Ярів, якісь лунали далекі перегуки і стиснений гамір життя вечірнього. А я все більше прислухався до голосу Михайла Михайловича, дивився на його високу, немов би трохи зігнуту у плечах постать, дивився на його очі, що при місяці вогнем світилися...»<sup>107</sup>.*

З того вечора полюбляв Павло бувати в затишному будинку Коцюбинських. Тут йому завжди були раді. Ніхто не заважав поетові блукати серед дерев і квітів чарівного саду, обмірковуючи поетичні рядки. А коли повертався, ловив на собі зацікавлені оченята Оксани та Ірини – дочок Михайла Михайловича. Адже Павло Тичина відрізнявся від інших чоловіків, які збиралися в оселі письменника, своєю юністю і загадковістю. Непомітно для себе юнак захопився гарненькою Оксаною Коцюбинською, а вона не відповіла взаємністю. Він переймався, блукаючи садом. Оксана ж покохала Віталія Примакова, вийшла за нього заміж і померла від пологів на початку 20-х років.

Молодість брала своє, і на небосхилі життя Павла Тичини з'явилися сестри Коновал – Поля і Нюся (її називали Інною). Їхній батько, письменник Іван Коновал, теж відвідував «суботи» Михайла Коцюбинського разом з доньками. Поля полонила уяву Тичини, і юнак закохався. Був переконаний, що і він дівчині сподобався. Планував майбутнє життя своє з нею. Проте Поля Коновал не лише зрадила його, а й сміялася з Поета. Інколи дуже грубо. Юнак розгубився. Інна намагалася спокутувати гріхи сестри. І, ймовірно, це їй вдалося, бо згодом Павло Тичини написав пречудовий вірш «О, панно Інно, панно Інно!», нині відомий всім шанувальникам творчості Павла Григоровича. Спливли десятиріччя. Перед самою війною Поля Коновал прийшла до нього. Він прийняв її, поговорив, але вже не з тим настроєм. Павло Григорович покохав юну дівчину, а тепер перед ним сиділа дама. Та він і тоді точно не знав, кого любив – сестру чи її.

А в ті дні, нанесена Полею душевна рана, не загоювалась. За наполяганням молодшого приятеля, теж чернігівського поета і колишнього семінариста Василя Елланського, виїхав до Києва. Київський університет залишився маревом, а до Комерційного інституту їх прийняли без іспитів. Перша світова війна обірвала навчання. Комерційний інститут переїхав до Саратова. Студент Тичина залишився в Києві. Взимку він змушений був перебраться на Волгу, аби скласти заліки, і захворів. Його серце не витримало

нервового напруження. Лікарі нічим не могли зарадити. І якби Володимир Самійленко, добрий приятель і талановитий письменник, не забрав його до себе у Добрянку, невідомо, чи вижив би Павло Тичина. Літо та осінь 1915 року серед добрянської тиші Поет вивчав французьку мову. Йому подобалося читати і перекладати вірші Лермонтова, Беранже, Данте. Дуже дотепно представляв свої епіграми і пародії Володимир Самійленко. Тоді ж зустрів кохання всього життя, кохання від Бога. Але все по порядку.

Біограф Павла Григоровича, літературознавець Станіслав Тельнюк, у романі-есе «Не одцвітаюча весно моя...» намагається переконати читача в тому, що Поет любив лише одну жінку – свою дружину Лідію Петрівну Папарук. Переконає так, ніби виправдується перед нею за його численні романи та за відверті ліричні поезії, присвячені іншим жінкам. Сам собі суперечить біограф Тичини, коли говорить, що Павло Григорович любив жіночу красу, звабу оголеного тіла. І для переконливості цитує його вірш «Пляж»: *«З гори вона збігла і гола лягла, / – не знає, не знає, не знає чому / – жагуче коліна сумні розняла / і сонце приймає, як мужа».*

А про зустріньте Тичиною в Добрянці кохання написав український прозаїк Павло Загребельний в есе «Кларнети ніжності». Він визначив його мовою музиканта як сонату для скрипки й кларнета. Скрипка, скрипочка – це тендітна дівчина, з витонченими рисами обличчя на ім'я Наталя, Тала. Кларнет – це Павло



Тичина, схожий на музичний інструмент сімейства дерев'яних духових, який використовується як сольний інструмент і в симфонічному оркестрі. Вважається одним із найвіртуозніших музичних інструментів. Таким інструментом в поезії був Павло Григорович.

Тичина зустрів її під час прогулянки. Володимир Самійленко сказав, що дівчину звать Наталкою. Дівчинка-скрипочка. Приїхала у Добрянку нещодавно. Вчите-

лює. Познайомив з нею. Чим пильніше Павло вдивлявся в обличчя Тали, тим більше йому здавалося, що з дівчиною зустрічався в сестер Коновал. Мабуть, вчилася в Чернігівській гімназії, а потім майнула – і все. Вона підтвердила: так, вперше зустрілися саме в сестер Коновал. *«І знов вони ходили і ходили по Добрянці, – читаємо у «Кларнетах ніжності», – молоді й чужі для її суворого побуту і вільні-вільні. Тільки від хворощів своїх, мабуть, не могла б ні втекти, ні визволитися, але він забував про свої хворощі при Наталі, вона ж і не згадувала, що приїхала не на практику вчительську, а подихати сосною, щоб зміцнити бодай ті рештки легенів, які ще мала цілі. Так він і не довідався тоді про її недугу. Бо не сказала. Чом же не помітив? Чом не відчув?»*

Свою першу ніч вони провели в кімнаті Наталі, яку вона знімала в добрянської господині. *«Не світили свічки, – пише Павло Загребельний, – намагалися ні стукнути, ні шелеснути, ні навіть дихати. Передсвітанкові тумани накочувались з лісів. А ці двоє тулилися одне до одного, мов двоє замерзлих журавленяток, і грілися одне від одного, ставало їм тепліше і в душах, і в цілому світі. І гамували свій сердечний пал короткою обладою. Чи ж гамували?»*

Через півроку після тої ночі Поет написав знаний сьогодні вірш «Зоставайся, ніч настала». Але не друкував до самої смерті. Бо цей вірш, як і все з ним пов'язане, лишився для нього святинєю<sup>108</sup>. Проходили дні за днями. Від щастя, від присутності Наталі, його Тали, у Павла народжувалися поезії самі собою. Перекладав з французької і читав їй свої переклади. Інколи сміялись з написаного іноземними авторами. Говорили про Пугачова, що деякий час знаходився у Добрянці, про Григорія Сковороду. Сперечалися, не сходились в думках, але *«Наталка була для Павла мов музика, сумно-золотиста, як призахідне сонце. У неї мовби рвалася назовні душа з самими звуками мови. А говорила ж тихо, неначе з позасвіття! Коли вперше спробував уночі згадати її голос і не міг згадати, то побіг через усю Добрянку, щоб, може, почути знов, бо така пуста була в душі, що не міг далі жити»*. Коли Павло

починав нервувати, Наталка говорила, що краще заспіває йому. Тільки вона починала тоненьким голосочком, *«кларнет вуркотів ніжно-ніжно, як дикий голуб на дубочку. Чи ж відлунувала йому скрипка-скрипчентко з розквітлої вишні?»*.

Настав день, коли з Чернігова приїхав Василь Елланський і заявив Павлові: пора їхати до Києва. Поет полишати Наталю не хотів, а вона сказала: «Їдь». Просила за неї не турбуватися. Обіцяла написати йому. Тичина відповів, що у нього нема пристанища в Києві. Тала відповіла, що знайде його через інститут або через Інну Коновал. Через чверть століття Поет напише: *«Й ми розстались, розійшлись, /— Чи то, може, снилося?»*. Вони більше ніколи не зустрілись. Тала померла від сухот. Цю страшну новину, пише Павло Загребельний, сповістила Інна Коновал. Вона ж передала Поету листа від коханої: *«Прощай. Вмираю. Люблю»*. Ця смерть на тривалий час спустошила душу Тичини.

Повернувся студент Павло Тичина до Київського комерційного інституту. Знайшов собі квартиру на Кузнечній вулиці в родині Петра Папарука. Там зростала симпатична, спритна і смішлива гімназисточка Лідочка. Вона з першого погляду закохалася у високого і худого студента в пенсне. А він не помічав цього, бо його думки були переповнені навчанням і коханням до Наталі, якої вже не існувало на білому світі. Ну, звісно, і поезією. Сім років прожив Поет у Папаруків. Батьки Лідочки, молодшої за Павла на дев'ять років, сприймали його як сина. Дівчина мріяла стати його дружиною.

А Павло Григорович з кожним роком набував слави відомого Поета. У нього з'явилися нові друзі, нові захоплення. Багато їздив по країні, і завжди його непомітно супроводжувала Лідія Петрівна Папарук. А щоб зустріч з Поетом здалась йому випадковою, любляча жінка появлялася у супроводі письменника Василя Мисика<sup>109</sup>. Поет не помічав цих хитрощів, бо його серцем і думками володіли інші жінки.

Одну з них називали «пантерою від мужських сердець». Її ім'я

– Олена Костівна Журлива. Красуня, поетеса і співачка, якою захоплювались чоловіки. Павло Григорович теж належав до них. Почуття було взаємне. А потім... Одружена з інженером Котовим, вона мала роман з поетом Володимиром Сосюрою. А Тичина страждав. Після виснажливих з'ясувань стосунків Олена розірвала відносини з обома поетами і повернулася до чоловіка. А незабаром її арештували «за агітацію проти



радянської влади» і відправили на десять років на Алтай. Там актриса підірвала своє здоров'я – її розбив параліч. Тільки завдяки клопотанню Павла Григоровича, який тоді був депутатом Верховної Ради СРСР, у 1944 році Олена Костівна повернулася в Україну. Хвороба прикувала її до ліжка. Поет постійно допомагав грошима на ліки і харчі. Як ствер-

джують літературознавці, поетеса написала спогади про свої стосунки з Тичиною, але Лідія Петрівна, тоді вже його дружина, спалила цей рукопис. Олена Журлива померла у 1971 році.

*«Співала ж дзвінко, незрівнянно! /А голос був – із щирого срібла...»*, – рядки, написані Павлом Григоровичем у ніч з 15 на 16 липня 1940 року. Це була посвята видатній українській оперній співачці зі світовим ім'ям Оксані Петрусенко. У мистецтві – слава, визнання, а в особистому житті – одна катастрофа за іншою. І раптом – Тичина. Це було велике захоплення. Колись він сказав, що ніколи не покохає жінку, котрій бракує слуху. А тут... Душа святкувала від радості. Розповідають, що коли Павло та Оксана заспівали удвох, Лідія Петрівна все зрозуміла і від ревнощів почала брати уроки співи. У ту ніч, коли Поет написав «співала ж

дзвінко, незрівнянно!»), сорокарічна Оксана Андріївна померла. Цілий день Тичина сидів, обхопивши голову руками, і плакав. Її поховали на Байковому кладовищі. Власним коштом Павла Григоровича встановлено на могилі співачки надгробок скульптора Макара Вронського<sup>110</sup>. Після смерті Оксани Петрусенко були у Поета інші романи, але завжди закінчувалися боляче і не залишали в ньому каяття.

Коли смуток і біль розривав серце на шматки, поруч з ним була Лідочка, Лідія Петрівна. Ховала ревності і свої переживання, завжди дарувала тепло і ласку. Павло Григорович приймав її опіку із вдячністю. Розумів, що старіє, що незабаром стукне п'ятдесят і одружився з Лідією Петрівною офіційно. До того вони були разом сімнадцять літ – з 1923 до 1940 року. Жили, як тепер кажуть, цивільним шлюбом. А про Наталю Павло Григорович не міг забути. Можливо, романи, які у нього були з талановитими красунями, допомагали йому пережити біль утрати? Хто знає.

Щоденникові записи Поета: *«Писав удень, і так живо Наталка уявлялась. Вся жовта, почорніла з осені... Сам не помітив, як почав схлипувати і плакати. Мені здалось, тут вона у гробі коло мене. Але це на мить так сильно»*. Зауважу, що ці рядки лягли на папір через сім років після їхнього розставання і Наталчиної смерті. І далі: *«Вночі. Пишу Прометей. Ліда в другій кімнаті крізь сон говорить і важко дише. Прочинив двері.. Смуга світла од каганця мого проклалась через голівку по підлозі аж до шафи. А мені по якійсь асоціації Наталочка зразу прийшла. Чому мертві не можуть крізь сон важко дихати і говорити? Наталка б сказала, що я бездушний і кам'яна людина. Плачу»*<sup>111</sup>.

Отже, Павло Григорович одружився з Лідією Петрівною у 1940 році. Але друзі довго не знали про це. Навіть при ній сватали Поета за інших жінок. Разом вони прожили двадцять сім років. Однак самотності в душі він так і не переборов. Деякі літературознавці говорять, що Наталка – то міф, фантазія Поета. Проте чомусь віриться Павлові Загребельному: *«Директор музею-квартири П. Г. Тичини, онука поета, Ірина Дмитрівна, познайомила автора [себто, Загребельного. – Л.С.] з цими щоденниковими записами,*





*і ось тут зблиснуло ім'я Наталки, яке досі ніде не згадувалося в життєписях поета, та ще ж як зблиснуло!»<sup>□112</sup>.*

Поет пішов з життя в 1967 році після жорстокої хвороби на діабет з ускладненнями. Всі роки без нього Лідія Петрівна

витратила на підготовку до друку щоденників Павла Григоровича, поезій і статей Поета у повному обсязі. Завдяки цій відданій жінці вперше опубліковані найпоетичніші рядки Тичини, присвячені чернігівським красуням – сестрам Коновал і таємничій Наталі.

**P.S.** Ця історія кохання видатного Поета стала основою нашої першої серйозної літературно-музичної композиції. Павло Григорович був автором витончених ліричних поезій, які, на жаль, не відразу набули визнання з ідеологічних міркувань. Опубліковані в більшості своїй по смерті Поета. Дуже хотілося, щоб молодь назавжди забула творіння віршувальників-пародистів: «тир-пир, ми за мир, я колгоспний бригадир», «ніж читать Павла Тичину, краще з'їсти кирпичину», «а Тичина пише вірші та все гірше, та все гірше». І ту іронію, яка надавалась рядкам чернігівського поета Миколи Сайка: «затичинилося небо, засосюрилась земля». Адже автор писав про інше: увесь Всесвіт пронизаний поетичним сьайвом геніальних Павла Тичини і Володимира Сосюри.

На першому показі був присутній Сергій Анастасійович Гальченко – відомий український літературознавець, добре обізнаний і з творчістю, і з особистим життям Поета. Звісно, ми хвилювалися. Він же стримано дивився на сцену. Опісля сказав, посміхаючись: «Ви маєте право на таку трактовку». Отже, наш задум виявився вдалим. Ми показали свою композицію понад десять разів на запитання різних аудиторій Чернігова.

## Загадкова сеньйора

Про цю жінку пишуть книги в Італії і Франції, знімають документальні фільми в Росії. Її називають Каліостро у спідниці,



неймовірною Анжелікою, російською дружиною Беніто Муссоліні – майбутнього лідера італійської фашистської партії (дуче), диктатора, якому належить авторство терміну «фашизм». Ім'я цієї жінки Анжеліка Ісаківна Балабанова. В Європі і США вона відома як один з видатних діячів світового соціалістичного руху початку і середини

XX століття. Життя Анжеліки вкрито таємницею. Навіть у своїх мемуарах «Моя життя – боротьба» (у перекладі російською мовою видані у Москві 2007 року) вона не до кінця піднімає завісу.

Місцем свого народження мемуаристка називає Чернігів. Її поява на світ сталася 7 травня 1878 року в дуже багатій родині. За словами Анжеліки, батько помер, коли вона була маленькою. Пам'ятає його погано. Поміщик і ділова людина, він постійно займався справами. Дівчинка зростала в будинку із двадцяти двох кімнат, з фруктовим садом і красивим парком, під опікою суворої матері, яка начебто народила шістнадцять дітей, семеро з яких в ранньому дитинстві померли. Анжеліка була оточена розкішшю і гувернантками. Їй не дозволялося ходити до школи, грати з братами, іншими дітьми. Як наймолодшу дитину, мати дівчинки вважала її «вінцем сім'ї». Себто, вона мала вийти заміж за багатого чоловіка. А це означало, що Анжеліка повинна освоїти гарні манери, іноземні мови, гру на роялі, танці, вміння вишивати. Все це драгувало дівчинку, як і те, що треба було розмовляти лише німецькою і французькою мовами. Анжеліка відчувала до матері ненависть, коли бачила, як вона жорстоко ставилася до прислуги, а від неї вимагала робити все по-своєму. Життя дівчинки до двадцяти років проходило в суворому, холодному і байдужому

ставленні до неї. Єдиний вихід для себе бачила у втечі з дому.

Так і зробила, виїхавши до Брюсселя. Гроші їй таємно від матері посилав старший брат. Анжеліка знайшла собі бідну маленьку кімнату без опалення з ліжком, столом і двома нестійкими стільцями. Кімната розміщалася над магазином канцелярських товарів. Покупцями були школярі з бідних сімей. Харчувалася разом із квартирною хазяйкою. Але навіть у найхолодніші зимові дні і тоді, коли хворіла і лежала напівмертва від холоду й недоїдання, зізнавалася Анжеліка, вона б не віддала темного кутка своєї кімнати за великий і теплий дім у Чернігові. Вступила до Нового університету. Отримала ступінь доктора філософії і літератури. Потім вивчала економіку в Лейпцигу і Берліні. Завершила навчання у Римі. Тут зацікавилася соціалістичними ідеями. Вирішила присвятити себе великій битві за визволення людства від пригнічення і вступила в Італійську соціалістичну партію. За партійним дорученням читала лекції італійським робітникам-емігрантам у Швейцарії та інших країнах.

Серед цих італійців виділявся Беніто Муссоліні, бо вмів читати, писати, складно говорити. Навіть знав французьку мову. Він емігрував до Женеви у 1902 році, аби уникнути військової служби. Працював муляром, але то була не постійна робота. Змушений бродяжити. Так потрапив до Лозанни. На одному із політичних зібрань у цьому місті він слухав виступ Анжеліки Балабанової. Вона помітила його відразу. Юнак дивився на неї великими здивованими чорними очима. Худий, з вузькими плечима, зморений, погано одягнений, просто жалюгідний. Але весь його вигляд видавав у ньому людину рішучу, яка захопилася промовою Анжеліки. А вона була блискучим оратором. Вийшли з приміщення вдвох. Так у 1904 році розпочався їхній таємний роман. Муссоліні був молодший за Балабанову на



п'ять років, проте такою віковою різницею вони не переймалися. Анжеліка жаліла молодого хлопця за його бідність. Перебуваючи у Бельгії, вона відчула, що в цій країні, як і в інших західних країнах, є політична демократія поруч із величезними злиднями. Революції минулого залишили робітничий клас у рабстві. Лише нова соціальна революція, нова економічна система здатні вивольнити його. Цією думкою Анжеліка поділилася з Беніто. Він підтримав її. *«Когда мы работали вместе, – згадувала вона, – я старалась дать ему почувствовать, что я скорее его коллега, чем учитель, чтобы он не ощущал свою зависимость от меня. Его уверенность в себе возростала день ото дня, он стал более внимателен к своей внешности, и в его манерах стало меньше истеричности»*<sup>113</sup>.

Анжеліка кохала Беніто, а він, ймовірно, ні. Душа емоційної жінки відчувала це. А також те, що Муссоліні з нею тому, що вона жінка, поруч із якою не потрібно було доводити, що він рівня або стоїть вище за інших чоловіків. Він не ображався на поради Анжеліки, на її закиди. Не ховав свою слабкість. Беніто розумів, що вона єдина людина, з якою він може бути самим собою. Анжеліка, за її зізнанням, мала почуття відповідальності за нього, і Муссоліні користувався цим протягом наступного десятиліття.

І раптом зник. Зустрілись вони за кілька років у Римі. Стали разом видавати газету соціалістичної партії «Аванта». Якщо раніше між ними були скоріш за все платонічні стосунки, то тепер спалахнула обопільна пристрасть, яку Анжеліка ретельно приховувала. Спочатку тому, що Муссоліні на той час був одружений. Подейкували, що його старша дитина Едда народжена Анжелікою. Чому дівчинка жила не з нею, не пояснювали. Іншою причиною приховування любовного зв'язку з Муссоліні було те, що він поміняв ідеї соціалізму на фашистські. Анжеліка писала: *«Едва ли я могла себе представить в тот вечер, что начинаю общение, которое десять лет спустя приведет к таким горьким последствиям, что отчасти благодаря моей помощи и сочувствию жалкий бродяга после того собрания в Лозанне встанет во главе*

*движения, которому я отдала свою жизнь, и что он окажется виновным в самом позорном предательстве нашего времени. Но никто не мог бы увидеть в этом смущенном, нервном двадцатилетнем юнце человека, который правит Италией сегодня».* Анжеліка розірвала стосунки із Муссоліні назавжди.

У травні 1917 року виїхала до революційного Петрограда в опломбованому вагоні, в тому самому, в якому повертався в Росію Ленін. За його протекції Анжеліка вступила до партії більшовиків. У 1918 році її відрядили на посаду помічника Голови Раднаркому і Наркома закордонних справ Радянської України Крістіана Раковського. За його дорученням виїздила за кордон, зокрема, у Стокгольм. Яюсь, коли Анжеліка мала сісти у поїзд, яким поверталася додому, на вокзалі їй вручили лист від Раковського. Нарком писав про страшну трагедію, що сталася із членами її сім'ї, але без подробиць. Анжеліка згадувала: *«На финской границе мне отказали в разрешении пересечь страну, на территории которой шла жестокая война между красными и белыми. Я должна была возвратиться в Стокгольм. Спустя месяцы, в России, я узнала правду очень необычным и абсолютно случайным образом. Однажды я выходила из канцелярии Чичерина очень поздно ночью, город был в полнейшей темноте в этот час, и один солдат Красной армии, стоявший перед зданием, предложил проводить меня до гостиницы. Он был украинцем, и, пока мы шли, он описывал хаос, последовавший за революцией, когда шайки невменяемых мародерствующих солдат, дезертировавших с фронта, предавались буйным пьянкам и террору. Убийство одного из самых состоятельных граждан Чернигова было особенно отвратительным. Пока мародеры грабили его дом, хозяина расстреляли, и тело разрубили на куски. Его жена тоже была ранена солдатами. Несколько дней спустя она умерла, не зная о судьбе своего мужа.*

*– Я помню, товарищ, – заметил солдат, когда я чувствовала нарастающий холодный ужас, – у этого человека была такая же фамилия, как и у вас, – Балабанов».*

Це було потрясіння. Анжеліка пережила ностальгічні хвилини. Вона згадала свій дім, сад, дерева, тихий Чернігів, чудову Десну. Останній раз бачила їх багато років тому. Згадала кожний куточок саду, яким довіряла сумніви і образи своїх дитячих літ, кущі ожини, від яких забруднювались сукні, що викликало обурення матері і гувернанток. *«Шестнадцать лет назад, – писала Анжеліка, – когда я была членом правительства Украины, я собиралась вернуться в свой родной город, чтобы увидеть все это еще раз. Я действительно села на пароход, который должен был доставить меня туда из Киева и которому в мою честь дали новое имя «Интернационал». Тогда я обнаружила, что не могу увидеть места моей юности и распрощаться с ними во второй раз. Слишком многое случилось со мной с тех пор, как я уехала из дома, и пропасть, отделявшая меня от детства, стала слишком глубока. Я сошла с корабля, и поездка не состоялась».*

Анжеліка, яка вважала, що дух соціалізму у всьому світі неможна вбити, переживала розчарування. Вона стала свідком, як цей самий дух знищується в Росії тими, хто його проповідував і уособлював. Вона писала: *«Ситуация, которая созрела в России за последние несколько лет, создала ему такую угрозу, какую не смог создать фашизм. Ростки этой ситуации вынудили меня покинуть Россию меньше чем через пять лет после моего возвращения в нее в 1917 году и порвать все отношения с ее руководителями».*

Анжеліка вважала своїм кумиром Лева Троцького. Потім розчарувалася в ньому. Однак продовжувала залишатися троцькісткою в очах її недавніх соратників. У 1924 році Анжеліку виключили із більшовицької партії, висунувши обвинувачення в антирадянських висловлюваннях. Вона знову повернулася до Італії. Зайнялася політичною діяльністю. Однак діяння Муссоліні змусили Анжеліку переїхати до США. Після Другої світової війни знову повернулася до Риму. Самотню, немолоду жінку прихилило італійське подружжя. Вони ж відправили Анжеліку в останній путь у 1965 році.

Але до цих пір ця неординарна жінка приваблює як журналіс-

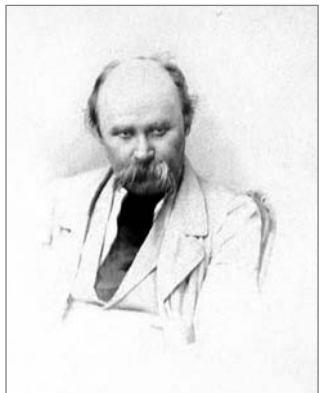
тів, так й істориків. Сперечаються щодо її походження, прізвища, романтичних історій. Існує думка, що Анжеліка носила прізвище свого першого і єдиного чоловіка Михайла Балабанова, якого залишила в Чернігові. Він став еседеком, українським меншовиком, членом Української Центральної Ради. Пізніше київський ревтрибунал заборонив йому займатися політичною діяльністю<sup>114</sup>. Однак у мемуарах Анжеліка не згадує про своє заміжжя. Протилежна думка – Балабанова її дівоче прізвище. Ні один з біографів Анжеліки не зумів точно встановити, ким був її батько – поміщиком чи купцем першої гільдії. Можна припустити, що Ісак Балабанов – відомий свого часу в Чернігові домовласник. На цю думку навів фейлетон Леоніда Глібова «Чернигов. Пейзажи из болотного рая», в якому письменник повідав про викрадені шуби у колезького радника Крестинського. Приватний пристав Войцехович заявив під час слідства про існування в Чернігові організованої шайки крадіїв і грабіжників, відомої під іменем балабанівської команди, тому що вони обрали своєю резиденцією шинок в будинку Балабанова<sup>115</sup>.

**P.S.** У 1957 році, коли в австрійському Відні проходив Конгрес Соціалістичного Інтернаціоналу, Анжеліка дала інтерв'ю радіо «Свобода» про Комінтерн і своє ставлення до Леніна: *«Владимир Ильич был сторонником принципа: цель оправдывает средства. Поэтому он позволял и даже хотел, чтобы применяли ложь, клевету, а затем впоследствии и насилие по отношению к тем, кто не соглашался с ним. Вот вы, русские граждане, хотите свободы. Если вы этой свободы и этого равенства действительно добиваетесь, вы должны добиться демократии в своей стране. Вы не должны разрешать, чтобы во имя русского народа над другими народами творилось насилие...»*<sup>116</sup>.

Своєрідний заповіт нашому північному сусідові мудрого політика і жінки. Анжеліка Балабанова увійшла до числа 500 «Великих українців».

## «Приїхала твоя Ликера...»

Тарас Григорович Шевченко приїхав у Борзну до свого доброго знайомого, поета Віктора Забіли, і це стало приводом до вечірки, на яку він запросив і Пантелеймона Куліша. На тому вечорі Пантелеймон Олександрович попросив Шевченка бути в нього



боярином при вінчанні з Шурочкою Білозерською. Наступного дня повіз його до маєтку нареченої на хутір Мотронівка Борзнянського повіту. 24 січня 1847 року молоді повінчалися у церкві села Оленівки, неподалік від Борзни, поряд з Мотронівкою. Весілля було на славу. Тарас Григорович дивився на молоду, гарненьку світлу голівку якої прикрашали ніжні блакитні квіти, і було в його очах щось таке, суто чоловіче, чого Олександра Куліш не зрозуміла

тоді до кінця, але пам'ятала все життя. І коли через багато років в її присутності Тарас Григорович подарував такий же погляд іншій, на її думку, не гідній жінці, Олександра Михайлівна відчула щось схоже на образ.

Зустрілись через десять років у Петербурзі. Олександра Михайлівна Куліш стала відомою письменницею Ганною Барвінок. Вона дуже приязно поставилася до Шевченка. Але чутки про його взаємини із жінками сприймала з відгінками ревнощів і дуже нервувала, коли переконалася, що Тарас Григорович дійсно закохався у кріпачку Ликеру Полусмакову.

До зустрічі з цією дівчиною Поет не раз закохувався і переживав розчарування в любові. Потребу одружитися, створити свій дім, поняньчити власних дітей ретельно приховував від інших. У Петербурзі Григорій Галаган познайомив Шевченка *«с черниговскими землячками, с Карташевскими. Не жеманные. Милые, настоящие землячки»*. Це сталося 1858 року на вечорі у Віктора



Білозерського, брата Ганни Барвінок. З однією із Карташевських, Варварою Яківною, Поет зійшовся дуже близько. Вечорами часто відвідував її. Як пізніше згадувала Варвара Яківна, *«говорив відверто про своє невдале й страчене життя»*. Читав вірші, зізнавався, що *«на старості років йому хотілося б одружитись і мати домівку з хаткою й садком»*.

Братом Варвари Яківни Карташевської був чернігівський поміщик, відомий у Петербурзі журналіст Микола Якович Макаров. Йому належала кріпачка Ликера Полусмакова. У 1859 році дівчина з'явилась у домі Карташевських. Привезла її до Петербурга з Чернігівщини мати Варвари Яківни. Дівчині було дев'ятнадцять літ. Батьків своїх вона не пам'ятала, хоча знала, що народилась у селі Липів Ріг на Ніжинщині і походила з козацького роду. Пані Карташевська наряджала Ликеру в український одяг, а коли збиралися на літературні вечори імениті письменники Іван Тургенєв, Микола Некрасов, Микола Костомаров, Тарас Шевченко, Віктор Білозерський, Пантелеймон Куліш, Олександр Писемський, вона прислужувала їм за столом. От тоді і впала дівчина в очі Тарасу Григоровичу. Проте близьке знайомство Шевченка з Ликерою відбулося у червні 1860 року в Надії Михайлівни Забіли, сестри Ганни Барвінок і Віктора Білозерського, на Стрельні, на дачі під Петербургом. Дівчина жила тут із Ганною Барвінок, якій Варвара Карташевська передала Ликеру на час виїзду за кордон із хворим чоловіком.

Після тривалого лікування від сухот Ликера ожила, розквітла. Шевченко зрозумів, що остаточно закохався. 28 липня 1860 року Тарас Григорович освідчився їй у коханні. А за два дні звернувся з листом до Миколи Мака-



рова, хазяїна Ликери, з проханням допомогти їм побратися. Тому що дівчина погодиться вийти за нього, Шевченка, заміж за умови батьківського благословення пана Макарова.

Про намір одружитися Поет написав брату Варфоломію Григоровичу Шевченку 22 серпня 1860 року. Розповів, що майбутню дружину звать Ликерою. Вона кріпачка, наймичка з-під Ніжина. Розумна і письменна, по-московському не говорить. Скаржився, що знайомі землячки з панночок *«твалтом голосять»* – Ликера *«не до пари, не до пари»*. Але це зовсім не так: ця дівчина йому до пари. Тому що вони обоє селянські діти. У них є спільне коріння, чого не було з тими жінками, якими захоплювався на певний час.

Першою раптом стала помічати негативні риси Ликериної вдачі дружина Куліша – Ганна Барвінок. Хоча спочатку, судячи з листа Шевченка до Макарова, поставилася до їхнього одруження з розумінням. Мабуть, не відчувала, що це так серйозно. В листі до Миколи Макарова писала, що Ликера чи то від рабства, чи то від народження дуже зіпсована. Холодно зустріла оспівчення Поета, однак за годину всі на подвір'ї знали від неї про це. Між Ликерою Полусмаковою та Олександрою Михайлівною Куліш почастишали сутички, і Тарас Григорович змушений був перевести свою наречену до своєї приятельки (він називав її рідною матусею) Катерини Іванівни Іванової, сестри графині Анастасії Іванівни Толстої.

Потім Варвара Яківна Карташевська пояснювала цей переїзд тим, що Ликера не хотіла працювати у Кулішевої дружини. Олександра Михайлівна намагалася розкрити Поетові очі на його наречену, показати її злодійкою, аморальною дівчиною. Говорячи це, вона робила натяки, бо не було явних фактів. А незабаром *«пощастило»*. Пані Іванова найняла для Ликери молодого вчителя, який не встояв перед її чарівністю. Доповіли Шевченку так, як хотіла Ганна Барвінок, і він розгнівався на дівчину, прогнав її. А Ликеру письменниця переконувала, що Поет *«сибіряка і п'яниця»*, тому їй не пара. Полусмакова ніколи не бачила свого нареченого п'яним. Він турбувався про неї. Коли в серпні 1860 року Ликера занедужала, бо, за Шевченковим висловом, *«дурна десь тьопала по калюжах та простудилася»*, Тарас Григорович замовив і привіз дівчині теплі черевики. Просив Надію Михайлівну Забілу

передати «мізерію і паспорт» його «любої Лікери». Довіряв своїй нареченій доглядати за його інтимними речами. Це потім їй дорого коштувало.

Через п'ятдесят років після смерті Тараса Григоровича Ликера Іванівна Полусмакова згадувала, що він їй дуже подобався. Тоді вона молодою була і не розуміла, «який він великий чоловік». Любив її дуже. Був перший після батька і матері. До шлюбу Поет справив нареченій вбрання. «Тільки я йому все віддала, – згадувала Ликера Іванівна. – Боялася Карташевських. Він все казав «давай повінчаємось», а з-за границі писали «нідожди».



Микола Макаров клопотав, аби відпустити свою кріпачку Ликеру Полусмакову на волю. І це нарешті сталося. Можна було ставати на весільний рушник. Шевченко радів. Поцілував Ликеру і сказав їй, що вона тепер, як усі люди.

Та сталося не так, як гадалося. Під впливом міщанських наговорів з боку Олександри Куліш та її спільниць Варвари Карташевської і Надії Забіли цей шлюб не відбувся. До того ж, переконали Шевченка в тому, що Ликера злодійка. В листі до Надії Забіли від 18 вересня 1860 року Тарас Григорович звинувачував свою колишню наречену у брехні. Писав, що не знайшов «2 простыни, 1 полотенце, 6 пар чулок, корсет, дюжину носовых платков, перочинный нож, теплые башмаки, коленкор для юпок и рисунок для мережки». Ликера пояснила, що ці речі залишила в домі Надії Михайлівни. Шевченко просив Забілу повідомити чи це правда, через Миколу Маркевича і з боєм зізнався: «*Душі своєї не шкода було для Лікери, а тепер шкода нитки! Чудне щось робиться зо мною*». Надія Забіла відповіла Шевченкові: «*Боюсь, щоб Лукерія іще в яку-небудь исторію не впутала меня. У меня нет ни одной ее и вашей вещи...*».

Речі так і не повернулися до Шевченка. В листі до Миколи Макарова від 31 жовтня 1860 року просив: *«Ще ось що. Чи не бачили Ликерію? Чи сказали їй, щоб вернула мою мізерію до ниточки (реєстр повинен бути у Надежды Михайловны або у Андрея Николаевича) [Маркевича. – Л.С.]»*. Просив нагадати їй, що вона заробила за тиждень чотири карбованці, які повинна від свого імені надіслати в Чернігів на ім'я Романа Дмитровича Тризни, секретаря дворянства Чернігівської губернії, з написом *«в пользу Черниговской воскресной школы»*. *«Цією ціною, – писав Шевченко, – окупить вона і свою, і мою погану славу»*. 8 жовтня 1860 року в наступному листі до Миколи Макарова Тарас Григорович знову звинувачував Ликеру у брехні, наполягав, щоб вона надіслала гроші в Чернігів на відомі цілі, 14 крб. заплатила за квартиру та 1 крб. за загубленого ключа.

Тарас Григорович тяжко переживав останню драму особистого життя. В листі до брата Варфоломія Шевченка з гіркотою писав: *«Що мені на світі робити? Я одурію на чужині та на самоті»*. А Ганна Барвінок, Надія Забіла, Варвара Карташевська раділи, що врятували великого Поета від нещасливого одруження.

Шевченко ще деякий час сподівався знайти собі подругу життя. Як заклинання повторював власні ж рядки: *«Ні! Треба одружитись хоча б на чортовій сестрі!»*. А потім сховався від усіх у чужій комірчині. То була низенька кімнатка з ліжком, де замість простирадла лежав баранячий кожух. На столі завжди було безладдя, стояв порожній штоф з-під горілки. Жив Шевченко одним днем, не прагнучи комфорту. В це житло приходила до нього бідна молоденька міщаночка в дірявих черевиках, у самій хустині, тремтячи від холоду. Поет прихилився до неї всією душею і воркував, як голуб. Ім'я цієї жінки, що подарувала Тарасові Григоровичу свою прощальну любов, не збереглося. Такі відомості про останні дні життя Кобзаря знаходимо у монографії про Шевченка письменниці і літературознавця Марієтти Шагінян.

А Ликера Полусмакова вийшла заміж за перукаря Яковлева і жила у Царському селі складним, нещасливим життям. Після

смерті чоловіка в 1904 році переїхала до Канева. Згодом Ликеру Іванівну запросили до Москви, де відзначалися п'ятдесяті роковини від дня смерті Шевченка. Тоді ж було записано її спогади про Поета. У Каневі Ликера Іванівна майже кожного дня приходила на могилку Тарасову. Люди шепотіли їй услід: *«Шевченчиха пішла! Шевченчиха пішла!»*. Померла вона у 1917 році, залишивши нам свій милий портрет, намальований Шевченком улітку 1860 року, коли їхній роман тільки-но починався. Своїй нареченій Тарас Григорович присвятив поезії «Ликері», «Л» («Поставлю хату і кімнату»), «Барвінок цвів і зеленів». Усі твори навіяні розривом з Полусмаковою і є вірцем чудової української лірики.

З тих пір збігло багато часу. Але навколо стосунків Тараса Шевченка з жінками не вгамовуються пристрасті. Деякі автори публікацій про Поета, не вчитавшись у його твори, в його біографію, звинуватили Тараса Григоровича в любові до власної сестри Оксани. Тому, мовляв, так і не зумів одружитись. Насправді ж Оксана Коваленко не була йому ні сестрою, ні близькою родичкою, а була вона першим юнацьким коханням. Їй Поет присвятив поему «Мар'яна-черниця» та вірш «Ми вкупочці колись росли».

Ликера ж Полусмакова могла б стати дружиною Кобзаря, матір'ю його дітей, помічницею, другом, *«з яким сісти хліба з їсти, промовить слово, то воно б хоч і як-небудь на сім світі, а все б таки якось жилось. Та ба! Нема з ким»*. Непорядність людська, заздрощі, прихована неповага до Поета зруйнували його прагнення до сімейного щастя. І прикро, що цього не помічають, або роблять вигляд, що не помічають, автори деяких публікацій, називаючи Ликеру Полусмакову непристойними словами. А це значить, що вона не була б до пари великому Поету.

На щастя, не все так сумно. Провідний науковий співробітник Шевченківського національного заповідника у Каневі, кандидат філологічних наук Зінаїда Панасівна Тарахан-Бережа доклала багато зусиль, аби представити громадськості зовсім протилежний образ Ликери Іванівни. Зінаїда Панасівна провела дослідження метричних книг і встановила, що шевченкова наречена похована за

кілька кілометрів від могили Тараса Григоровича. Поховання було безіменне, зроблене гробарем Канівської богадільні, де на сімдесят сьомому році 4 лютого 1917 року померла Ликера Полусмакова. Зінаїда Панасівна опитала багатьох старожилів.



На це пішли роки. І їй пощастило знайти могилку коханої Кобзаря на кладовищі «Сільце». Добилася того, аби на місці поховання поставити мармурову плиту з написом: *«Тут поховано наречену Т. Г. Шевченка Ликеру Іванівну Полусмакову 1840-1917»*. Нижче рядки з шевченкової поезії «Ликері». А ще Зінаїда Панасівна дізналася про те, що Ликера Іванівна вишивала лиштвом – білим по білому. Це рідкий дар. У Канівському музеї Шевченка зберігається вишитий нею рушник з півнями. Ликера принесла його на могилу Тараса Григоровича. У книзі відгуків залишила запис: *«13 травня 1905 року приїхала твоя Ликера, твоя люба, мій друже. Подивись, подивись на мене, як я каюсь...»*.

**Р. С.** У моїй уяві, нав'язаній грою актора Сергія Бондарчука у фільмі про Тараса Григоровича, Поет поставав франківським каменярем, суворим революціонером, людиною-іконою поважного віку. Це було до тих пір, поки наша театральна студія «Бібліобус» не наважилася показати літературно-музичну композицію, присвячену 180-річчю від дня народження Шевченка. Сценарій писався на основі великої кількості літературних джерел, серед яких спогади сучасників про Кобзаря, монографії, присвячені його життю і творчості, художні твори про нього і перш за все щоденник Тараса Григоровича. Комусь це здається дивним, але ми раптом відкрили, що він пішов з життя сорокасемирічним, а не глибоким старим, як зображають Шевченка на невдалих його портретах у папасі. На світлинах київського фотографа Івана Гу-

довського 1859 року Тарас Григорович має вигляд привабливого чоловіка з розумними і уважними очима. На ньому одяг типового інтелігента того часу. Навіть облісіння йому личить. І не дивно, що Поетом захоплювались аристократки Ганна Закревська, Варвара Репніна, Марія Максимович, Агата Ускова і молоденька актриса Катерина Піунова. Читайте «Щоденник» Шевченка і ви про них дізнаєтесь. Тарас Григорович написав чудові портрети цих жінок, які збереглися до нашого часу. Їм присвячені твори його інтимної лірики. Поет розумівся на жіночій красі. Доброзичлива, симпатична і геніальна людина, якій були притаманні слабкості, звичайні життєві радості та прикраси. Таким нам захотілося показати Тараса Григоровича. І назвали ми нашу композицію «Жінки в житті і творчості Кобзаря». На жаль, тоді ми до кінця не знали про долю Ликери Іванівни Полусмакової, його останньої любові, яку незаслужено ображали за життя і після смерті. Навіть у наші дні.

### **«... и пела Андреева-Дельмас – мое счастье»**

На Сіверянській вулиці в Чернігові жила родина Олександра Амфіяновича Тищинського – відомого земського діяча і громадівця. Його дружиною була Зеніла Францівна Дельмас – миловидна жінка французького походження. Вони народили п'ятеро дітей, які вільно почувалися в чудовому будинку з розкішним садом, що довгий час приваблював чернігівців смачними яблуками і грушами. Після революції 1917 року він перейшов у власність міста. Найнятий сторож



оберігав сад від набігів містян. Під час війни сад Тищинського, як його називали чернігівці, був знищений бомбардуванням. По-

тім на його місці звели двоповерховий будинок для начальства.

Наймолодшою дитиною у цій сім'ї була дівчинка, Любочка, улюблена донечка Олександра Амфіяновича (*на знімку 1900-х рр. Любов зліва із сестрою*). Вона народилася 29 вересня 1884 року. Дівчинка зростала в музичній атмосфері. Мати Любочки викладала музику. Батько часто займався організацією благодійних концертів. В автобіографії, яка зберігається в Петербурзькому музеї-квартирі Олександра Блока, Любов Олександрівна писала: *«Я не помню себя не поющей. С детства мы, 5 детей, под руководством матери, которая нас обучала и музыке, знали многие песни. В гимназии я также выступала на всех гимназических концертах в качестве солистки»*<sup>117</sup>.

Батько встиг відвести її до Чернігівської гімназії, але не дожив до того дня, коли Любочка успішно її закінчила. Помер 28 січня 1896 р. Поховання відбулося біля Воскресенської церкви. Могила цього славного чернігівця збереглася до наших днів.

Як не важко було родині, Люба Тищинська закінчила Петербурзьку консерваторію 1905 р. по класу співів. Вийшла заміж за Павла Андреева, співака з чудовим басом-баритоном. Їх обох запросили до «Нової опери» Олексія Церетелі. Любов і Павло Андрееви – солісти опери. А потім – Театр Солодовнікова в Москві, Київський оперний театр, оперна сцена Народного дому, Петроградський театр музичної драми, «Російські сезони» Сергія Дягілева, організатора закордонних гастрольних подорожей російських співаків. Любов Олександрівна і Павло Захарович виступали на одній сцені із Федором Івановичем Шаляпіним. Співали у Монте-Карло, в Парижі, інших європейських містах. Афіші прикрашало ім'я Любові Дельмас. Для сценічного іміджу вона обрала прізвище матері.

...Того спекотного червневого дня тисяча дев'ятсот чотирнадцятого року співачка приїхала до Чернігова, аби під дахом батьківської оселі розібратися у своїй суті. Ірина Михайлівна Коцюбинська, дочка письменника, сусідами якого були Тищинські, згадувала: *«Внизу на Сіверянській, що межує з 1-м Холодним Яром*



(зараз вулиця Десняка), поперек вулиці розташувалась садиба Тицинських. Це культурна, передова родина. Молодша дочка Любов Олександрівна Тицинська, в майбутньому відома співачка, яка носила прізвище Дельмас-Тицинська та була одружена з Андреевим, користувалась як співачка доброю славою. Вона була другом Бальмонта. [Ірина Михайлівна, ймовірно, переплутала з Блоком. – Л. С.]. Зараз у цьому будинку живе родина Клименка»<sup>118</sup>. Рукопис спогадів про сусідів Коцюбинських по Сіверянській вулиці Ірина Михайлівна датувала 13 травня 1977 року. Цей документ зберігається в Чернігівському музеї-заповіднику письменника. В 1914 р. авторці спогадів було майже п'ятнадцять років. Так що вона могла бачити Любов Олександрівну саме в той її приїзд, коли вона шукала душевний спочинок.

Любов Олександрівна картала себе за те, що є поганою дружиною, яка поводиться із чоловіком нечесно: несподівано покохала іншого, а Павло не здогадується. Тим іншим був Олександр Блок – знаменитий російський поет, одружений з дочкою вченого-хіміка Дмитра Менделєєва. За іронією долі, її теж звали Любою.

Усе розпочалося з відвідин оперної вистави на сцені Музичної драми в Петербурзі. В щойно відкритому театрі давали оперу «Євгеній Онегін». Олександр Блок був страшенно задоволений. Наступну прем'єрну виставу опери «Кармен», на яку випав гучний успіх, поет відвідав 9 жовтня 1913 р. В січні 1914 року він слухає оперу разом з дружиною, у лютому запрошує матір. Близьких Блока дивує такий напружений інтерес до знайомої опери. А поет пояснює всім, що нарешті побачив на сцені справжню Кармен, сповнену живого вогню і пристрасті. Таку, яку уявляв собі з повісті Проспера Меріме.



Блок записав у щоденнику: з першої хвилини не було нічого спільного ні з однією з попередніх зустрічей. Спочатку – буря

музики, чарівниця, що притягує до себе, а потім прислухання до цієї бурі і якесь повільне помолодшання душі. Тією чарівницею, що викликала в душі Олександра Блока такі відчуття, була Любов Дельмас, виконавиця партії Кармен, володарка чарівного мецо-сопрано. Так вона вперше відкрилася столичному глядачеві і взяла його в полон. А рецензенти відзначали, що пані Андреева-Дельмас приваблива, володарка приємного голосу, приємної пластики, взагалі, приємна Кармен. У ній була справжня притягальна сила відьми, дражлива, хвилююча розбещеність. Любов Олександрівна співала партію Кармен без парика, із своїм власним золотисто-рудим волоссям. Від співачки йшла музика лише для Блока. Вона захоплювала проти волі, і поет не чинив цьому против. Він закохався.

В душі сталося чудо, яке надихнуло Блока на безсмертний цикл поезій «Кармен», присвячених Любові Дельмас. Володимир Миколайович Орлов, автор книги «Гамаюн» про життя і творчість поета, писав: *«Была ли она хороша? Бог знает, теперь установитъ это трудно. Сохранившиешя фотографии довольно плотной дамы (не в ролях, а в жизни) признаться, не позволяют догадываться о бушевавшей в ней «буре цыганских страстей». Я узнал её уже пятидесятилетней женщиной, у которой от блоковской Кармен остались разве что медно-рыжие волосы. А ведь были же и «зубов жемчужный ряд» и «певучий стан» и «хищная сила» прекрасных рук»*<sup>119</sup>.

Так, у Блока було своє уявлення про вроду Любові Дельмас. Кажуть, усіх своїх жінок поет зробив занадто вродливими у поезіях. Той же Володимир Орлов наводить вислів стороннього спостерігача про Любов Олександрівну: *«...рыженькая, некрасивая»*. Але факт є фактом: Блок утратив голову. В його щоденнику за 1916 рік знаходимо такі рядки: *«...она шла своей красивой летящей походкой, в белом»,* або: *«Ночью <Л. А. Дельмас> от нескольких дней у моря – в обаянии всех благоуханий, обаятельная и хозяйственная, с какими-то слухами, очень важными, если они оправдаются (о предложениях Америки), какие могут узнавать*

*только красивые женщины и, узнавая, разносит, равнодушными и страстными губами произносятся умные вещи, имеющие мировое значение»<sup>120</sup>.*

В анонімних листах Блок зізнавався співачці, що закохується в неї, ледь вона виходить на сцену. Не закохатися в її голову, в її обличчя, в її стан просто неможливо. Мріє про знайомство, якщо вона погодиться. Зауважує, що, можливо, актриса знає його ім'я. Зізнається, що купує її фото, як гімназист. Любов Олександрівна вражена, проте не зацікавилася автором листа. На початку березня 1914



року Олександр Блок знову приходять на «Кармен». Але замість Дельмас співає Давидова, яку поет назвав якоюсь коротконогою співачкою, яка рабськи наслідує його улюблену співачку. Хтось із знайомих офіцерів пояснює поетові, що Дельмас занедужала. Насправді ж Любов Олександрівна була серед глядачів. Але підійти до неї того вечора поет не наважився. Блок бажає зустрітися з прекрасною дамою наодинці, а в театрі це неможливо. Поет шукає адресу, номер її телефону. Виявляється, вони мешкають поруч, на Офіцерській вулиці. В новому листі без підпису пише, що, коли побачив Любов Олександрівну без гриму і зовсім не схожу на її Кармен, його голова пішла обертом ще більше, ніж коли він бачив її на сцені.

Березень 1914 р. був для поета місяцем неабияких душевних мук. Послав предмету своєї пристрасті троянди і три томи своїх творів за назвою «Собрание стихотворений» у супроводі галантного, без зізнань у коханні листа. Так Любов Дельмас дізналася, хто ховався за анонімними листами. Володимир Орлов, біограф Блока, вважає, що їх платонічне кохання закінчилося 27 березня 1914 р. Поет зателефонував співачці і наступного дня вони зустрілися. А ввечері написав вірш «Ты как отзвук забытого гимна...» та «О

да, любовь вольна, как птица». До червня вони не розлучалися.

Обоє перебувають у любовній лихоманці, не згадуючи про свої обов'язки стосовно власних сімей. Любов Олександрівна змушена брехати чоловікові. В такому ж становищі й Олександр Блок. Вирішили на кілька місяців відійти одне від одного. До зустрічі зі співачкою у поета не залагодилося сімейне життя. Його дружина Любов Дмитрівна стала актрисою. Гастролі, короточасні романи, народження сина не від Блока. А він зрадив народженню Дмитрика. Думав, що з його появою в домі буде лад. Народжена у муках дитинка прожила всього вісім місяців. Блок сам поховав малюка і кожного року відвідував могилку. Хлопчиків присвятив пронизливій вірші. Як тільки Любов Дмитрівна оговталась після смерті сина, так відразу все пішло по-старому. Заради якогось студента кинула гастролі, поїхала за ним в Житомир. Блок знову самотній.

А в Любові Олександрівни був чоловік, який її кохав. Тим не менш вона у січні 1914 року знову була із поетом, бо Всеволод Мейерхольд надумав ставити виставу за «Незнакомкой» і «Балаганчиком» Олександра Блока. Здавалося, все погане позаду.

Кінець настав раптово. Любов Олександрівна сказала, що жахається своєї любові до нього. Була занадто ніжною. І тут він згадав про дружину – на кілька місяців забув про неї. Вночі Дельмас зателефонувала Блоку: ніколи не забуде поета, він – переворот в її житті. А вранці 7 червня 1914 р. вони прощались. Співачка поїхала до Чернігова, щоб розібратися в собі, Олександр Блок – в Шахматово. Звідси летять листи до Чернігова. В них надія на щастя. Але вистачило місяця розлуки, щоб Блок відчув різницю їхніх душевних світів, понять і смаків.

Усе частіше Любов Дмитрівна займає думки Блока. З Любов'ю Дельмас поет зустрічається щодня, відчуваючи до неї холод. Потім був прощальний лист. Вона не вірить, що це кінець і робить все, аби повернути Блока. Колишнього захоплення співачкою вже немає: поет живе своєю Любою Менделєєвою.

Любов Дельмас інколи відвідувала Шахматово, де з Блоком була його дружина. Коли поета призвали на військову службу,

бо почалася Перша світова війна, Любов Олександрівна писала листи, надсилала посилки. Після революції 1917 року Блок повернувся до Петрограда. Поступово Блок і Дельмас перетворилися на добрих знайомих. До самої його смерті у серпні 1921 р. співачка турбувалася про побут поета, а він інколи вередував як дитина. Любов Олександрівна не ображалась. Які образи між друзями. У жовтні 1920 р. поет подарував їй збірку поезій «Седое утро». Так він прощався із своєю музою. Олександр Блок помирав со-рокарічним на руках жінки, котру, як він нарешті зрозумів, кохав більше всіх на світі, – на руках своєї дружини Любові Дмитрівни.

Інша Любов, яскравий спалах у його житті, повернулася до свого чоловіка Павла Андрєєва. Він любив і тому пробачив. Жили у Ленінграді. Співали в опері. Викладали в консерваторії. Він – професор, вона – доцент. Під час війни працювали у фронтових бригадах. Відмовились їхати у Ташкент. У найтяжчий період блокади Павло Захарович, знесилений голодом, захворів. Його прямо з концерту відвезли до лікарні. Любов Олександрівна, сама виснажена голодом, доглядала за чоловіком. Кожного дня пішки ходила до нього в лікарню через усе місто. Дружина тоді врятувала Андрєєва. Проте хвороби його нікуди не поділися.

По війні концертна діяльність подружжя припинилася. Ан-



дрєєви, як і раніше, викладали в Ленінградській консерваторії. Павло Захарович помер 15 вересня 1950 року. Серце співачки зупинилося 30 квітня 1969 року.

Про що згадувала в останні дні свого життя жінка, котра на багато років пережила двох чоловіків, що подарували їй своє кохання? Ймовірно, перебирала подумки молоді літа, щасливі дні й гіркі. А це рядки із щоденника Блока, які він написав 27 травня 1917 року: «...я стал разбирать (чуть не в

*первый раз) ящик, где похоронена Л. А. Дельмас. Боже мой, какое безумие, что все проходит, ничто не вечно. Сколько у меня было счастья («счастья», да) с этой женщиной»<sup>121</sup>.*

## Більше, ніж дружба

Усе почалося у Петербурзі, в перші дні нового 1892 року. Тоді в столиці імперії відбувалися гастролі трупи Марка Кропивницького, прямою якої була актриса Марія Заньковецька. На одній сцені з нею грав Микола Садовський. Вони були невінчаним подружжям. У 1897 році Марія Костянтинівна розірвала церковний шлюб з першим чоловіком, взявши на себе всю провину. За тодішніми законами таке зізнання назавжди позбавляло її права вийти заміж удруге за Миколу Карповича Садовського. Ця талановита пара донесла до російського глядача українське слово, яке,



за висловом Садовського, *«залунавши в столиці, зворушило все її суспільство»*. А видавець, театральний критик і драматург Олексій Сергійович Суворін у книзі *«Хохлы и хохлушки»* захоплено писав, що до Петербурга приїхала видатна трупа, бо там такі великі таланти, як пан Кропивницький і пані Заньковецька. Олексій Суворін подивився практично всі вистави, в яких була зайнята Марія Костянтинівна. Оцінюючи гру актриси у спектаклі *«Назар Стодоля»*, він писав: *«Голос 2-жи Заньковецкой – обширный приятного тембра, напоминающий голос Сары Бернар, но более свежий и чистый. Она очень мило поет, что для актрисы – необходимое условие. Вообще это одна из тех немногих актрис, которые с первого же слова на сцене говорят вам о своем выдающемся*

таланте и его свежести, незапятнанной никаким подражанием кому бы то ни было»<sup>122</sup>.

Величезне враження на Олексія Сергійовича справила Марія Костянтинівна своєю грою у виставі «Наймичка». І рецензент не втримався: *«Я не видал на русской сцене наивность девушки так изумительно переданную, как это делает г-жа Заньковецкая. <....> Черты лица г-жи Заньковецкой выразительны и подвижны, фигура стройная и красивая, очень сценичная. <...> Нет такой актрисы на русской сцене, как г-жа Заньковецкая»*<sup>123</sup>.

Марія Костянтинівна почала бувати в домі Суворіних. З Ганною Іванівною, дружиною Олексія Сергійовича, вони стали подругами. Одного разу вона попросила Марію Костянтинівну прочитати монолог Луїзи із п'єси Шекспіра «Підступність і кохання». В кімнаті нікого не було. Двері завішані порт'єрами. Коли монолог закінчився, пролунали гучні оплески. Порт'єри розсунулися, і вийшло кілька чоловіків, як виявилось, письменників. Їх запросила дружина Суворіна. Там був Антон Павлович Чехов. Він захоплено дивився на актрису. Поцілував руку і сказав, що обов'язково напише для неї п'єсу. Чехов виглядав здоровим, мав широкі плечі і високий зріст. Важко було тоді навіть припустити, що він загине від сухот.



Листи Антона Павловича до різних осіб переконують, що знайомство із Заньковецькою справило на нього велике враження. Але своє справжнє ставлення до Марії Костянтинівни він ховав за жартівливо-насмішкуватими словами. 4 січня 1892 року Чехов писав з Петербурга до свого приятеля, полтавського поміщика Олександра Івановича Смагіна: *«Вчера до четырех утра ездил по всяким Аркадиям и наливал себя шампанским; со мной ездила хохлацкая королева Заньковецкая, которую Украина не забудет. Она очень симпатична»*. Марія Костянтинівна у перші дні зна-

йомства не здогадувалась, що письменник хворіє на сухоти. Не знала вона і того, що лікарі порадили йому поміняти клімат, і тому Антон Павлович розпочав переговори про купівлю садиби у Сорочинцях на Полтавщині. Проте незабаром його повідомили, що маєток (Чехов називав його хутором) уже не продається. От і змушений був Антон Павлович розповісти Марії Костянтинівні про цю неприємність. Заньковецька заспокоїла його і пообіцяла пошукати щось придатне в Чернігівській губернії. На знак згоди письменник запропонував їй поїхати кататися з крижаної гірки. Згодом Заньковецька писала своїй подрузі, теж актрисі, Наталії Михайлівні Богомолець-Лазурській<sup>124</sup>: *«Я ніколи не спускалася з гір на санках і не уявляла, як запаморочило це впливає на новаків. Моїм супутником був Чехов...»*<sup>125</sup>. Антон Павлович все повторював, що їй необхідно перейти на російську сцену, аби не замикати талант у вузькі рамки. Обіцяв написати п'єсу, де для неї буде роль виключно українською мовою.

У середині січня 1892 року Чехов у справах виїхав у село Біла Нижегородської губернії. Перебуваючи там, письменник не переставав думати про Заньковецьку. В листі до своєї доброї приятельки з Сум Наталії Лінтварьової 18 січня 1892 року він писав: *«Можэтэ себэ представить, я познакомился с хохлацкой королевой, которую Украина не забудэ. Она тоже хлопочет насчет хутора – хочет, чтобы я купил около нее в Черниговской губернии. Барыня веселая»*<sup>126</sup>. І знову цей насмішкуватий тон – «барыня веселая», за яким криється його почуття до актриси.

Повернувшись із Нижегородської губернії до Москви, Чехов знову зустрічається із Заньковецькою, яка своєю грою брала у полон і московську публіку. Марія Костянтинівна розповідала Наталії Михайлівні Богомолець-Лазурській: *«Чехов дуже добре ставився до мене, дорожив моїм товариством. Я часто бачилася з ним у Москві, він любив розмовляти зі мною, навідував мене, коли я нудьгувала, говорив, що в мене «красива душа», і ще багато милого, щирого, чеховського»*<sup>127</sup>.



Про свої відвідини актриси Антон Павлович розповідав у листах до Олександра Івановича Смагіна. Той відверто вважав, що Чехов закохався. Антон Павлович 26 січня 1892 року відповів приятелю в тому ж насмішкуватому тоні: *«Дела насчет хутора идут вяло. Теряемся в неизвестности и падаем духом. У Заньковецкой я давно уже не был и поэтому, милостисдарь, Ваши намеки являются гнусной клеветой, за которую Вы мне ответите. Ведь я ни одним словом не намекал на Ваши отношения к Леишковой? Вы влюблены в Леишковскую, я же между тем бываю у Заньковецкой только как простой знакомый и почитатель таланта. Завтра поеду к ней справится насчет хутора; она кое с кем переписывается и рекомендует мне Черниговскую губернию, где по ее словам много продажных хуторов и где, кстати сказать, нет рек, а одни только пруды»*<sup>128</sup>.

Купівля хутора була гідним приводом для зустрічі з Заньковецькою. В грудні 1892 року вони знову зустрілися в Москві. Чехов намагався розважити Марію Костянтинівну, коли побачив її чудові очі засмученими. Зайшли туди, де виступали шансонетки. Тільки вони почали розводити ручками і підіймати ніжки, як пізніше згадувала актриса, їй стало ще важче і вона заплакала. Антон Павлович заспокоював Марію Костянтинівну, заспокоював, а у самого по обличчю сльози течуть. Залишили цей веселий заклад і заспокоїлись. Антон Павлович довго жартував з того, як Заньковецька із Чеховим пішли розважатись до Омона і що з цього вийшло.

Заньковецька виїхала в Україну. Чехов продовжував займатися купівлею хутора. Він усе ще сподівався на допомогу Марії Костянтинівни. Але гастролі відбирали багато часу. Антон Павлович лікувався в Криму і за кордоном. Деякий час жив у Сумах, у Наталії Линтварьової. Біографи письменника кажуть, що він по лінії батька мав українське коріння. Про це побічно засвідчує лист письменника до приятеля і московського поміщика Олексія Сергійовича Кисельова від 15 лютого 1888 р.: *«Но мать и батька,*

*как дети, мечтают о своей Хохландии. Отец ударился в лирику и категорически заявляет, что ему ввиду его преклонных лет хотелось бы «проститься» с родными местами...»<sup>129</sup>.*

Йшлося про майбутню літню поїздку в село Луки поблизу Сум, де Чехови наймали дачу у поміщиків Линтварьових, дочка яких Наталія Михайлівна стала близьким другом Антона Павловича. Спостерігаючи за побутом українців в її маєтку, ловив себе на думці, що всі жінки нагадують йому Заньковецьку.

Хутір все-таки Чехов придбав, але під Москвою. Меліхово нині відоме кожному, хто любить і шанує письменника. Антон Павлович не сподівався прожити тут усе життя. В листі до Линтварьової з Меліхово 6 квітня 1892 року він писав: *«По ночам у нас кричат совы, предвещая скорую продажу нашего имения с аукциона. Купил я имяне на таких условиях, что аукцион сей есть отнюдь не плод моей мнительности. Когда же он, т. е. аукцион состоится, то я перееду на жительство в Нежин, где куплю себе дом и буду солить огурчики»<sup>130</sup>*. Однак аукціон так і не відбувся. В тому ж листі Чехов з гіркотою зізнався: *«Знаете, я чуть было не купил имяне в Черниговской губернии недалеко от Бахмача. Заньковецкая сватала. Если бы не купил на севере, то наверно купил бы около Заньковецкой»*. А Суворіну Антон Павлович написав, що Малоросія тепер – тю-тю. Зрада! А що стосується хохлів, то всі жінки йому нагадують Заньковецьку, а всі чоловіки Панаса Садовського. Ймовірно, Чехов мав на увазі або Миколу Карповича Садовського, або Панаса Карповича Саксаганського – обидва брати Тобілевичі, українські актори.

Доля розвела їх. Однак Чехов слідував за творчим життям Заньковецької, переконаний у тому, що Марія Костянтинівна – страшенна сила. Тільки вона не на своєму місці. А велика українська актриса говорила про нього, що то «дивовижної чистоти душевної була людина».

## Втрачені ілюзії



Їх пов'язала загальна ненависть до існуючого ладу в монархічній Росії. Спільна конспіративна робота, обопільні дружні почуття, які поступово переросли в те, що називається коханням, зробили їх єдиним цілим. Любов цих молодих людей зародилася з глибокої поваги. Він – Микола Колодкевич. Вона – Геся Гельфман. Обом немає тридцяти років. Різного віросповідання, соціального стану. Але разом розділяли одну ідею: боротися за свободу і щастя простих людей. Вони покинули

свої рідні домівки, розірвали сімейні узи.

Геся Гельфман народилася у Мозирі Мінської губернії в сім'ї торговця лісом. Її мати, хазяйка мануфактурної крамниці, рано померла, а з батьком у дівчинки склалися натягнуті стосунки, тому вона у шістнадцятирічному віці виїхала до Києва. Влаштувалася до швейної майстерні. Тут працювали дівчата, які водили знайомство з народниками. Одна з них потім згадувала, що Геся з першого погляду справляла враження непоказної міщанки напівінтелігентного вигляду, невеликої на зріст, щільної статури, з темним кольором обличчя, з великими темно-карими очима. З кожним днем вона зачаровувала добротою, м'якістю і ласкою, постійно за когось турбувалася.

Навчаючись на акушерських курсах при Київському університеті, Геся прилучилася до нелегальних соціалістичних гуртків, надавала різноманітні дрібні послуги революціонерам. Її квартира стала явочною. На початку вересня 1875 року дівчину арештували. Півтора року вона провела у будинку попереднього ув'язнення в Санкт-Петербурзі. З 21 лютого до 14 березня 1877 року в Особовому Присутствії Урядового Сенату відбувся суд над революціонерами-народниками, який назвали «Процесом 50-ти».

Їх звинуватили в участі у таємному товаристві, що мало на меті скинути існуючий порядок. Дівчину засудили до двох років примусових робіт. Покарання відбувала у Литовському замку – тюрмі в Санкт-Петербурзі. 14 березня 1879 року Гесею вислали під нагляд поліції до міста Стара Русса Новгородської губернії. Звідси вона втекла до Санкт-Петербурга. Деякі історики вважають, що саме у цей період дівчина познайомилася з народовольцем Миколою Колодкевичем, який згодом став її фактичним чоловіком. За яких обставин відбулося це знайомство – невідомо. Влітку Гесея примкнула до «Народної волі». І це не була випадковість. Микола Колодкевич, який для Гесі став найближчою людиною у світі, був одним з організаторів цієї таємної організації і членом її Виконкому. Молоді люди йшли в народ, щоб розкрити очі на царя. Ходіння це вимагало безліч фізичних труднощів. Підчас їх важко було переносити. Але молоді народники знайшли для себе моральне пояснення – вони здійснюють акт самопожертви. Від цього кожний з них відчував себе справжньою людиною.



З конспіративних міркувань Гесея Гельфман проживала в якості дружини Олени Григорівни в одній квартирі по Тележній вулиці, яка була явочною, з народовольцем Миколою Олексійовичем Саблінім. Тут зберігалися бомби. А Микола Колодкевич періодично виїжджав до Києва. Можливо, відвідував рідних у Седневі, де народився у дворянській родині. Навчався у Чернігівській гімназії, потім у Ніжинському ліцеї. Отримував знання на фізико-математичному факультеті Новоросійського університету в Одесі, звідки перевівся на другий курс медичного факультету Київського університету. Саме в цьому навчальному закладі Микола Миколайович Колодкевич став народником, гарячим прибічником терору.

Що стосується «Народної волі», то ця організація була створена в липні 1879 року на Липецькому з'їзді революційно налаштова-

ної молоді з різних куточків Росії. Найжорстокіша диктаторська дисципліна охопила партію зверху до низу. До її статуту було вписано терор як головний напрямок, головна мета. 26 серпня 1879 року Виконавчий комітет «Народної волі» ухвалив рішення про вбивство Олександра II. Терористи вперше взяли на озброєння динаміт. Кілька замахів виявилися невдалими. Останній, роковий, відбувся 1 березня 1881 року в Санкт-Петербурзі на набережній Катерининського каналу. Член «Народної волі» Ігнатій Гринецький кинув бомбу, яка підірвала його разом із Олександром II. Молода людина померла того ж дня ввечері у придворному Конюшенному шпиталі. Царя відвезли до палацу, де він помер від величезної втрати крові. Так закінчився сьомий замах на Олександра II. Народовольці свято вірили: якщо вбити царя, то обов'язково станеться революція. Проте нічого не відбулося. Народ мовчав. Депресія охопила деяких народовольців. А у Петербурзі почались арешти. Геся Гельфман ходила сумною і зосередженою. У знайомих курсисток, де ховали нелегальну літературу, забрала згорток, аби віднести до своєї квартири. Говорила, що цього добра у неї багато, так що їй все одно. Деяким з Гесіних знайомих було незрозуміло, чому вона так хвилюється, адже роль терористки була зовсім не для неї. Терор вимагав лютої, а Геся – проста, самовіддана і добра людина. Та не за себе вона хвилювалася.

26 січня 1881 року на квартирі терориста-народника Олександра Бараннікова арештували батька її майбутньої дитини Миколу Колодкевича як учасника підготовки замаху на царя під Одесою і підкопу на Малій Садовій у Петербурзі. Перш ніж відвезти Миколу до Будинку попереднього ув'язнення, його обшукали. Навіщо він носив із собою Статут «Народної волі», Програму Виконавчого комітету, службові бланки з печаткою і підписом посадових осіб, рукопис «Загальні начала організації місцевої і центральної групи», записник з адресами і різними нотатками, в яких містилися відомості про виготовлення різних речовин для стопіна, гримучого студня, гримучої ртуті, а також таблицю

удільної ваги динамітів різного складу, лишається загадкою<sup>131</sup>.  
То був вагомий доказ.

Відбувся процес 20-ти. Миколу Колодкевича приговорили до смертної кари, яку потім замінили довічною каторгою. Про те, що відбувалося в душі Гесі, стає відомим з книги Сергія Степняка-Кравчинського<sup>132</sup> «Подпольная Россия»: *«Чтобы дать понятие о нравственной силе и безграничной преданности этой простой, малообразованной женщины, достаточно припомнить последние месяцы ее революционной деятельности. Муж ее, Николай Колоткевич, один из известнейших и весьма уважаемых членов террористической партии, был арестован в феврале. Над его головой висел смертный приговор. Но Геся продолжала оставаться в рядах борющихся, скрывая от всех свое страшное горе. Будучи уже на четвертом месяце беременности, она взяла на себя чрезвычайно опасную роль хозяйки конспиративной квартиры, где готовились бомбы Кибальчича, и пробыла там все время до дня своего вторичного ареста, который произошел вскоре после 1 марта»*<sup>133</sup>.

Гесю арештували в квартирі Миколи Сабліна. Вона стала свідком сцени нервового, поспішного самогубства свого фіктивного чоловіка. Її відвезли до Будинку попереднього ув'язнення, помістили до окремої камери. На суді Геся визнала, що належить до російської соціально-революційної партії, розділяє програму «Народної волі». Але не визнала своєї співучасті у замаху 1 березня 1881 року і не заперечувала, що в її квартирі була друкарня «Робітничої газети», яку вона складала і розповсюджувала серед робітників. Вирок суду – страта через повішення. Гесю перевели до Петропавлівської фортеці. Чотири місяці вона чекала страти.

Із листа захисника засудженої Августа Антоновича Герке<sup>134</sup> від 28 червня 1881 року до директора Департаменту державної поліції В'ячеслава Костянтиновича Плеве дізнаємось, що саме в цей день він зустрівся зі своєю підзахисною. Адвокат побачив, що Геся різко змінилася: вона втратила сили, її губи були безкровні, дихання важке, говорила як людина, що дуже втомилася

від хвороби. Поскаржилася, що їжі не вистачає для підтримання здоров'я при її вагітності. З ранку і до першої години дня Гесю не годують. Потім приносять суп або щі, двісті грамів яловичини. Чаю не дають. Сказала, що їй необхідна допомога акушерки. Просила передати це прохання високому начальству. Далі Август Антонович написав: *«Я в особенности старался уговорить Гельфман подать прошение на высочайшее Его Императорского Величества имя о смягчении участи ее. Как я уже говорил Вам, я считаю себя обязанным как бывший на суде защитник ее по назначению оказать содействие к подаче ею такой просьбы, ибо не могу не видеть разницы между виновностью ее (по закону, несомненно, влекущую смертную казнь) и виновностью других цареубийц, уже повешенных; совершение ею преступления во время беременности и тогда, когда близкое ей лицо (как это я узнал уже после приговора) было уже привлечено к суду, конечно, тоже должно бы повлиять на смягчение наказания, если бы по монаршему милосердию дозволено было уменьшить строгость закона. Наконец, немедленная после объявления приговора смертная казнь и смертная казнь, ожидаемая беременною женщиной в одиночном заключении в продолжение нескольких месяцев, — наказания далеко не совсем равные. <...> Она сначала отказывалась, объясняя, что не может дать подписки о внезапной перемене убеждений и что согласилась бы подписать лишь прошение об улучшении пищи и об усилении медицинской помощи. После переговоров о редакции прошения, — причем я ей объяснил, что более важно действительное ее раскаяние, нежели заявляемое на бумаге, — она согласилась подписать прошение в известной редакции. Я тогда же написал прошение в указанной ею редакции, и она его подписала. Прошение это было передано при мне его высокопревосходительству г. коменданту и будет им переслано к Вам. Если бы при дальнейшем рассмотрении прошения потребовалась перемена редакции, то прошу вновь мне разрешить переговорить об этом с Гельфман; но, со своей стороны, я просил бы (если только имею право просить) не останавливаться на редакции, а видеть в под-*

*писанном Гельфман прошеении, лишь обращение к беспредельной милости Государя Императора. С глубоким уважением и преданностью Вашего превосходительства покорный слуга Август Герке, 28 июня 1881 г., веч»<sup>135</sup>.*

Страту Гесі відклали з причини її вагітності. А в Європі відбувалися мітинги протесту на захист ув'язненої. Гучніше за всіх виступала Франція, за нею Польща. Влада не могла не рахуватися з такою кампанією і змушена була замінити Гесі повішення довічним ув'язненням. 12 жовтня 1881 року Геся народила дівчинку. 25 січня 1882 року дитину в матері відібрали і відвезли до виховного дому на Горохівській вулиці у Петербурзі. Здали за номером А-824 як дочку невідомих батьків, хоча батьки Миколи Колодкевича просили віддати їм дитину на виховання. Їм відмовили.

Під час пологів у Гесі були великі розриви проміжності. Однак медичної допомоги жінці не надали. Зараження крові звело її в могилу 1 лютого 1882 року. Вона померла вночі в страшенних муках. Не проживши й року, померла від невідомої хвороби Гесіна дочка.

Чи знав Микола Колодкевич про арешт Гесі, народжену нею дочку, а тим паче про смерть їх обох, невідомо. В цей час він перебував в Олексіївському рavelіні Петропавлівської фортеці. Цинга, яка косила в'язнів, зробила його інвалідом. Чотири місяці він зовсім не піднімався з нар. Потім став на милиці, однак міг стояти не більше десяти хвилин. Тяжко хворий, Микола Миколайович знаходив у собі сили підтримувати морально своїх товаришів по нещастю. Вони освоїли тюремний досвід перестуків у стіну. Так і розмовляли. Петро Сергійович Поливанов, народник, теж мешканець рavelіну, писав про Миколу Миколайовича: *«Как часто я отходил от стены, успокоившись, с примиренной и охваченной добрым чувством душой, в которой оно сменяло злобный порыв отчаяния, когда я готов был пробовать разбить голову о стену... Я не сомневаюсь в том, что главным образом соседству Колодкевича я обязан тем, что окончательно не сошел с ума и не лишил себя жизни»<sup>136</sup>.*

Микола Колодкевич помер несподівано. Так здалося Петру



Поливанову. Адже за кілька днів до кончини його сусід на прогулянці ходив без милиць. Казав, що почуватися добре. Настрій у Миколи був веселий. Петро встиг поздоровити його з днем народження. Остання прогулянка – Колодкевич знову на милицях. А наступного дня він пішов за межу. Тюремний лікар Вільмс у рапорті начальству від 24 липня 1884 року писав: *«Содержавшийся в камере № 16 Алексеевского рavelина арестант, именовавшийся, по заявлению смотрителя рavelина, Николаем Колодкевичем, вследствие много раз повторявшихся продолжительных произвольных голоданий, 23 сего июля 1884 года в 10 часов вечера умер от истощения сил, несмотря на все принятые меры насильственного кормления»*<sup>137</sup>.

Ось така трагічна історія сталася з правдолюбцями і, по суті своїй, чесними і люблячими людьми. Письменник Достоєвський хотів написати продовження «Братів Карамазових», бо передбачав, що його улюбленець Альоша Карамазов, служитель Богові, пошуковець правди, перетвориться на терориста і, охоплений ідеєю царевбивства, загине або на ешафоті, або в тюремній камері. Але не встиг. Федір Михайлович помер того дня, коли на квартирі його сусіда по сходовій площадці Олександра Бараннікова арештували Миколу Колодкевича. Він і Геся могли б стати героями задуманого Достоєвським роману.

## Міф про усе жіноцтво

Юлія Василівна Тарновська народилася в родині бідного полтавського дворянина, підполковника у відставці. Він помер, залишивши багато дітей – братів і сестер, серед яких Юлія була найгарнішою. Щоосені вона приїздила до Петербурга зі своїм двоюрідним дядечком, знаменитим чернігівським багатієм Григорієм Степановичем Тарновським і проводила тут зиму. Качанівський поміщик узяв на утримання сім'ю Василя Тарновського.



У Петербурзі Юлія відвідувала світські бали, не відмовляла собі ні в чому, знайомилася з людьми за власним розсудом. Сучасники вважали, що із славетним художником Павлом Федотовим дівчину познайомив Віктор Юзефович. Його сестра була дружиною брата Юлії. З першого погляду Павло Андрійович закохався в Тарновську.



Вона увірвалася в його життя немов блискавка. Красива, молода, модно одягнена. Впевнена в собі. Смілива у стосунках з людьми, наче і не випускниця строгого Інституту шляхетних дівчат. Федотов почав часто бувати в петербурзькій квартирі Григорія Степановича. Велика і затишна, вона вражала своїм вбранням. Кожна річ засвідчувала про неабияке багатство її господаря. Проте на столах – не зовсім свіжі скатертини. Неохайні лакеї подавали страви. За обідом Юлін дядечко монотонно розповідав про свій оркестр, глухого домашнього музиканта Михайла Калінича, який талановито перекладає твори Бетховена для власного оркестру.

Але художнику любо було слухати згадки Юлії про Качанівку. Павло Андрійович слухав темноволосу дівчину з широким чолом, маленькими вушками та виразними очима і бачив перед собою чарівні качанівські алеї і ставки, альтанки і казкові музичні вечори у будинку Тарновських за участі композитора Михайла Глінки. Федотов відчував у душі небувале піднесення. Серед таких милих та інтелігентних людей він ладен був прожити не одне життя. До того ж, Юлія погодилася позувати для картини.

У майстерні було холодно. Художник працював у старенькому кожусі. Юлія зігрівала руки диханням. Не хотіла показувати йому, як утомилася і замерзла. А Павло Андрійович розповідав дівчині зміст майбутньої картини. Він назвав її «Сватання майора». У багатого купця є гарненька дочка на виданні. Знайома сваха зна-



йшла їй нареченого – немолодого майора із бідних дворян. Якщо для майора сватання – це зміна на краще матеріального становища, то для купця – це можливість породичатися із дворянином. А для свахи – це професія. Лише нареченої ніхто не спитав. Саме її образ художник писав з Юлії Тарновської.

Картина «Сватання майора» мала гучний успіх у Петербурзі. Визнали її і в Москві. За цей твір Федотов отримав звання академіка. Московську виставку відвідав директор поштового департаменту, колекціонер російських картин Федір Іванович Прянишников. Він висловив бажання купити картину за дві тисячі рублів сріблом. Але негативні рецензії (художника звинуватили у злісному ставленні до людей, у заклику до революційних змін) змусили колекціонера дати за картину півціни. Федотов писав Тарновському. Однак Григорій Степанович іншої ціни не дав. Йому більше були до вподоби італійські майстри пензля, а також художники, що зафіксували Качанівку на своїх полотнах. Картина залишилася у Прянишникова за півціни.



Федотов страждав не лише від такої несправедливості. Своєму приятелю, письменникові Олександрю Дружиніну Павло Андрійович зізнавався: *«Ця жінка тепер одержує повну владу наді мною. Мене занадто мало любили»*. Юлія на правах нареченої приходила до художника додому. Щоб не давати приводу різним

пліткам, брала із собою сестру Емілію. Частіше відвідувала художника сама. Бачила страшенну бідність, неохайність. Один слуга не міг з усім впоратись. У довгих розмовах Юлія намагалася вмовити Павла Андрійовича поїхати до Києва, а краще – до Качанівки, де він житиме в окремій кімнаті. Там затишно. Є великий старовинний сад. Говорила, що не треба на виставках представляти картини віршами, що складав сам (так художник розкривав зміст власних полотен), бо Юлія вважала його поезії не вартими уваги. Федотов же слухав мовчки, працюючи олівцем. У композиції, виконаній у цій манері, Павло Андрійович написав себе поруч із молодого жінкою за п'яльцями. То була Юлія Тарновська – дуже приваблива, сповнена душевної чистоти.

Вона поїхала в Качанівку, він – до Москви. Сумував за Юлею, думав про неї і себе і бачив безодню. Вона – багата, він – художник-жебрак, який зробить дівчину нещасною. Бо ніколи не зможе кинути малювання. А Віктор Юзефович до цих сумнівів додав і свої: Юлія йому не пара, бо розбещена, навіжена, легковажна дівчина, не здатна дати йому справжню любов, повагу і підтримку. Ці слова справили враження на Павла Андрійовича. І коли отримав від Юлії листа, в якому вона назвала його Павлом Петровичем, Федотов образився і сказав собі, що це кінець їхнім стосункам. Любляча жінка не може так помилятись.

Після її повернення вони проговорили всю ніч. Павло Андрійович натякнув, що їм краще розійтись. Юлія, ледь стримуючи сльози, говорила, що кохає його. А він вів своє: у нього не вистачить сил на дві любові – до жінки і до мистецтва. Аби не схибити на шляху до справжньої слави художника, він повинен залишатися самотнім.

А тим часом у світі поширилися чутки про особливі стосунки Юлії і Григорія Степановича. Розповідали про таємний хід, котрий з'єднавав спальні кімнати дядька і небоги у Качанівці. В дійсності такий хід проходив через велику шафу-гардероб. Федотову про це говорили жартівливо-алегоричним тоном. Алегорією стала опера Михайла Глінки «Руслан і Людмила». Тарновський – дядько

Чорномор, Юлія – Людмила, а палац – замок Чорномора з по-таємними ходами. Ось цього вже Павло Андрійович витримати не зміг. Художник розірвав з коханою будь-які стосунки. Пізніше пожалкував про цей вчинок.

Юлія оселилася в Качанівці. На людях зберігала сумний вигляд, мало усміхалася. Коли гості збиралися за столом, виходила до них з вуаллю на обличчі, щоб приховати очі. На руках – рукавички. В розмови майже не втручалася. Лише інколи повертала голову в бік бідного гусара Євграфа Володимировича Смирнова, за якого врешті-решт вийшла заміж. Григорій Степанович дав Юлії триста душ кріпаків і гарне придане. Так вона стала по-справжньому заможною жінкою. Все було добре, але несподівано помер її чоловік – колишній бідний гусар. Юлія Василівна після похорону виїхала за кордон. Скільки там прожила, невідомо. Повернувшись, двічі виходила заміж – за Сергія Миколайовича Смагіна і Костянтина Олександровича Швебса – генерал-майора царської свити. Залишившись вдовою, Юлія Василівна оселилася в Качанівці.

Час підтвердив, що з подружнього життя Юлії Тарновської і Павла Федотова нічого б доброго не вийшло. Хоча... Якби в житті художника не було б цієї жінки, його суперечливої музи, не з'явився б шедевр Павла Андрійовича – картина «Сватання майора», яка хвилює і хвилюватиме не одне покоління людей. Бо образ нареченої, Юлії Тарновської, сповнений душевної чистоти, щирості й ніжності. Це – найчудовіший міф про усе жіноцтво.

**Р. С.** У психіатричній лікарні Петербурга від прогресуючого паралічу помирав Павло Андрійович Федотов. Поруч з ним постійно знаходився його слуга, колишній денщик Фінляндського полку, Андрій Коршунов – свідок повільного згасання художника. У хвилини світлого розуму Павло Андрійович малював, упізнавав знайомих, вів цікаві розмови з ними, лагідно посміхався. А найчастіше перебував у присмерках свідомості, плакав або голосно сміявся. Після втручання лікаря Федотов заспокоювався. Андрій Коршунов із жалістю дивився на жовте, виснажене обличчя свого господаря і дивувався: що може зробити з людиною хвороба.

Смерть художника сталася 14 листопада 1852 року. Обмитий, прибраний Павло Андрійович Федотов лежав на столі у чорному мундирі без еполет. Такий мундир носили офіцери у відставці в урочистих випадках. Зношена шинель лежала на ліжку. Капітан Федотов помер; картини, продані й роздаровані, розгублені малюнки, зібрані по приватних колекціях, під замком чекали свого строку (Віктор Шкловський). Художнику було тридцять шість років.

### Знову наснилось дитинство



Коли на екрани вийшов кінофільм Олексія Германа «Двадцять днів без війни» за однойменною повістю Костянтина Симонова, всі тільки і говорили про Юрія Нікуліна (улюблений клоун, а геніально зіграв драматичну роль) та Олексія Петренка, виконавця епізодичної ролі бойового льотчика, якому дали коротку відпустку. В холодному, зітканому з протягів, вагоні він знайомиться з героєм Юрія Нікуліна і розповідає свою історію, історію зрадженого дружиною фронтовика. Олексія Петренка знімали крупним планом. Упродовж дванадцяти хвилин на чорному фоні ми бачимо обличчя актора, його великі очі, наповнені тугою, чуємо його голос, і перед нами постає картина нещастя бойового льотчика, який не знаходить у собі сили пробачити дружину, хоча б заради дітей. Нарешті льотчик залишає вагон, а глядач не може його забути. Така вже сила таланту актора Олексія Петренка.

Цей талант вабив до нього багатьох режисерів кіно. Згадати б хоча Елема Климова, який зняв Олексія Васильовича в ролі Распутіна в кінострічці «Агонія». Один з глядачів висловився так: *«Агонію, цей дійсно шедевр кінематографа, необхідно силоміць показувати кожному новому скликанню Верховної Ради, Уряду і Президенту. Фільм фактично був про брежнєвську епоху часів*

повного застою. Чим все скінчилось – відомо. Висновок. Актор чудовий». Запам'ятався він і як виконавець ролей Петра Першого, Йосипа Сталіна, генералів Радлова та Єпанчина, Богдана Хмельницького, князя Голіцина, гоголівського Подколюсіна та багатьох інших. Адже Олексій Петренко знімається в кіно з 1967 року. Театрالی Ленінграда та Москви добре знають його роботи на сцені Ленінградського театру імені Ленради, Московського драматичного театру на Малій Бронній, МХАТу, театру видатного режисера Анатолія Васильєва. Не можна забути телевізійні програми Олексія Петренка, де він проявив себе серйозним співаком і виконавцем українських народних пісень. Народний артист Росії, лауреат престижних театральних премій, він живе в Москві.

Але все частіше згадується йому зруйнований хуторець поблизу Чемера Козелецького району на Чернігівщині з кинутими вишняками – в дитинстві рвав вишні. Мала батьківщина, де 26 березня 1938 року народився Олексій Петренко. А в паспорті у нього стоїть інша дата народження – 1 квітня 1938 року, бо саме того дня батько Василь Олексійович зареєстрував сина у найближчій сільраді. Не встиг вчасно це зробити. Багато було селянської роботи. Якби назвав дійсну дату народження сина, були б серйозні неприємності – три дні без реєстрації живе дитина. Василь Олексійович Петренко на власному досвіді переконався, що будь-які стосунки з правоохоронними органами не завжди бувають приємними, м'яко кажучи. Ще тоді, коли вони з дружиною Анастасією Федорівною Марченко жили в Лохвиці на Полтавщині, його, Василя Петренка, засудили будувати канал Москва-Волга за начебто невиконаний план хлібоздачі з конфіскацією усього майна. А здавати було нічого. Від голоду померли батько і мати, старший син.

На шляху до місця покарання йому чудом удалося втекти. Але повертатися на Полтавщину Василь Петренко не міг. Тому, ховаючись від переслідувань, у 1935 році опинився на Чернігівщині. Поблизу Чемера Козелецького району знайшов невеликий хутірець, який був територією тамтешнього радгоспу. Сюди до нього

приїхала дружина, яка за три роки народила йому сина Олексія. *«Правда, вже не бачив того хутірця, – розповідав Олексій Васильович журналістам під час перебування у Києві. – Пам'ятаю лише, що залишилось від нього – руїни, попелище і печі з трубами, що окремо стирчали. Батьки довго жили у сарайчику з пічкою, що уціліла. А добротні будиночки всі зруйнували. Деякі перевезли до Чемера, але так і не дали їм ладу. Пізніше батько часто малював мені ностальгічну картинку, розповідаючи про нашу колишню білу хатинку, що нагадувала, як він стверджував, хрестоматійну, шевченківську. У Чемері ми жили до 1949 року. Потім переїхали до Чернігова, де купили півхати на вулиці Бойовій».* Коли у 1991 році Олексій Васильович приїхав у місто свого дитинства, то швидко відшукав їхню скромну хатинку. Без попередження зайшов до колишніх сусідів – тітки Марії та дядька Грицька Даньків. Зустріч усім принесла радість, адже вони раніше жили як родичі. Миттєво, за словами Петренка, вся Бойова позносила частування, що у кого було, і відбулося таке різдвяне свято, якого актор не пам'ятав на своєму віку.

Того ж разу Олексій Васильович відвідав села Рудка і Моргуличі Чернігівського району. На цьому знімку – він другий зліва, з бородою. Такий веселий прийом акторові організували мешканці села Рудка. Поруч з ним чоловік з поголеною головою – чеський актор Борживой Навратил. Творча група тодішнього Центрального телебачення знімала передачу про дружбу цих двох відомих акторів. Авторам сценарію важливо було показати кожного з них у місцях народження і зростання. Вирішили спочатку приїхати на Чернігівщину.







А на цій світлині Олексій Васильович стоїть на передньому плані поруч із дружиною Галиною Петрівною і Борживоєм Навротілом (справа від актора) на сходинах Рудківського будинку культури. На жаль, чеський актор, хворий на рак, помер кілька років тому.

Перебування на рідній землі сколихнуло деякі спогади і розповіді рідних Олексію Васильовичу людей. Коли йому виповнилося рочків два, батька призначили завідувачем свинофермою у радгоспі імені 10-річчя Жовтня. Виділили двадцять метрів житла. А незабаром війна почалась. Василь Олексійович Петренко пішов на фронт, пораним потрапив у полон, утік, своїм ходом повернувся додому. Німці його не зачіпали. Як стало відомо, завдяки керівникові радгоспу. Він начебто працював на них, а насправді був залишений для підпільної роботи. Багатьох людей врятував. *«Я німців уперше побачив удень на центральній фермі, – згадував Олексій Васильович. – Звідти вони їхали до саду, набирали яблук та овочів і – «цюрюк». Бо вночі приходили партизани. Теж простували до саду і до нас, перевдягалися у свіже, що мати давала, і поверталися до Красилівського лісу. Нарешті, значить, одного*

*разу я прокидаюся вранці та кажу матері: «А знаєте, я бачив, хто у нас був уночі!». Мати перелякано: «Хто?» – «Старший конюх і ще з ним двоє!» У мами переляк, я ж піду по селу гомоніти, і німці нас, ясна річ, «приведут в відповідствіє». Припнула мене майже буквально до ноги і ходила кілька днів ані кроку від мене. Гусак у нас був, який бився. Стеріг дім, як пес. А німці їхали повз нашу хату, і спало їм на думку поласувати гусятиною. Німець із дрючком за цим гусаком, а я за ноги йому вчепився і кричав: «Не чіпай нашого гусака!». Німець підняв так мене за шкірку, поставив і каже: «Маленький партизан! Пух! Пух!». Мама знову за мене – і до хати! А німець заспокоює її, тицяє портмоне з фото – в самого двійко кіндеренят у Німеччині».*

Після визволення Чернігівщини батько знову пішов на фронт. Воював до кінця війни. Повернувся живий і здоровий. Стало легше родині. Олексій із братом, старшим за нього на рік, ходив у Чемері до школи. Це ж саме робив і в Чернігові. По закінченні шкільного навчання намагався вступити до Київського театраль-ного інституту імені Карпенка-Карого. Але не судилося Олексієві стати студентом столичного вузу. Як людина азартна, він зробив кілька спроб. Батьки давали йому гроші на дорогу і на харчі. Повернувшись з Києва до Чернігова, пішов на завод. Йому дуже подобалась робота молотобійця. Освоїв ще спеціальність слюсаря. А школярем навчився пасти свійську худобу. Так що на шії батьків не сидів. Нарешті в 1957 році хлопцеві пощастило: Петренка прийняли до Харківського театального інституту. Олексій Васильович розповідав: «Пам'ятаю, під час навчання за мною по п'ятах ходив наш лінгвіст і все розпитував: «А як там у вас на Чернігівщині виголошують таке-то слово, а таке?». Я ж виріс на поліській землі, де вимова особлива, змішана – українсько-російсько-білоруська».

Одного разу Олексій на студентській вечірці познайомився з майбутньою співачкою Аллою. «Моя любовь к Алексею – роковая, сумасшедшая; мое счастье и наказание одновременно, – зізналася вона журналістам. – Первая наша встреча в Харькове

*состоялась в 1958 году. Я была такая боевая девочка, училась в консерватории. Мой друг актер пригласил на студенческий вечер в театральное училище, на котором я впервые увидела Петренко. Как сейчас помню: на нем были брюки морские широкие, черный свитер под шею. Исключительно сложен. А глаза! Я обалдела. Говорю: «Серезжа, кто это? Познакомь меня с ним!» «Нет, я тебя знакомить не буду, не хочу». Но меня не остановишь. Я – музыкантам: «Ну-ка давайте танго!» Подошла и пригласила понравившегося мне паренька. После этого вечера я пришла в свое общежитие, открыла широко дверь и сказала: «Девочки, я влюбилась, и он будет моим мужем!». Представляете, насколько я это все почувствовала!»<sup>138</sup>.*

Вони почали зустрічатися, а в 1960 році розписалися. В 1961 році Олексій Васильович закінчив інститут і приїхав на роботу в Запорізький український театр імені Щорса. Грав крихітні ролі, що його не влаштувало. Гадав, що в Донецькому російському драмтеатрі буде краще, проте сталося не так, як гадалося. В 1962 році Олексій Васильович став батьком. Народилася дочка Поліна. А незабаром вони перебралися до Ленінграда. Грав на сцені театру імені Ленради. Але і тут він не затримався. Алла Олександрівна розуміла, що її Олексій по-справжньому зможе розкритися як актор лише в Москві. Тому відпускала його до столиці без вагань і з надією. А сама відмовилася від кар'єри вокалістки. Жила заради чоловіка, вірячи в його успіх.

Артистка Лідія Шукшина познайомила Петренка з Галиною Петрівною Кожуховою, відомою в московському театральному та кінематографічному середовищі журналісткою, членом Спілки письменників. Вона тривалий час працювала театральним оглядачем у газеті «Правда». Була на сім років старша за Петренка і мала сина, нині відомого телевізійного мандрівника Михайла Кожухова. Галина та Олексій стали коханцями. У такому стані перебували два роки. Проживши у шлюбі з Аллою Олександрівною дев'ятнадцять років, Петренко зважився залишити дружину та дочку і переїхати в Москву. Про цей намір першою дізналася

Поліна, бо була для Олексія Васильовича найближчою людиною, як і він для неї. Коли батько переїхав до Кожухової у Москву, вона прийняла його пропозицію бути з ним. Кинула в Ленінграді музичне училище і поїхала в столицю. Незабаром п'ятнадцятирічна дівчинка уцент посварилася з батьком та його новою дружиною і повернулася до мами. Він страшенно образився. Як виявилось, надовго.

Важко було Аллі Олександрівні одній впоратися з дорослою дівчинкою, яка тоді почала палити, пропадати з дому. Поліні дуже не вистачало батька. Матері самій судилося витягувати її з того мороку. Вона все-таки домоглася, щоб здібна дівчина закінчила музичне училище. Поліна навіть удало знялася в кіно. Вийшла заміж за відомого актора Андрія Полуяна, народила дочку, названу Настусею на честь матері Олексія Васильовича. А він не спілкувався з Поліною. Дивним чином вона повторила долю своїх батьків – також розлучилася з чоловіком. Він помер несподівано, молодим. З 2003 року Поліна живе у Мюнхені, куди раніше переїхала Алла Олександрівна. Працює хатньою робітницею у заможних самотніх німкень.

Олексій Васильович прожив із Галиною Кожуховою понад тридцять років. Він багато працював, а вона була проти цього. Її не цікавили матеріальні блага. Для Галини Петрівни головним було те, аби чоловік не перевантажував свій організм. Коли ж він виїздив на зйомки, дружина була поруч. Актор зізнавався, що без неї йому погано. Галина Петрівна не їздила з ним лише тоді, коли почувалася погано. Інкогніто вдвох вони приїздили до Чернігова, аби відвідати могилу брата Олексія Васильовича на міському кладовищі. Батьків актор забрав до себе в 1981 році. Померли у нього на очах. Він поховав їх під Москвою, в Нікольському, неподалік від свого дому.

У жовтні 2009 року пішла з життя Галина Кожухова, залишивши свого Альошу наодинці з долею. Його перша дружина Алла Олександрівна так і не позбавилася любові до нього. Згадує, що Олексій усього себе віддавав театру. А вона співала за гроші, ви-

кладала, підробляла на кількох роботах, аби забезпечити сім'ю. Закладала речі у ломбарди. Адже у чоловіка була мала зарплатня. Алла не нарікала, завжди говорила йому, що він обов'язково стане знаменитим. У побутових питаннях Олексій був немов дитина. Завжди у творчому польоті. Без кінця купував книги, які потім валялися на підлозі. Довелось Аллі замовляти книжкові шафи. А чоловік знав лише одне – театр і ролі, які постійно вчив вдома. Все записував на папері. Приходив додому після вистави не задоволений собою. Говорив, що грав дуже погано. Завжди картав себе, відчуваючи творчу незадоволеність. Жити з такою людиною було дуже складно.

Не забула Алла Олександрівна всі депресії чоловіка, в яких він деякий час перебував. В такому стані одного разу зателефонував директору музичного училища, де викладала Алла Олександрівна, і сказав, якщо вона зараз не приїде, він накладе на себе руки. І Алла Олександрівна мчалася на таксі до свого Альоші, заспокоювала, як могла. Але на сцені він жив. Свою нервову систему не беріг. На зйомках фільму «Агонія» захворів. Перевантаження було страшенним. Довелося підлікуватися у спеціалістів. Режисер фільму Елем Климов покликав Аллу Олександрівну на зйомки, аби вона допомагала чоловікові. І несподівано стався у нього інфаркт. Удвох вистояли перед цією хворобою, і Олексій Васильович повернувся на знімальний майданчик. У нього був амулет – цвяхи, які любив класти у кишені. Вихід фільму «Агонія» збігся із їхнім розлученням. У Алли Олександрівни було передчуття, що так все і станеться. Вона завжди носила обручку, а чоловік – ні. Незадовго до розлучення у квартирі подружжя побували грабіжники. Вкрали його обручку. Серце Алли Олександрівни тьохнуло – обручку вкрали і його украдуть. Вона не приховувала, що ладна за Олексія віддати своє життя, якщо спитають, в кого стріляти – в нього чи в неї. Скаже, краще в неї. Таке божевільне кохання, як Алла Олександрівна сама вважає.

Переживши стрес, втративши назавжди Олексія Васильовича, вона періодично оселяється в лікарні. Аллу Олександрівну від-

відує Поліна з онукою Настусею. Намагаються не говорити про минуле. Та одного разу в лікарні з'явилися журналісти і вмовили Аллу Олександрівну пригадати те саме минуле. Не помітила, як розповіла про чоловіка, його зраду, про складності, які були з дочкою. Прочитавши інтерв'ю першої дружини, Олексій Васильович розлютився. Не любить, коли сторонні люди втручаються в його особисте життя. Стосунки з Поліною, які тільки-но почали сяк-так відновлюватись, він різко обірвав.

**P. S.** Олексій Васильович Петренко належить не тільки російській культурі. З Україною його пов'язують близькі стосунки з дніпропетровськими родичами і творчі відносини з відомими українськими кінорежисерами, у яких він знявся у фільмах останнього десятиріччя: «Наліт», «Ілюзія страху», «Чорна рада». В останній кінострічці Олексій Васильович виконав роль Богдана Хмельницького. На жаль, не відбувся проект повнометражного художнього фільму «Тарас Бульба та його сини» за сценарієм режисера Віктора Греся, в якому актор мав би зіграти Тараса Бульбу. Така ж доля спіткала намір Володимира Савельєва зняти Олексія Васильовича в головній ролі в кіноепопеї про гетьмана Калнишевського. Київському журналісту Олексію Зотикову, який багато часу провів з Олексієм Васильовичем в Україні, актор відкрив свої потаємні думки: *«Проситиму Господа Бога, коли зйду з цього світу, аби дав мені змогу зустрітись зі своїми предками, з рідними, зі своїми українськими вчителями, та сказати їм: «Милі мої, сподіваюся, ви мені все вже простили. <...>. За час мого життя нікого з України не викликали через мене кудись так, як мого батька через мене викликали до школи, – кого ви, мовляв, виховали?<...> Дякую вам усім, і простіть мене...».*



У 2010 році Олексій Васильович втретє одружився. Його обра-  
ницею стала Азіма Абдумамінова – журналістка, етнічна узбечка.  
Ймовірно, актор щасливий. Про це говорить його чудовий вигляд  
в останньому фільмі «Йде натура», де Олексій Петренко зіграв  
роль письменника Василя Раззамазова.

*Десь на дні мого серця  
Заплела дивну казку любов.  
Я ішов від озераця.  
Ти сказала мені: «Будь здоров!  
Будь здоров, ти мій любий юначе!...»  
Ах, а серце і досі ще плаче.  
Я ішов від озераця...  
Десь на дні мого серця  
Заплела дивну казку любов. (Павло Тичина)*



<sup>1</sup> Микола Ілліч Подвойський (1880-1948) – український радян-  
ський партійний, державний та військовий діяч. В жовтні 1917 р.  
– голова Петроградського військово-революційного комітету, один  
з керівників Жовтневого збройного повстання. Народився в селі  
Кунашівка Ніжинського району в родині священика.

<sup>2</sup> Орест Ярославович Мацюк (1932-1999) – український історик,  
архівіст, історик паперу, філіграней (водяних знаків на папері), кра-  
єзнавець, доктор історичних наук, професор. Народився у Трускавці.  
Жив і працював у Львові.

<sup>3</sup> Еміль Григорович Гіллельс (1916-1985) – видатний піаніст, педагог, лауреат Ленінської премії, Герой Соціалістичної Праці, уродженець Одеси. Жив і працював у Москві.

<sup>4</sup> Ернест Міллер Хемінгуей (1899-1961) – американський письменник, журналіст, лауреат Нобелівської премії. Учасник Громадянської війни в Іспанії, ветеран Першої та Другої світових воєн. Застрелився із рушниці у власному домі.

<sup>5</sup> Олександр Валентинович Вампілов (1937-1972) – російський драматург і прозаїк, автор популярних п'єс, які йшли на сцені багатьох театрів країни. Жив і працював в Іркутську. Трагічно загинув в озері Байкал.

<sup>6</sup> Борис Васильович Романицький (1891-1988) – визначний український режисер і актор школи П. Саксаганського, співзасновник і художній керівник Львівського театру ім. М. К. Заньковецької, народний артист СРСР, лауреат Шевченківської премії.

<sup>7</sup> Марія Костянтинівна Заньковецька (3.08.1860-4.10.1934)/ (4.08.1854-4.10.1934) – українська актриса і театральна діячка, провідна зірка українського театру кінця XIX – початку XX ст. Народна артистка УРСР. Народилась у с. Заньки Ніжинського району. Справжнє прізвище Адамовська.

<sup>8</sup> Гринько О. «Тонка травиночка надії»: розмова з актором театру ім. М. Заньковецької /Олександр Гринько ; вела С.Максименко // Кіно-Театр. – 2012. – №3. – С.40-43.

<sup>9</sup> Іван Савич (справжнє ім'я Іван Савич Лук'яненко (1914-2000) – український поет і журналіст. Учасник Другої світової війни. У 1948 році військовим трибуналом Прикарпатського військового округу засуджений на 25 років виправно-трудових таборів за перебування у полоні. Покарання відбував у таборах м. Інта. У 1956 р. реабілітований. Народився в с. Савинки Корюківського району.

<sup>10</sup> Зельцер О. Р-317 /О.Зельцер //Культура і життя. – 1988. – 30 жовт. – С.5.

<sup>11</sup> Сергєєва С. Народний пісняр Григорій Пономаренко /Світлана Сергєєва //Скарбниця української культури : зб. наук. пр. – Чернігів, 2005. – Вип. 6. – С.147-150.

<sup>12</sup> Богдан Сильвестрович Ступка (1941-2012) – український актор



театру і кіно, лауреат Державної премії СРСР за роль Войницького у виставі «Дядя Ваня» за драмою А. П. Чехова і Шевченківської премії за роль Тев'є Молочника у виставі «Тев'є-Тевель» за Ш. Алейхемом, народний артист УРСР і СРСР, Герой України. Народився в с-щі Куликів Львівської області.

<sup>13</sup> Розстальний Віталій Григорович (1936-2006) – український актор. Народний артист УРСР. Член Національної спілки театральних діячів України. Народився в с. Рейментарівка Корюківського району.

<sup>14</sup> Загребельний М. Богдан Ступка [Електронний ресурс] /Михайло Загребельний. – Харків, 2013. – С.3. – Режим доступу: <http://iknigi.net/avtor-mihaylo-zagrebelnii/>.

<sup>15</sup> Богдан Ступка завжди вірив у Бога: фрагменти щоденника артиста [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dyvensvit.org/>.

<sup>16</sup> Наталя Михайлівна Ужвій (1898-1986) – видатна українська актриса театру і кіно. Народна артистка СРСР, Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державних премій СРСР і Шевченківської премії. Народилася в Любомлі на Волині. Похована на Байковому кладовищі в Києві.

<sup>17</sup> Микола Олексійович Шутько (1927-2010) – народний артист України, член Національної спілки кінематографістів України. Народився в м. Кривий Ріг Дніпропетровської області.

<sup>18</sup> Георгій Юхимович Єгоров (1925-1988) – народний артист ТАРСР. З 1960 року – актор Казанського драматичного театру ім. В. І. Качалова. Зіграв 150 ролей, поставив 10 вистав, написав 12 п'єс. З 1978 року – директор цього театру.

<sup>19</sup> Рыбакова Т. Счастливая ты, Таня...: (о Рыбакове, и не только о нем) [Электронный ресурс] /Татьяна Рыбакова //Дружба народов. – 2005. – №3. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/druzhba/2005/3/ry8.html>.

<sup>20</sup> Володимир Олександрович Чеботарьов (1921-2010) – кінорежисер і сценарист, заслужений діяч мистецтв РФ, режисер кінофільму «Людина-амфібія», «Батальйони просять вогню» та ін. Учасник бойових дій під час Другої світової війни.

<sup>21</sup> Алла Дмитрівна Ларіонова (1931-2000) – актриса театру і кіно, народна артистка Росії. Популярна у 50-х – 60-х рр. минулого століт-

тя. 26 серпня 1981 р. відвідала Чернігів з групою кінематографістів і виступила перед глядачами кінотеатру «Дружба».

<sup>22</sup> Леонід Федорович Биков (1928-1979) – український актор, режисер і сценарист, народний артист України, лауреат Національної премії України ім. Т. Г. Шевченка. Як режисер зняв відомі кінофільми «Зайчик», «В бій ідуть лише «старі», «Ати-бати, йшли солдати».

<sup>23</sup> Віктор Миколайович Мірошніченко (1937-1987) – актор театру і кіно, народний артист України. У 1964-1974 рр. – актор Чернігівського драмтеатру ім. Т. Г. Шевченка.

<sup>24</sup> Володимир Григорович Горпенко (1941) – український актор, режисер кіно і телебачення, педагог КДІТМ ім. І. К. Карпенка-Карого, доктор мистецтвознавства, професор. Режисер фільмів «Дождь в чужом городе» (спільно з М. Резниковичем), «Трудно быть Богом».

<sup>25</sup> Семен Михайлович Будьонний (1883-1973) – воєначальник СРСР, один з перших радянських маршалів. На початку війни 1941-1945 рр. входив до Ставки Верховного Головнокомандування, був головкомом військ Південного-Західного напрямку (липень-вересень 1941 року).

<sup>26</sup> Леонід Володимирович Харитонов (1930-1987) – артист театру і кіно, один з найпопулярніших акторів радянського кіно 1950-х років, заслужений артист РФ. Відомий за фільмами «Вулиця повна несподіванок», «Солдат Іван Бровкін», «Іван Бровкін на цілині».

<sup>27</sup> Юрій Миколайович Медведєв (1920-1991) – актор театру і кіно, народний артист РФ, виконавець «маленьких» ролей.

<sup>28</sup> Степан Йосипович Шкурат (1886-1973) – український актор театру і кіно без спеціальної освіти, мав професію бондаря. Грав на сцені аматорського театру в Ромнах. Його акторський талант відкрив режисер і скульптор І. П. Кавалерідзе. Народний артист України. Жив і помер у Ромнах на Сумщині.

<sup>29</sup> Микола Федорович Яковченко (1900-1974) – видатний український актор театру і кіно, народний артист України, уродженець Прилук. У 1920-х роках працював у Чернігові в складі аматорської трупи. Все життя з невеликими перервами служив у Київському академічному драматичному театрі ім. І. Франка. У Прилуках на те-

атральній площі 17 травня 2008 р. встановлено пам'ятник акторові роботи скульптора В. Чепелика.

<sup>30</sup> Микола Лаврентійович Панасьєв (1918-1980) – народний артист України, зіграв багато комедійних ролей в кіно і в Київському академічному драматичному театрі ім. І. Франка, в якому служив усе життя.

<sup>31</sup> Афанасій Іванович Кочетков (1930-2004) – артист театру і кіно, народний артист РФ. Служив у Малому театрі в Москві. Став широко відомим після фільму «Над Тисою», в якому виконав роль старшини прикордонних військ Андрія Смолярчука. У кінокартині «Родина Коцюбинських» зіграв М. Горького.

<sup>32</sup> Леонід В'ячеславович Куравльов (1936) – актор театру і кіно, народний артист РФ. Зіграв майже 200 ролей в кіно. Найбільш відомі з них Шура Балаганов («Золоте теля»), Жорж Милославський («Іван Васильович змінює професію»), оберштурмбанфюрер Айсман («Тринадцять миттєвостей весни»), Афанасій Борщов («Афоня»).

<sup>33</sup> Литовченко О. Леонід Куравльов передав до Чернігова унікальні фото зі зйомок фільму «Вій» /Олександр Литовченко //Деснянка вільна. – 2012. – 20 груд. – С.12.

<sup>34</sup> Михайло Якович Черняк (1906-1992) – російський композитор, член Спілки композиторів СРСР, автор ряду опер, хорів, музики для театральних вистав, до документальних фільмів. Народився в Чернігові. В 1922-1925 рр. навчався у Музичній професійній школі по класу Є. В. Богословського й одночасно викладав хоровий спів у школах Чернігова. Жив і похований у Москві.

<sup>35</sup> Лада (Лідія) Михайлівна Могілянська (1899-1937) – українська поетеса, дочка письменника, публіциста та літературознавця М. М. Могілянського. Закінчила гімназію у Петербурзі, Чернігівський інститут народної освіти. Друкувалась у чернігівському журналі «Просвещение». Арештована 16.01.1929 р. як член контрреволюційної організації «Демократична Спілка», яка виросла з гуртка «Друзі книги» при нашій бібліотеці. Вирок – вища міра покарання (розстріл) із заміною на десять років таборів. Строк відбувала на Соловках, Біломоро-Балтійському таборі. Розстріляна 6.07.1937 р. Похована на Донському кладовищі.

<sup>36</sup> Шевчук В. Могилянські: забута письменницька родина України /Валерій Шевчук //Україна. – 1988. – №27. – С.8-9.

<sup>37</sup> Георгій Осипович Петраш (1901-1985) – відомий чернігівський художник і краєзнавець. Студентом Київського художнього інституту був арештований за шпигунство на користь чеського уряду, бо за походженням чех. Без суду і слідства відправлений на Соловки. Через десять років, у 1939 р., його випустили, і художник оселився у Чернігові. Створив кілька картин довоєнного міста. Помер у Києві.

<sup>38</sup> Лихачев Д. Воспоминания [Электронный ресурс] /Дмитрий Лихачев. – СПб, 1995. – С.250-251.

<sup>39</sup> Галина Васи́лівна Тасарська (1913-1937) – народилася на Харківщині. На будівництво каналу Москва-Волга прийшла у лютому 1934 року як в'язень Дмитровлагу. Начальник українського загону землекопів.

<sup>40</sup> Рыжкова Н. Музыка из ГУЛАГа : музыкальная библиотека «Перековки» [Электронный ресурс] /Н.Рыжкова. //Нева. – 2003. – №7. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/neva/2003/7/ryzhk.html>

<sup>41</sup> Володимир Олександрович Антонов-Овсієнко (1883-1938) – українець, російський та український революціонер, меншовик-інтернаціоналіст під час Першої світової війни, з 1917 р. – більшовик, радянський партійно-державний і військовий діяч, юрист, дипломат, публіцист. Арештований НКВС під час кампанії Великого терору в СРСР 12.10.1937 р. Звинувачений у приналежності до троцькістської терористичної і шпигунської організації. За вироком від 8.02.1938 р. розстріляний 10.02.1938 р. Реабілітований 1956 р.

<sup>42</sup> Ісідора Долорес Ібарурі Гомес (1895-1989) – багаторічний перший секретар Компартії Іспанії, лідер іспанських республіканців під час Громадянської війни. Їй належить гасло «No Pasarán! – Вони не пройдуть!» (озвучено під час битви за Мадрид). Після падіння республіки у 1939 році перебралася до СРСР. Її єдиний син Рубен пішов до Червоної Армії. Загинув під Сталінградом.

<sup>43</sup> Микола Іванович Єжов (1895-1940) – генеральний комісар держбезпеки. Головний організатор масових репресій 1937-1938 рр., відомих як «Великий терор». Цей період отримав назву «єжовщина».

У 1939 році арештований, а за рік розстріляний по звинуваченню у підготовці антирадянського путчу.

<sup>44</sup> Норильський С. Власть идеи и узы крови [Электронный ресурс] /Сергей Норильский //Книга памяти жертв политических репрессий Тульской области. 1917–1987. – Тула, 1987. – Т.3. – С. 18–26. – Режим доступа: <http://www.sakharov-center.ru>.

<sup>45</sup> Комунарка – селище у складі Сосенського поселення в Москві. Тут знаходиться полігон, на якому в роки політичних репресій розстріляні і поховані тисячі людей.

<sup>46</sup> Віталій Маркович Примаков (1897-1937) – радянський воєначальник, командир Червоного козацтва, комкор. Займав відповідальні пости, виконував важливі дипломатичні доручення. Уродженець Семенівки.

<sup>47</sup> Чернігівський краєзнавець О. Ю. Кульбицький у книзі «Доля дітей Михайла Коцюбинського» (Чернігів, 2004) зробив уточнення: «Наприкінці 1919 року в холодній та голодній Москві опинилися Віталій з вагітною Оксаною. <...> В 60-ті роки автору цих рядків музейні працівники розповідали, що Оксана знепритомніла у ванній кімнаті і вдарилася головою об край ванни. Врятувати її лікарі не змогли».

<sup>48</sup> Дмитро Аркадійович Шмідт (1896-1937) – учасник Першої світової війни, прапорщик, повний Георгіївський кавалер, учасник Громадянської війни, командував 2-ю Чернігівською дивізією в 20-х рр., комдив Червоної Армії, нагороджений двома орденами Червоного Прапора. У 1934-1937 рр. – командир 8-ї окремої механізованої бригади Київського військового округу. Розстріляний 20.07.1937 р. Народився в Прилуках.

<sup>49</sup> Суворов В. Очищение : зачем Сталин обезглавил свою армию? /Виктор Суворов. – М., 1998. – С.343.

<sup>49a</sup> Роечко В. Україна або смерть! /Віктор Роечко. – К., 1997. – С.90, 91-92.

<sup>50</sup> Ілля Васильович Буяльський (1789-1866) – заслужений професор анатомії і хірургії, академік Імператорської медико-хірургічної академії, консультант, оператор військово-навчальних закладів та Імператорського ліцею. Професор Академії мистецтв, де читав курс

анатомії, який відвідував Т.Г.Шевченко. Народився в с. Вороб'ївка Новгород-Сіверського району. Новгород-Сіверська центральна лікарня носить ім'я І.В.Буяльського. Засновано премію його імені.

<sup>51</sup> Сочинения Н.И.Пирогова. – К., 1910. – Т.2. – С.549.

<sup>52</sup> [http://www.erlib.com/Валентин\\_Пикуль/Добрый\\_скальпель\\_Буяльського/1/](http://www.erlib.com/Валентин_Пикуль/Добрый_скальпель_Буяльського/1/)

<sup>53</sup> Студьонова Л., Ковалець Я. Заклинання сліду /Людмила Студьонова, Яків Ковалець. – Городня, 1995. – С.61.

<sup>54</sup> Черниговские епархиальные известия. – 1895. – №2. – С.45-48. – (ч. неоф.); – №3. – С.87-90. – (ч. неоф.).

<sup>55</sup> Гліб Іванович Успенський (1843-1902) – російський письменник, народжений в Тулі в родині провінційного чиновника. Його батька Івана Яковича в 1856 році перевели з Тули на роботу до Чернігівської палати державного майна. Родина оселилася на вулиці Олександрівській (тепер вулиця Кирпоноса, 20-б, будинок зберігся). На ньому відкрито меморіальну дошку. З 1856 до 1861 р. навчався в Чернігівській гімназії. Автор кількох творів про Чернігів 1860-х років.

<sup>56</sup> Успенский Г. Собр. соч. : 14-ти т. – М., 1954. – Т.1. – С.485-486.

<sup>57</sup> Фирсов А. Чернигов и его святые /Александр Фирсов //Истор. Вестн. – 1903. – Т.94 (окт.). – С.211-223.

<sup>58</sup> Успенский Г. Собр. соч. : 14-ти т. – М., 1954. – Т.1. – С.485-486.

<sup>59</sup> Сибарит – від давньогрецької колонії, яка уславилася своїм багатством і розкішшю. Сибарит – це людина, яка живе в розкоші, любить задоволення і гульгтяйство.

<sup>60</sup> Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов : дослідж. і матеріали / Микола Сиваченко, Олександр Деко. – К., 1969. – С.179-180.

<sup>61</sup> Там само, с.181.

<sup>62</sup> Русова С. Мої спомини /Софія Русова. – К., 1996. – С.44.

<sup>63</sup> Дараган Михайло Петрович (1834-?) – належав до другого дворянського роду Дараганів, занесеного до третьої частини родової книги Чернігівської губернії. Професійний військовий. З 2.01.1876 до 30.07.1878 р. обіймав посаду Чернігівського губернатора. Опісля – сенатор, з 1910 р. – дійсний статський радник. Дата і місце смерті невідомі.

<sup>64</sup> Червинський Петро Петрович (1849-1931) – уродженець Чернігова, дворянин, земський статистик, публіцист, один з фундаторів консервативного напрямку народництва в Росії, член Чернігівської земської управи, регістратор. На зборах інтелігенції Чернігова щодо відкриття громадської бібліотеки його було обрано головою цього зібрання.

<sup>65</sup> Русова С. Мої спомини /Софія Русова. – К., 1996. – С.44.

<sup>66</sup> Рахно О. Олександр Русов у науковому житті Чернігівщини / Олександр Рахно //Сіверян. літопис. – 2000. – №6. – С.57-58.

<sup>67</sup> Бучневич В. Е. Записки о Полтаве и ее памятниках /Василий Бучневич. – 2-е изд. исправл. и дополн. – Х., 2008. – С.337-341, 436.

<sup>68</sup> Труды Полтавской архивной ученой комиссии. – Полтава, 1914. – Вып. 11. – С.85-97.

<sup>69</sup> Павловский И.Ф. Православный священник, бежавший к старообрядцам /Иван Павловский //Киевская старина. – 1904. – Т. LXXXIV (февр.). – С.53-55. – (документи, известия и заметки).

<sup>70</sup> Матвій Ілліч Лазаревський (1778-1856) – титулярний радник. Служив у конотопських підкоморському та повітовому судах (1797–1832). У 1832 році вийшов у відставку. За організацію виборів дворянства у 1836 році нагороджений орденом св. Володимира IV ст., завдяки чому 20 травня 1836 року на підставі рішення Чернігівських дворянських зборів рід Лазаревських було внесено в III частину дворянської родовідної книги Чернігівської губернії. Батько відомого історика О.М. Лазаревського. Автор мемуарів про Чернігівщину першої половини XIX ст. «Памяти мои».

<sup>71</sup> Лазаревський М.І. Пам'яті мої. Pro domo sua. Мемуарна хроніка (XVIII-XIX ст.) : спогади Матвія та Олександра Лазаревських; передм., упоряд. І.Забіяка. – Київ; Самара : РАКС, 2004. – 197 с. : іл., портр.

<sup>72</sup> Родина оселилася в дерев'яному одноповерховому п'ятивіконному з скромними наличниками будинку №59 по вулиці Мстиславській, який зберігся.

<sup>73</sup> Олексій Леонтійович Нарочницький (1907-1989) – російський вчений на зламі епох, масштабна постать історичної науки, з феноменальними знаннями і величезним інтелектом, академік АН СРСР і АПН СРСР, спеціаліст із зовнішньої політики, випускник Київського

університету. Народився в Чернігові. Похований у Москві ; Алексей Леонтьевич Нарочницький : [некролог] // Вопросы истории. – 1989. – № 8. – С. 189.

<sup>74</sup> Наталія Олексіївна Нарочницька (1948) – доктор історичних наук, глава Фонду історичної перспективи і відділення фонду «Інститут демократії і співробітництва» в Парижі. Апологет створення єдиного російського світу. Дотримується антиукраїнських поглядів. Вітала анексію Криму, бо тривалий час закликала до цього. На її думку, так звана Новоросія не житиме під одним дахом з галичанами.

<sup>75</sup> Петро Олександрович Румянцев-Задунайський (1725-1796) – фельдмаршал, талановитий воєначальник, учасник багатьох воєн. Президент і губернатор Малоросії. Катерина II подарувала фельдмаршалу село Володькову Дівицю Ніжинського повіту, яким згодом до 1917 р. володіла його дочка О. П. Долгорукова та її нащадки.

<sup>76</sup> Федір Васильович Дубасов (1845-1912) – генерал-ад'ютант, адмірал. У 1905 році керував придушенням селянських виступів у Чернігівській, Полтавській, Курській губерніях. На нього здійснено замах у грудні 1906 року, але він залишився живим. Помер своєю смертю у Петербурзі.

<sup>77</sup> Дмитро Володимирович Каракозов (1840-1866) – дворянин, російський революціонер-терорист, який 4 квітня 1866 року здійснив один із невдалих замахів на імператора Олександра II. Повішений.

<sup>78</sup> Школьник М. Жизнь бывшей террористки [Электронный ресурс] /Мария Школьник. – М.: Всесоюз. об-во политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1930. – 74 с. – Режим доступа: <http://www.memo.ru/nerczinsk/szkol6.htm>

<sup>79</sup> Чернігівська старовина : зб. наук. праць. – Чернігів, 1992. – С.114-115.

<sup>80</sup> У перекладі з латині – злочинний зв'язок, кровозміщення. У римському релігійному праві – ритуальний бруд взагалі. Пізніше інцест почали визначати як злочин, що руйнує релігійний устав. У наш час лікарі попереджають, що це призводить до народження потвор.

<sup>81</sup> Після розлучення О. К. Розумовський відібрав у дружини дітей. Дворічну Катрусю і семирічну Варю доручив своїй рідній сестрі Парасці Гудович. Кирило чотирьох років і дев'ятирічний Петро жили



з батьком. Забезпечував матеріально, вихованням не займався. Наслідок: Кирило став гомосексуалістом та алкоголіком і закінчив своє життя в психіатричній лікарні. Петро оселився в Бессарабії, перетворився на шахрая і карного злочинця. Побував у тюрмі. Помер вдома.

<sup>82</sup> Цитується тут і далі за книгою: Сысоев В.И. Анна Керн: жизнь во имя любви [Электронный ресурс] /Владимир Сысоев. – М. : Молода гвардия, 2009. – 80 с. – Режим доступа: <http://www.litmir.co>.

<sup>83</sup> Гринченко Б. П. А. Кулиш: биогр. очерк. – Чернигов, 1899. – С.3-4.

<sup>84</sup> Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое: книга для свободных умов. – Минск, 1997. – С.280.

<sup>85</sup> Цитується тут і далі за книгою: Кулиш П. Дневник [Електронний ресурс]. – К., 1993. – 87 с.

<sup>86</sup> Петров В. Романи Куліша /Віктор Петров. – К., 1994. – С.130.

<sup>87</sup> Там само.

<sup>88</sup> Там само, с.132.

<sup>89</sup> Фрейд З. Очерки по психологии сексуальности /пер. с нем. – 2-е изд. – Минск, 1997. – С.149.

<sup>90</sup> Там само, с.146.

<sup>91</sup> Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: особистість, письменник, мислитель: у 2-х т. /Євген Нахлік. – К., 2007. – Т.2. – С.327.

<sup>92</sup> Доманицький В. Авторство Марка Вовчка /Василь Доманицький //Записки Наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. – 1908. – Т.LXXIY. – Кн.4. – С.111-171.

<sup>93</sup> Барвінок Г. Спомини про Марка Вовчка /Ганна Барвінок // Українські письменники у спогадах сучасників: у 2-х т. – К., 2012. – Т.1. – С.47.

<sup>94</sup> Русова С. Марко Вовчок (1834-1907) /Софія Русова //Наші визначні жінки : літ. характеристики-силуети. – Вінніпег, Канада, 1945. – С.34,35,36.

<sup>95</sup> Там само, с. 38.

<sup>96</sup> Там само, с.39.

<sup>97</sup> Куценко М. Сповідь про трагічне кохання /Микола Куценко // Вітчизна. – 1991. – №4. – С.187-194.

<sup>98</sup> Довженко А. «Чувства прилетели, как птицы»: [шесть писем к

Елене Черновой] /Александр Довженко ; публ. подгот. И.Геращенко  
//Экран и сцена. – 1995. – №51-52. – С.24.

<sup>99</sup> Плачинда С. Олександр Довженко : біогр. роман /Сергій Плачинда. – К., 1980. – С.147.

<sup>100</sup> Дослідник життя і творчості О. П. Довженка С.Тримбач розповів про існуюче припущення: Ю. Сонцева працювала на спецслужби і, якщо це так, то не виключено, що саме це врятувало митця. Див.: Орел Т. На Александра Довженко трижды покушались, но оставили в живых. Убить его было нельзя – режиссеру симпатизировал сам Сталин /Татьяна Орел [Электронный ресурс] //Бульвар Гордона. – 2010. – №11 (16 марта). – Режим доступа: <http://www.google.com.ua>

<sup>101</sup> Смолич Ю. Розповідь про неспокій /Юрій Смолич. – К., 1968. – Ч.І. – С.164, 172.

<sup>102</sup> Орел Т. На Александра Довженко трижды покушались, но оставили в живых. Убить его было нельзя – режиссеру симпатизировал сам Сталин /Татьяна Орел [Электронный ресурс] //Бульвар Гордона. – 2010. – №11 (16 марта). – Режим доступа: <http://www.google.com.ua>

<sup>103</sup> Там само.

<sup>104</sup> Під софітами секретних служб знаходився упродовж всього життя Олександр Довженко : док. з папки-формуляра на О. П. Довженка [Електронний ресурс] /підгот. до друку В.Попик //З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1/2. – С.235-280. – Режим доступу: <http://www.reabit.org.ua/magazine/1995/>

<sup>105</sup> «Судьбе было угодно...» : з епістолярної спадщини О. П. Довженка /упоряд., вступ. сл., прим. й комент. В. М. Пригоровського. – Ніжин, 2013. – С.22.

<sup>106</sup> Смолич Ю. Розповідь про неспокій /Юрій Смолич. – К., 1968. – Ч.І. – С.180, 181.

<sup>107</sup> Студьонова Л. Чернігівки в житті славетних. – Чернігів, 1996. – С.70-71.

<sup>108</sup> Вірш опубліковано в посмертній книжці: Тичина П. Г. В серці у моїм...: вірші та поеми: із недрукованого й призабутого /Павло Тичина . – Київ : Дніпро, 1970 . – 303 с. : портр.

<sup>109</sup> Василь Олександрович Мисик (1907-1983, Харків) – український поет, перекладач. В'язень сталінських концтаборів.

<sup>110</sup> Макар Кіндратович Вронський (1910-1994) – український скульптор, педагог, професор, народний художник України, лауреат Шевченківської премії.

<sup>111</sup> Загребельний П. Кларнети ніжності : повість [Електронний ресурс]. – К., 1981. – С.36. – Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printzip.php?id=131&bookid=1>

<sup>112</sup> Там само, с. 44.

<sup>113</sup> Балабанова А. Моя жизнь – борьба : мемуары русской социалкистки 1897-1938 [Электронный ресурс] /Анжелика Балабанова ; пер. с англ. Л. А. Карпова. – М. : Центрполиграф, 2007. – 335 с. – Режим доступу: <http://iknigi.net/avtor-anzhelika-balabanova>.

<sup>114</sup> <http://wwwpravda.ru/culture/culturalhistory/personality>.

<sup>115</sup> Глибов Л. Чернигов. Пейзажи из болотного рая : [фельетон] / Леонид Глибов //Сиваченко М., Деко О. Леонід Глібов : дослідження і матеріали /Микола Сиваченко, Олександр Деко. – К., 1969. – С.198-199.

<sup>116</sup> Демидов В. Честная и непреклонная Анжелика против Ленина [Электронный ресурс] /Вячеслав Демидов. – Режим доступу: <http://www.andersval.nl>.

<sup>117</sup> Переписка А. Блока и Л. А. Дельмас на театральном диспуте 30 марта 1914 г. /сообщ. Ю. Е. Галаниной //Литературное наследство. – М., 1987. – Т. 92. – Кн. 4. – С. 578-590.

<sup>118</sup> Половнікова С., Самохіна Н. Колись на Сіверянській... /Світлана Половнікова, Наталія Самохіна //М.Коцюбинський: погляд з XXI століття : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. 18-19 верес. 2014 р., присвяченої 150-річчю від дня народження Михайла Коцюбинського. – Чернігів, 2014. – С.304-310.

<sup>119</sup> Орлов В. Гамаюн : жизнь Александра Блока [Электронный ресурс] /Владимир Орлов. – М. : Известия, 1981. – Режим доступу: [http://www.belousenko.com/books/bio/orlov\\_gamayun.htm](http://www.belousenko.com/books/bio/orlov_gamayun.htm).

<sup>120</sup> Блок А. Дневники. Том 7 [Электронный ресурс] /Александр Блок. – Режим доступу: [http://royallib.com/book/blok\\_aleksandr/tom\\_7\\_dnevnik.html](http://royallib.com/book/blok_aleksandr/tom_7_dnevnik.html)

<sup>121</sup> Там само.

<sup>122</sup> Суворин А.С. Хохлы и хохлушки. – СПб, 1907. – С.10-11.

<sup>123</sup> Там само, с.16,20,51.

<sup>124</sup> Наталія Михайлівна Богомолець-Лазурська (1880-1958) – актриса, історик українського театру. Народилася в селі Лихачів Козелецького повіту Чернігівської губернії в сім'ї дворянина М.М. Богомольця, який був дядьком видатного українського фізіолога, академіка О.О. Богомольця. Наприкінці XIX – на початку XX ст. грала у виставах М.К. Садовського разом з М.К. Заньковецькою. У 1917 р. разом з чоловіком професором В.Ф. Лазурським організувала у Козельці Українське мистецьке товариство ім. М. Заньковецької.

<sup>125</sup> Богомолець-Лазурська Н. М. Життя Марії Заньковецької /Наталія Богомолець-Лазурська. – К.: Держ. вид-во образотв. мистец. і муз. л-ри УРСР, 1961. – 66 с.

<sup>126</sup> Чехов А. П. Письмо Линтваревой Н. М. 18 января 1892 г. Деревня Белая //Чехов А. П. ПСС. В 30-ти т. – М., 1974-1983. – Т.4. Письма. – С.346-347.

<sup>127</sup> Богомолець-Лазурська Н. М. Життя Марії Заньковецької /Наталія Богомолець-Лазурська. – К.: Держ. вид-во образотв. мистец. і муз. л-ри УРСР, 1961. – 66 с.

<sup>128</sup> Чехов А. П. Письмо Смагину А. И. 26 января 1892 г. Москва // Чехов А. П. ПСС. В 30-ти т. – М., 1974-1983. – Т.4. Письма. – С.351-352.

<sup>129</sup> Чехов А.П. Письмо Киселеву А.С. 15 февраля 1888 г. Москва //Чехов А. П. ПСС. В 30-ти т. – М., 1974-1983. – Т.2.Письма. – С.201-202.

<sup>130</sup> Чехов А.П. Письмо Линтваревой Н.М. 6 апреля 1892 г. Мелихово //Чехов А.П. ПСС. В 30-ти т. – М., 1974-1983. – Т.5.Письма. – С.44-46.

<sup>131</sup> [http://www.peoples.ru/state/revolutionary/gesia\\_gelfman/index1.html](http://www.peoples.ru/state/revolutionary/gesia_gelfman/index1.html)

<sup>132</sup> Сергій Михайлович Степняк-Кравчинський (справжнє прізвище Кравчинський, псевдонім С. Степняк; 1851-1895) – походить з дворян, революціонер-народник, у 1878 році вбив шефа жандармів М.В. Мезенцова, після чого виїхав до Лондона, де і помер. Народився в селі Новий Стародуб Херсонської губернії (нині Кіровоградської області).

<sup>133</sup> Степняк-Кравчинский С. Подпольная Россия [Электронный ресурс] /Сергей Степняк-Кравчинский. – Режим доступа: [http://royallib.com/read/stepnyakkravchinskiy\\_sergey/podpolnaya\\_rossiya.html#204800](http://royallib.com/read/stepnyakkravchinskiy_sergey/podpolnaya_rossiya.html#204800).

<sup>134</sup> Август Антонович Герке (1841-1902) – російський юрист, сенатор, присяжний повірений округу Санкт-Петербурзької судової палати, громадський і музичний діяч, таємний радник. Виступав на політичних процесах революціонерів.

<sup>135</sup>[http://www.ereading.by/chapter.php/1025607/103/Kelner\\_1\\_marta\\_1881\\_goda.\\_Kazn\\_imperatora\\_Aleksandra\\_II.html](http://www.ereading.by/chapter.php/1025607/103/Kelner_1_marta_1881_goda._Kazn_imperatora_Aleksandra_II.html).

<sup>136</sup> [http://www.hrono.ru/biograf/bio\\_k/kolodkevich.html](http://www.hrono.ru/biograf/bio_k/kolodkevich.html).

<sup>137</sup> Там само.

<sup>138</sup> Велигжанина А. Алексей Петренко спустя 30 лет помирился с дочерью [Электронный ресурс] /Анна Велигжанина //Комсомольская правда. – 2008. – 14 авг. – Режим доступа: <http://www.kp.ru/daily/24146.3/362915/>

## ЗМІСТ

<b>Деякі попередні зауваги</b> .....	<b>3</b>
<b>РОЗДІЛ перший. На хвилі пам'яті</b> .....	<b>5</b>
Як усе починалося .....	5
Перші кроки у професії .....	8
Несподіваний іспит .....	15
Випадок в архіві .....	16
Історик паперу .....	17
По-справжньому талановито .....	18
«Факір» втомився .....	20
Біла сторінка .....	21
Про пам'ятники... і не тільки .....	24
Ранок починається зі світанку .....	29
«По кому подзвін» .....	32
Загадка Вампілова .....	34
Кінопрем'єра і абрикоси .....	35
Боніфатович .....	37
Творець «Чернігівського вальсу» .....	40
Народжений на берегах Снові .....	42
Богдан Ступка і Наталя Ужвій .....	44
Бажаний гість із Казані .....	47
Пішов, щоб залишитись .....	49
У Довжику знімалося кіно .....	57
Командир полку Єрмаков .....	59
Гарна натура для кінозйомок .....	62
«Підпільний обком слухає» .....	63
Казка на чернігівських доріжках .....	67
Пристрасті по Гоголю .....	68
Степан Йосипович Шкураг .....	69
Уславлені творці комедійних персонажів .....	70
В очікуванні головних виконавців .....	71
Зустріч через десятиріччя .....	73
Людина із ГУЛАГу .....	76
Така її доля... ..	80
«Єретик» .....	86

Несподіваний подарунок . . . . .	90
Старий нотатник . . . . .	92
Театральна історія . . . . .	93
Дорогу краєзнавству! . . . . .	97

**РОЗДІЛ другий. Чернігівські бувальщини . . . . . 100**

Парафраз на тему Михайла Осоргина «Шинкарка Розумиха» . .	100
Чи був шанс у Пушкіна . . . . .	107
Як губернатор став героєм роману . . . . .	110
«Ах, почему не турок я!». . . . .	112
Будинок Трудолюбства і гармати . . . . .	114
Чернігів очима двох фейлетоністів . . . . .	117
Софія Русова і громадська бібліотека . . . . .	122
Таємничий начальник губернії . . . . .	125
І захотів він стати художником . . . . .	129
«Невже я доживу, що вулиця мого рідного Чернігова називатиметься бульваром князя Мстислава!» . . . . .	135
Терористка і губернатор . . . . .	138
Чи був вурдалаком чернігівський полковник . . . . .	143
«Слух утомляет мне, сплетница, всякою дрянью» . . . . .	146
Листи на горищі . . . . .	150
Як Болдині гори стали окрасою Чернігова . . . . .	155
Марія і Кузнецов . . . . .	159

**РОЗДІЛ третій. «Десь на дні мого серця . . . . . 164**

І життя, і сльози, і любов . . . . .	164
«Любов тікає від тих, хто женеться за нею . . . . .	170
Він любив – отже, серцем жив . . . . .	178
«Переповнений любов'ю, я одкрив кохання книгу . . . . .	186
Загадкова сеньйора . . . . .	194
«Приїхала твоя Ликера . . . . .	200
«... и пела Андреева-Дельмас – мое счастье». . . . .	207
Більше, ніж дружба . . . . .	214
Втрачені ілюзії . . . . .	219
Міф про усе жіноцтво . . . . .	225
Знову наснилось дитинство . . . . .	230

*Літературно-художнє видання*

*Студьонова Людмила Валентинівна*

**Чернігівський beau monde,  
або  
Записки бібліографа**

Авторське редагування  
Технічний редактор **О.М. Єрмоленко**  
Комп'ютерна верстка та дизайн **О.П. Журко**  
Коректор **О.М. Єрмоленко**

Підписано до друку 12.12.2016.  
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.  
Ум. друк. арк. 17,0. Ум. фарб.-відб. 17,0. Обл.-вид. арк.15,81.  
Зам. № 0034. Тираж 250 прим.

Видавець і виготівник ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»  
14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40  
Тел.: (0462) 972-664  
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру  
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.  
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року